॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये

षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः । एकोऽच् यस्मिन् स एकाच् एकाच इति आहोस्वित् तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः । एकोऽच् एकाच् एकाच इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः, सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्ध्यति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः । सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । अत उत्तरं पठति । एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः * । एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोयम् । एकवर्णेषु च कथम् । एकवर्णेषु व्यपदेशिवद्वचनात् * । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति । एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो द्वे भवत इति । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते । यदि धातोरेकाच इति, सिद्धं पपाच पपाठ ।

श्रीगणेशाय नमः । एकाचो द्वे प्रथमस्य । एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य समानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिः शेषइत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्य दर्शनाद्दीर्घ इणः कितीति तत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात् स्वरस्य दुरवधारणत्वादेकश्रुत्या वा सूत्रपाठात् स्वरान्निश्चयाभावात्प्रश्नः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । नहि संज्ञाभेदमात्राद्दोषः किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात् । किं चात इति । द्वयोर्विशेषं पृच्छति सिद्धं पपाचेति । प्रथमत्वाभावेपि व्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा बहुव्रीहिपक्षे पचेर्द्विर्वचनं सिद्ध्यति न तु तत्पुरुषपक्षे । बहुव्रीहिनिर्देश इति । बहुव्रीहेर्निर्देश उच्चारणं बहुव्रीहिणावार्थस्य निर्देशः प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेण बहुव्रीहिराश्रीयते । वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वादत एव प्रयोजनाभावात् तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमानाश्रयणं लिङ्गमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति हलादिः शेषः, शर्पूर्वाः खयः, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अज्मात्रस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् । एकवर्णेषु चेति । मुख्य एकाज् व्यपदेशी येषां ते व्यपदेशिनः पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि । कस्यैकाच इति । विधिं मत्वा विशेषानुपादानात्पृच्छति वक्ष्यतीति । नायं विधिः; किं तर्हि अधिकार इत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् । धातोरेकाच इति । वैयधिकरण्येन संबन्धोभि-

जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिद्धयति । धातोरिति नैषैकाच्समानाधिकरणा षष्ठी धातोरेकाच इति । किं तर्हि अवयवयोगैषा षष्ठी धातोर्य एकाजवयव इति । अवयवयोगैषा षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेति न सिद्धयति । एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति । एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्यात् । जजागार पुपुत्रीयिषतीति । पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् । प्रथमत्वे च * । प्रथमत्वे च किम् । व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव । स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थम् । षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् । नैष दोषः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्येव । योगविभागो वा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः * । अथवा योग विभागः करिष्यते । एकाचो द्वे भवतः । अमर्थं योगविभागः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः । एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात् । इयाय पपाच । ततः प्रथमस्य ।

मतो धातोरवयवस्यैकाच इत्यर्थः । इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह यदि धातोरिति । नैषेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्ननेकविषयत्वाल्लक्षणस्य । प्रथमग्रहणाच्च सामानाधिकरण्ये च व्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्रैव प्रथमश्चेति । प्राथम्यस्य द्वितीयापेक्षत्वात् । अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं वचनेनानिबद्धं लोकव्यवहारात्मकं तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा हि । लोके शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि भेदस्य व्यवहारो ऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुत्रः क्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते । एकमेव हि वस्तु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति । यथा हन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः । इयायेत्यत्रापि प्रयोगभेदादेति इतो यन्ति आयन् जिगमिषति इत्याद्यनन्तरूपस्येण एकोयमिकारो ऽजिति व्यपदिश्यते । अथ वान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याविवक्षितार्थ एको वर्णो ऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदिश्यते । प्रथमव्यपदेशोपि प्रयोगभेदादेवेति प्रथमगर्भेण हतेत्यादिलोकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यसाधर्म्याद्वा । प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वं,सत्यपि वा गौणत्वे लिट्यभ्यासस्योभयेषां,दीर्घ इणः कितीत्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः । योगविभागो वेति । तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन संबध्यते । एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ग्रहणवाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते । धातोरवयवस्यैकाचो-

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैकाचो द्विर्वचनं यथा स्यात्। अप्रथमस्य मा भूदिति। जजागार पुपुत्रीयिषतीति। एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः *। एकाचो ऽवयवैकत्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति। नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोप्येकाच्। इज्शब्दोप्येकाच्। इकारोप्येकाच्। निशब्दोपि। तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च न सन्ति। इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति, दोषा अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति, दोषाश्च सन्ति। निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च भवन्ति। तत्र को दोषः। तत्र जुस्भाववचनम्*। तत्र जुस्भावो वक्तव्यः। अनेनिजुः। पर्यवेविषुः। अभ्यस्तात् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावो न प्राप्नोति जकारेण व्यवधानात्। स्वरश्च। स्वरश्च न सिध्यति। नेनिजति यत्परिवेविषतीति। अभ्य-

---

लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम्। धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम्। अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम्। एकाच इति। अवयवा अप्येकाचः समुदायोपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च। ततो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। निज्शब्दोपीति। यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोपि। एवमिकारेण सर्वे एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः। इकारोपीति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्यैकारोपीत्युक्तम्। न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः। अर्थवतो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः। शक्यते चेकारोप्यनेकसमुदायान्तर्भावाद् नानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम्। नन्वर्थवत्त्वात्समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम्। नैतदस्ति। यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्रार्थवत्परिभाषोपतिष्ठते। यथा शे इत्यत्र। अन्यथा ऽर्थवद्धातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यत्रावयवत्वेनाश्रयणाच्चानर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीहैतत्परिभाषोपस्थानम्। अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते। न तु युगपत्। न ह्येकोवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योपेक्षितुमवयवस्य गुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रति गुणभावादपरं प्रतिगुणभावायोगात्पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते। एकस्यैवैकाचो द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरेचोपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगे ऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाप्रसङ्गः। प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य। तस्मात् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। इज्शब्दस्येति। इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्णइति ईकारस्य इयङि नियेजेति रूपं स्यात्। इकारस्यापि द्विर्वचन एतदेव रूपम्। दोषा अपि न सन्तीति। रूपासिद्धेरन्यस्य जुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याप्रसङ्गात्। स्वरइति। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् स्वरासिद्धिरिति

स्तानामादिरुदात्तो भवतीसजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अड्भावश्च । अड्भावश्च न सिध्यति । नेनिजति । परिवेविषतीति । अदभ्यस्तादिसद्भावो न प्राप्नोति । नुम्प्रतिषेधश्च । नुम्प्रतिषेधश्च न सिद्ध्यति । नेनिजत् । परिवेविषत् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । जकारणे व्यवधानात् । शास्त्रहानिश्च । शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते । सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वात् शास्त्राहानेः * । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्समुदायैकाच्त्वात् । किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति । तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्त्वम् । तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वं तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति। तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति। कुत एतत् शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति । ननु च समुदायैकाचो द्विर्वचने क्रियमाणे अवयवैकाचः शास्त्रं हीयते । न हीयते । किं कारणम् । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य * । अवयवात्मकः समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदाये अवयवाः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् * । तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । आटतुः । आटुः । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते । तत्र यदन्यदचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य गावः सन्ति स आनीयते न गावः । सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके * । सिद्धमेतत् । कथम् । तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य । यथा लोके, तद् यथा । लोके शु-

---

चेत्र । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येव व्यवस्थापनात् । यत्पारिवेविषतीति । -यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः । शास्त्रहानिश्चेति । एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं त्यक्तं स्यात् । सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमाने ऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसंबन्धान्न कस्मिंश्चिच्छास्त्रहानमित्यर्थः । नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुगृहीतः स्यात् न त्ववयवा इति प्रश्नः । न हीयतइति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानिरुच्यत । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगे ऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसंबन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात् । अनच्कस्येति । एकस्य वा ऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसङ्गः । तद्यथेति ।। चित्रगुशब्दस्यान्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः । सिद्धं त्विति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं स वर्तिपदार्थो गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य

क्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि । अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवति आहोस्विद् द्विष्प्रयोग इति । कश्चात्र विशेषः । स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् ॥ । स्थानेद्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः । आटिटत् । आशिशत् । किं कारणम् । समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आदेशः। तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम्।परत्वाण्णिलोपः।नित्यं द्विर्वचनं कृतेपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि।अनित्यं द्विर्वचनम्।

संविज्ञानम् । संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केन चिद्बहुव्रीहिणाभिधानादित्यर्थः । शुक्लवाससमिति । असत्यपि स्वस्वामिभावे वासः संयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासः संयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि तया च तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससा संविज्ञानम् । चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एकोच् यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्रान्तर्भावात्संनिहितो ऽवयव उपलक्षणभावेनाभ्युपादीयमानः प्रतिपद्यते । अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्र द्वे इत्येतत् संख्येये वर्तते । तच्च संख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्संबन्धि वोच्चारणम् । तत्र यदा शब्दरूपं संख्येयं तदेकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषोपस्थानात्तदा स्थाने द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति यथास्तेर्भूरिति । यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात् क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावायोगादेकाच इति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते उच्चारणशब्दाभ्याहारेण, शेषलक्षणा वा यथा मातुः स्मरतीति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति । तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते । आटिटदिति । प्राक्द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । अथ वा कृते णि लोपे द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । तच्चैकस्य टिशब्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशस्तत्र णेरभावादिकारलोपाप्रसङ्गः । न च स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम् । नह्ययं णेरादेशः । किं तर्हि समुदायस्य टिशब्दस्य । यत्र च द्वौ स्थानित्वेन निर्दिष्टौ यथैकः पूर्वपरयोरिति । तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति खट्वर्श्य इति । इह तु समुदाये णेरन्तर्भूतत्वादादेशेन संबध्यते न तु साक्षादित्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य । अनित्यं द्विर्वचनमिति । द्विर्वचनेऽचीति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते । अथेः सन्यनिट इत्यादि सन्य-

अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । नित्यमेव द्विर्वचनम् । कथम् । रूपस्य स्थानित्वात् । यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने * । यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि योज्यम् । किं पुनस्तत् । सन्यङन्तस्येति चेदशः सन्कनिटः । दीर्घकुत्वे सम्प्रसारणपत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् । आटृद्ध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः । सन्यङाश्रये च समुदायादेशत्वात् । झलाश्रये वा व्यपदेश आमिश्रत्वादिति । अस्तु तर्हि द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम् । द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनमिति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्ववचनं लिटि * । द्विष्प्रयोग इति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम् । नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनादेशादेरिति । प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः । तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति । द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने सति न दोषः । वक्ष्यति तत्र लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति । इड्वचनं च यङ्लोपे * । इड्भावश्च यङ्लोपे वक्तव्यः । बेभिदिता । बेभिदितुम् । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेनुदात्तः । द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । एकाज्ग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः । एकाचोङ्गादिति । ननु चैकैकमत्राङ्गम् । समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति । कुत एतत् । शास्त्राहानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति । इड्दीर्घप्रतिषेधश्च । इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता । जरीगृहितुम् । ग्रहोलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स्थाने पुन-

---

ङोरित्यत्र व्याख्यास्यते । नेमतुरिति । णो न इति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति । ततो द्विष्प्रयोगेप्यादेशादित्वं न व्यावर्त्तते । स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः । आदेशादिव्यपदेशस्य चात्रालाश्रयत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः । लिटीति । सत्वनत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तत्वाभावः । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृजल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने । एकाचोङ्गादिति । उपदेशग्रहणेनानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः । आवृत्तिसंख्यया चैतद् द्व्यजङ्गं नैकाच् । ननु चैकैकमिति । एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतस्तत्र परं यदेकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । आवृत्तिसंख्याश्रया चैकैकमिति वीप्सा । समुदाय इति । एकैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न पृथगवयवयोः समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समुदायव्यवहारोप्यावृत्तिसंख्याश्रयः ।

र्द्विर्वचने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वाद् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः। द्विष्प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। ग्रहिणाङ्गं विशेषयिष्यामः ग्रहेरङ्गादिति। ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम्। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाङ्गसंज्ञा भविष्यति। कुत एतद्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भविष्यति। पदादिविधिप्रतिषेधश्च *। पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिषेच। सुष्वाप। सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानेपुनर्द्विर्वचने सति दोषः। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वाद् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति। द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः। सुप्तिङन्तं पदम्। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादि सुबन्तं तिङन्तं च। ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ्विधिः। समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिः तया पदसंज्ञा भविष्यति। कुत एतद्। शास्त्राहानेः। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या। आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेन॥

अजादेर्द्वितीयस्य॥ २॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी *। द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम्। कथम्। अजादेरिति। नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी।

जरीगृहितेति। जरीगृह्यशब्दात्तृच्। ग्रहिणाङ्गमिति। अत्र तृचो जरीगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम्। सिषेचेति। सिचेर्लिङ्गिहित इति लिङन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्पदादिः संकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययस्येति। प्रत्ययो ज्ञानम्। प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः। अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः। तावेवेति। परिहारान्तरम्। उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य। ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिः। न तु द्वाभ्यामित्येकैवाङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः। आदिग्रहणं चेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीत्यत्र। समुदायपदत्वमिति। सिषेचशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेचशब्दस्य तदवयवस्य। नन्वेवं बेभिदितेति स एवैकाज् धातुरितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथा च गिरिणेत्यादौ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तदत्रावृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति परिहार उक्तः। रूपभेदानङ्गीकरणे तु तावेव सुप्तिङाविति द्वितीयः परिहारः॥ १॥

अजादेः॥ द्वितीयस्येति। शक्यमवक्तुमिति। अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यात्प्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचां द्विर्वचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति वक्तव्यम्। कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभा-

अज् आदिर्यस्य सोऽयमजादिः अजादेरिति । किं तर्हि कर्मधारयात्पञ्चमी अच् आदिः अजादिः अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति । तत्र द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् * । द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषति । अशिशिषतीति । किं कारणम् । प्राप्तत्वात् । प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति । ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । न वा प्रथमस्य विज्ञाने हि द्वितीया प्राप्तिरद्वितीयत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् । किं कारणम् । अद्वितीयत्वात् । नहीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः । तद्यथा । द्वयोरासीनयोस्तृतीयउपजायमाने न द्वितीयो द्वितीयो भवति । कस्तर्हि । तृतीयः । नहि किं चिदुच्यते अकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति । किं तर्हि, कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति । अनारम्भसममेवं स्यात् ।

षोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यं न व्यवहितस्येति नाऽर्थो द्वितीयग्रहणेन तत्रव्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः । प्राप्तत्वादिति । यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते नत्वसत्यां तथापि विशिष्टाप्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता प्राप्तेर्विघातकाभावादित्यर्थः । ननु चेति । येन नाप्राप्तिन्यायात् । कथमन्यस्येति । विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते । यथा काणेः । इह च विरोधाभावः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते । यथाकृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेदिहाप्यस्त्येव फलभेदः । एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य । नवेति । अनेनासंभवः प्रदर्श्यते । यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयम् । तस्य प्रथमद्विर्वचने कृते ऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोऽयं विरोधः स्याद् यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्राथम्यात् क्रमव्यतिक्रमहेत्वभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनं तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । तद्यथेति । यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृष्टान्तो यदा तु परतः उपजायते तदा न भवति । नहि किं चिदिति । द्वितीयत्वनिर्देशात् । विशेषानुपादानात् । सामर्थ्यादत्र विशेष आश्रीयतइति मत्वाह । अनारम्भसममिति । अटि स इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनमट् अट् । हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः । द्वितीयद्विर्वचनमट् अट् । ततो हलादिः शेषः । तत्र द्वयोस्त्रयाणां वा ऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद् द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । हला-

अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात् । हलादिः शेषः । द्वितीयस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे अटिषतिसेत्र रूपं स्यात् । नानारम्भसममटेः प्रथमस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । इत्वम् । द्वितीयस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । इत्वम् । द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वम् । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशः । इयटिषतीसेतद्रूपं यथा स्यात् । ओणेश्चोवोणिषतीति । नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराभावः * । यथा वा आ-

---

दिः शेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते । विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति । उच्यते । नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तद्धि कृते हलादिःशेषेऽटः प्राप्नोति । अकृते तु टट्शब्दस्य । अन्तरङ्गत्वात्त्वतोगुणइति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते । इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षतइति बहिरङ्गम् । प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति वार्णादाङ्गं बलवदित्यपि नास्ति । सत्यपि वेत्वस्याङ्गत्वेनानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम् । स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते । कृतेपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह नानारम्भसममिति । इत्वमिति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम् । सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इत्वमेव प्रवर्तते न पररूपम् । तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्णइतीयङादेशश्च । तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनम् । इयङादेशो ह्यनित्यः । कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चासवर्णइति वचनादियङो ऽप्रसङ्गात् । ननु परस्य कृतेपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति । नैष दोषः । सवर्णे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङो ऽप्रसङ्गात् । द्वयोरिकारयोरिति । अथ परस्येयङादेशः कस्मान्न भवति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वं विशेषाभावान्नोक्तम् । इयटिषतीति । अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः । अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात् । प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेष इत्वमियङिति कार्यप्रवर्तनादत एवान्येषां ग्रन्थ इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्यादिति युक्त एवायं ग्रन्थो वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङा भाव्यं न त्वेकादेशेन । तस्मिन् कृते एकादेशस्तस्य त्वन्तवद्भावाद् ह्रस्वत्वं न भवति । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वइत्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् । ओणेश्चेति । अत्रापि उवोणिषतीति पाठेन भाव्यम् । उवोणिषतीत्येतस्याकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात् । नानिष्टार्थेति । द्वितीयस्येति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः । या चाकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । यथा वेति । भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति यथा द्वीपमित्यादावा-

दिविधावल्लोन्त्यविधिर्न भवति । एवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति । विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽल्लोन्त्यविधाने आदिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति । इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदप्युच्यते असति खल्वपि संभवे बाधनं भविष्यति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । नैतदस्ति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयं द्विर्वचनं बाधिष्यते । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिः * । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषतीति । यथैवाचो निवृत्तिरेवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य * । तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः सिद्धा । कुतः । अशासनात्पूर्वस्य । नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे । व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद्भवन्ति । तद्यथा । नटानां स्त्रियो रङ्गगता यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते । न्द्रादिप्रतिषेधाच्च * । यदयं नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति । तत्र द्वितीयाभावे प्रथमद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् * । तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । आटतुः । आटुः । किं

द्वेः परस्येत्यादेर्विधीयमानमपीत्वमन्त्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति । ननु चाप इत्येका षष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृतेति कुतोऽलोन्त्यस्य प्रसङ्गः । इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः । नैतदस्ति । अप इत्येकापि षष्ठी वचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंक्रियेत । अप आद्यन्तयोरित्वं भवतीति । एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपपद्यते । यथैवाचो निवृत्तिरिति । यथाभूतस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः । अशासनात् पूर्वस्येति । अप्राप्त्यनुमानं बाधो नहि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते प्रमाणत्वाविशेषात् तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रतिषिद्धम् । नटभार्यावद्व्यञ्जनानि भवन्तीति द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विरुच्यन्तइत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति । न्द्राश्च ते बादयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाचा सह द्विरुच्यन्ते । तत्र द्वितीयाभाव इति । इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयाद्विर्वचनमारभ्य-

कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात् । नैष दोषः । सति तस्मिन् प्रतिषेधः * । सति द्वितीयस्य द्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः । सति तस्मिन् प्रतिषेधइति चेद्धलादिःशेषे दोषः * । सति तस्मिन् प्रतिषेधे इति चेद्धलादिःशेषे दोषो भवति । हलादिःशेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य हलो लोपः स्यात् । इहैव स्यात् पपाच पपाठेति । इह न स्यात् । आटतुः । आटुरिति । लोकवद्धलादिः शेषे * । लोकवद्धलादिः शेषे सिद्धम् । तद्यथा । लोके ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्तामिति । येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति । यथा तत्र क्व चिदपि ब्राह्मणस्य सत्ताऽब्राह्मणस्य निवर्तिका भवति । एवमिहापि क्व चिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्यानाद्यस्य हलो निवर्तको भवति । क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनम् * । क्व चिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नोति । क्व चिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् । तस्मादस्तु सति तस्मिन् प्रतिषेध इत्येव । ननु चोक्तं सति तस्मिन् प्रतिषेधइति चेद्धलादिः शेषे दोष इति । प्रतिविधास्यते हलादिः शेषे ॥

नन्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः * । न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र न्द्राणां संयो-

---

मायां प्रथमाद्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावाद् द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि प्रथमाद्विर्वचनाप्रसङ्गः । अटिटिषतीत्यादावजाद्याकृतौ विधीयमानं द्वितीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपि प्रथमाद्विर्वचनं बाधेतेत्यर्थः । अप्राप्तिरेवात्र प्रतिषेधत्वेन विवक्षिता । सति तस्मिन्निति । अजादेरिति व्यक्तिनिर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः । अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनो द्वितीयस्यैकाचः संभवमभिसमीक्ष्य प्रवर्तते । यत्रेदानीं द्वितीयो नास्ति तत्रानुपजातनिमित्तोऽपवाद एवं न प्रवर्ततइति प्रथमैकाचो द्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्ततएव । तेन यस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमाद्विर्वचनं बाध्यते नान्यस्यामित्यर्थः । जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाश्रीयते न तु जातिः । तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं प्रवर्तते । व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह सति तस्मिन्निति । लोकवदिति । आकृतिपदार्थस्तत्राश्रीयतइति भावः । प्रागाङ्गमिति । यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात् क चिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति तथाऽभ्यासजातेराश्रयणात् क चिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः । तस्मादस्त्विति । इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते । हलादिः शेषे तु जातिपक्षः । व्यक्तिपक्षेपि वा प्रतिविधास्यते अहलभ्यासो भवति तत आदिः शेष इति ॥ २ ॥

नन्द्राः ॥ किमर्थमिति । पूर्वस्याचो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥ ३ ॥

गादीनां गतिषेध उच्यते। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः * । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। केचिदाहुः। एकाच इति। ईर्ष्यिषिषति। अपर आह व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यियिषति। कण्ड्वादीनां च *। कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। कण्डूयियिषति। असूयियिषति। वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपर आह यथेष्टं वा। यथेष्टं वा नामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति॥

पूर्वोऽभ्यासः॥ ४॥ पूर्वोऽभ्यासइत्युच्यते। कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति। द्वे इति च वर्तते। द्वयोरिति वक्तव्यम्। स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि। आमन्त्रयस्वैनम्। देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः। देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति॥

उभे अभ्यस्तम्॥ ५॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् * । उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् *। आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्येऽदोषस्तदेव पठितम्। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत। पर्यायश्च, तावत्पूर्वस्य परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। परस्य तर्हि स्यात्। तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति। यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह। एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य। उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति। तत्र स एव दोषः।

पूर्वोऽभ्यासः॥ कस्य पूर्व इति। अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा ग्रामात्पूर्व इति। इह त्ववयवावयविसंबन्धो विवक्षितः कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावो यथा पूर्वं कायस्येति। विभक्तिविपरिणाम इति। पूर्वविभक्तित्यागेन सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः॥ ४॥

उभे॥ सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति कर्तव्यम्। आद्युदात्तत्वइति। यस्यानुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्यइति व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः। एकवर्जमिति। संख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्यासम्भवात्पर्यायप्रसङ्गः।

पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्सहग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् ॥ । अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः । कथम् । द्वे इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । किम् । यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते । तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत् ईर्त्सन्ति ईप्सन्तीति । ईर्त्सन् इप्सन् । ऐर्त्सन् । ऐप्सन् । किं च स्यात् । अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् । अद्भावे तावन्न दोषः । सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्त्यदभ्यस्तादिति । तत आत्मनेपदेषु । तत आत्मनेपदेषु चाद्भवति । अनत इत्युभयोः शेषः । यदप्युच्यते नुम्प्रतिषेध इति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वान्नुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेपि । एकादेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च

उभेग्रहणमिति । सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः । द्वे इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् । ईर्त्सन्तीति । कृते द्विर्वचने ऽकृतएवाभ्यासलोपे ऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृते ऽभ्यासलोपे परस्य न निवर्तेत उभेग्रहणात्तु निरस्यतइति भावः । ऋध आपश्च सन् । सनीवन्तर्द्धेतीडभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वाद्वा एज्ञप्यृधामीदितीत्वं रपरत्वं च । नन्द्राः संयोगादय इति रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति वचनाद् धकारस्य चर्त्वेन तकारे कृते त्सइत्यस्य द्विर्वचनम् । अन्ये त्वाहुः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्वमुच्यमानं द्विर्वचनं प्रतीक्षतइति प्राग्द्विर्वचनम् । तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भादनित्यत्वाद् नाश्रीयते तदा धूसित्यस्य तदाश्रयणे तु त्सइत्यस्य । तत ईत्वाभ्यासलोपौ । ईर्त्स ईप्स इति स्थिते । लेट् झिः । अद्भावश्च प्राप्नोति शप् च । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्छप् । अद्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । ततो झोन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततो ऽद्भावः प्राप्नोति । अथवा शपः प्रागेव परत्वादद्भावः प्राप्नोति । सोपि हि नित्यः । शप एकादेशे कृते न्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात् । ईर्त्सन्निति । शतरि कृते शप् च प्राप्नोत्येकादेशश्च । तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छपो ऽप्राप्तिः । तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वाच्छबेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति । पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादशे कृते नुमप्रतिषेधप्रसङ्गश्चोद्यते । ऐर्त्सन्निति । ईर्त्सलेङ् झिः शप् । अकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्यान्तवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । अन्यस्याकृतइति । मितः

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः । विधिविषये नुम्प्रतिषेधः । विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने । प्राक्तु सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशस्तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्नुम्प्रतिषेधो न भविष्यति । यदप्युच्यते जुस्भाव इति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । एकादेशइत्युच्यते । केन चात्रैकादेशः । अन्तिना । नात्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । शपा व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । किं पुनः कारणम् । निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम् । इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात् । अनेनिजुः । पर्यवेविषुः । अस्तु अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति । अथ वा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावो ऽपवादः । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । तत्तावदत्र न कदा चिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते । न खल्वपि क्व चिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यं सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानं तेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः । क्वचिल्लुका क्वचित् श्लुना क्व चिदेकादेशेन । स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षते तथैकादेशमपि । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । व्यवधानान्न भविष्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः । न चायं पूर्वस्य विधिः । पूर्वस्मादपि विधिः । तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते । कथं चैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यते । इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं

पूर्वभक्तत्वान्नुमि कृते शब्दान्तरत्वम् । निमित्तवानिति । अन्तादेशे प्राक् कृते एकादेशे च व्यपवर्गाभावाज्जुसो ऽप्रसङ्गः । पूर्वं हीति । उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेन्र्याय्यत्वात् । प्रकल्प्य चेति । यथा न संप्रसारणमितिवचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते । पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः । यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तेत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥ ५ ॥

गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम् * । जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् । वेव्यते । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति । अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् * । न वार्थः परिगणनेन अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा । इहापि तर्हि प्राप्नोति । आङः शासु । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि कार्याणि परस्मैपदेषु । आत्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । यच्चाप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा । षासि वशी छान्दसौ । दृष्टानुविधयश्छन्दसि भवन्ति । चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव । ह्नुङस्तर्हि प्राप्नोति । अस्तु । अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति । भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु । आत्मनेपदी चायम् । स्वरस्तर्हि प्राप्नोति । अह्नुविङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति । अथ वा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते जक्ष् अभ्यस्तसंज्ञो भवति । इत्यादयश्च षट्, जक्षित्यादयः षडिति ॥

जक्षित्या ॥ जक्षितिरादिर्येषान्ते जक्षित्यादय इत्याश्रित्याह जक्षित्यादिष्विति । वेव्यत इति । अभ्यस्तानामादिरित्युदात्तत्वं भवति । अन्यथा धातुस्वरे ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यणादेशे च कृतउदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वं प्रसज्येत । आङः शास्विति । वेवीङोनन्तरमयं कैश्चित्पठ्यत इति भावः । भूयिष्ठानीति । बहुतराणीत्यर्थः । षसिवशी इति । षसशास्तिस्वप्नइति ये न पठन्ति केवलं षस स्वप्ने वश कान्ताविति तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । शास्तीति धातुपाठ एव शासः श्तिपा निर्देशः कृतो ऽर्थभेदात्तु द्विः पठ्यते । अन्ये तु । षस स्वप्नइति न पठन्ति । वशेर्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः साधुः । चर्करीतमिति । यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अह्नुविङोरिति । यदि ह्नुङोऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् ह्नुवाते ह्नुवतइत्यादौ कृतेऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भावितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वर एव भवति नाभ्यस्तस्वरः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकम् । अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं ह्नुते ह्नुषइत्यादावनुदात्तत्वं मा भूत् प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात् । अत्र ह्यभ्यस्तानामादिरिति न प्रवर्तते । अजादौ तस्य विधानात् तत्रासति प्रतिषेधे अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति तु प्रतिषेधेऽन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते । एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राह्नुविङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः । अथ वेति । नायं श्तिपा निर्देशः किं तर्हि जक्षिति पृथक् पदम् । इत्यादय इत्यत्र इति शब्देन जक्षितिः परामृश्यते । आदिशब्दश्च समीपवाची । तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः ॥६॥

तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य ॥७॥ तुजादिषु छन्दःप्रत्ययग्रहणम् * । तुजादिषु छन्दः प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यम्। अस्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्। तुतोज शबलान् हरीन्। अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् *। अनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्य न्याय्यः। कुतः। अपरिगणितत्वात् नहि छन्दसि दीर्घत्वस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम्। किं कारणम्। अन्येषां च दर्शनात्। येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते। तद्यथा पूरुषो नारक इति अनेकान्तत्वाच्च *। येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः। यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च प्रत्यये न दृश्यते। मामहान उक्थपात्रम्। ममहान इति च॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य॥८॥ धातोरिति किमर्थम्। ईहाञ्चक्रे। नैतदस्ति-लिटीत्युच्यते। न चात्र लिटं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। इदं तर्हि सस्रूवांसो विशृण्विरे। लिटि द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम्। यो जागार तमृचः कामयन्ते। यो जजागार तमृचः कामयन्ते। अभ्यासस्येति किम्। कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव। अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि वावचनात् *। अनभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। छन्दसि वावचनात्। अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमादित्यान्योचिषामहे। यियाचिषामह इति प्राप्ते। देवता नोदातिप्रियाणि। ददातिप्रियाणि। मघवादातु। मघवाददातु। नस्तुतो वीरवद्धातु। वीरवद्दधातु। यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते धातुग्रहणेनापि नार्थः। कस्मान्न भवति सस्रूवांसो विशृण्विरइति। छन्दसि वावचनात्। तदेतद्धातुग्रहणं सान्यासिकं तिष्ठतु तावत्॥

सन्यङोः॥९॥ किमियं षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी। कुतः सन्देहः। समानो निर्देशः। किं चातः। यदि षष्ठी, सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्।

लिटि धातोः॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति। जुगुप्सिषते लोलूयिषतइत्यादौ सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावादुत्तरार्थोप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः। चङीत्येतदर्थस्तु कर्तव्य एव। यदा सन्यङन्ताण्णिचि कृते चङ् भवति अजुगुप्सद्लोलूयादिति तदा द्विर्वचनं मा भूदिति चिन्त्यमेतत्॥८॥

सन्यङोः॥ किमियं षष्ठीति। विभक्तिविचारद्वारेण तदर्थो विचार्यते। किं चात इति। अर्थभेदप्रश्नः सन्यङन्तस्येति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्त-

अथ सप्तमी, सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् । कश्चात्र विशेषः । सन्यङोः परत इति चोदिटो द्विर्वचनं परादित्वात् *। सन्यङोः परत इति चोदिटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । अटिटिषति । अशिशिषति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । परादित्वात् । इट् परादिः । हन्तेश्चेटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । जेघ्नीयते । ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदित्युच्यते न चासौ द्विर्वचननिमित्तम् । यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोसौ द्विर्वचननिमित्तम् । तस्मादीटो द्विर्वचनम् * । तस्मादुभाभ्यामेव इटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो भवति । एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधः * । एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिभित्सति । चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य । सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः । सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषा । यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः । अशेर्हि प्रतिपदामिड्विधीयते स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति । तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति । अथ वा नैतदशे रूपम् । यजेरेष च्छान्दसो वर्णलोपः । तद्यथा । तुभ्येदमग्ने । तुभ्यमिदमग्नयइति प्राप्ते । आम्बानां चरुम् । नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते आव्याधिनी उगणाः । सुगणा इति प्राप्ते । इष्कर्तारमध्वरस्य निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । शिवा

स्येति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः । सप्तमीपक्षे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वम् । कश्चात्र विशेष इति । लक्ष्यागतविशेषप्रश्नः । हन्तेश्चेति गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्न एव द्विर्वचनप्रसङ्गः । यस्यापीति । सति तस्मिन् कार्यभावादस्त्येव निमित्तत्वमिति भावः । यद्यपि रूपस्थानिवद्भावदीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयणे द्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते । अनुदात्तविशेषणं चेदिति । यदा तूभयविशेषणं तदा न दोषः । उपदेशएकाच्त्वात् । सन्नन्तस्यापि द्विष्प्रयोगे द्विर्वचने दोषः एव। स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः । इयक्षमाणा इति । अश्नोतेः सन् । स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति प्राप्त इट् छान्दसत्वान्न भवति । द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । सन्यत इतीत्वम् । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । षत्वकत्वपत्वानि । पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं शानच् । आचक्षमाणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति । तेनैवेति । यथा छान्दसत्वादिण्न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचनमपि । तदभावात्प्रथमाद्विर्व-

रुद्रस्य भेषजी। शिवारुद्रस्य भेषजीति भाष्ते। अश्यर्थो वै गम्यते। कः पुनरश्नोतरर्थः। अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा। एवन्तर्हि यजिरप्यश्यर्थे वर्तते। कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते। बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदनेपि वर्तते। केशान् वपति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट ईरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतो मुतश्च्यावयन्ति। करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणे चापि दृश्यते। कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु, स्थापयेति गम्यते। एवं तर्हि दीर्घकुत्वसंप्रसारणषत्वमधिकस्य द्विर्वचनाद दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। चिचीषति। तुष्टूषति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति। तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्दीर्घत्वम्। नित्यं द्विर्वचनम्। कृतेपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। दीर्घत्वमपि नित्यम्। कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। अनित्यं दीर्घत्वम्। नहि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। द्विर्वचनमप्यनित्यम् अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम्। यत्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति। जुहूषति। कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति। जिघांसति। जङ्घन्यते। किं कारणम्। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति। तत्राभ्यासाद्धन्तिहकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति। संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। जुहूषति। जोहूयते। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो

चनम्। वर्णलोप इति। थियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः उपेयप्राप्त्यर्थत्वादुपायानां धातूनां चानेकार्थत्वात्तन्नियमआदराभावः। दीर्घकुत्वेति। यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति। समुदायादेशत्वात् संप्रमुग्धत्वात्। यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्येति। द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद् दीर्घाद्यप्रसिद्धिः। स्थानेद्विर्वचने चायं दोषो न तु द्विष्प्रयोगे। तत्र प्रत्ययसंप्रमोहाभावात्। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयेण संप्रमोहः। प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह इदमिहेति। नित्यं द्विर्वचनमिति आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात्। अनित्यमिति। व्यक्तिपक्षइति भावः। जुहूषतीति। ह्वातुमिच्छतीति सन्। अत्राकृते द्विर्वचने ऽभ्यस्त-

ह्वयतिर्भवति। तत्र ह्वो ऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येति। यावता चेदानीं ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्येत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति। यदुक्तं तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिद्ध्यतीति। षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति। यियक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सम्भवति। तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्षत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे षत्वे, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा आप्त्वृध्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः *। आप्त्वृध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति। ईर्त्सन्ति। ईप्सन्। ईर्त्सन्। ऐप्सन्। ऐर्त्सन्। किं च स्यात्। अड्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। नैष दोषः। उक्ता अत्र परिहाराः। सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेश आमिश्रत्वात् *। सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाद् झलाश्रये चाव्यपदेशः। किं कारणम्। आमिश्रत्वात्। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा। क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकमिति कस्मिन् वा अवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कस्मिन्नवकाशे प्रकृतिः कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति। तत्र को दोषः। सङि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति। इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्कुत्वादीनि। पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि, सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा। एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कर्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। विभाषिताः प्रयोजयन्ति। दोग्धा दोग्धा। द्रोढा द्रोढा। यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं षत्वं न सिद्ध्यतीति। इह स्थाने द्विर्वचने णिलोपो ऽपरिहृतः। सन्यङोः परतो द्विर्वचनमिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। सन्यङन्तस्य द्विर्वचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम्। तत्र सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विष्प्रयोगश्चेत्येष पक्षो निर्देशः। तत्रेदमपरिहृतं सन इट्प्रतिषेध इति। एतस्यापि सप्तमे परिहारं वक्ष्यति। उभयविशेषणत्वात्सिद्धमिति। कथं जेघ्नीयते। वक्ष्यत्ये-

---

स्वाभावात् संप्रसारणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसारणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम्। क्षीरोदके इति। व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। सप्तम्येकवचनं वा। प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनादामिश्रत्वम्। सङीति। सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। विभाषिता इति। विभय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तव । यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीति ॥

दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥ दाश्वानिति किं निपात्यते । दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ * । दाशेः क्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् । दाश्वान् । साह्वानिति किं निपात्यते । सहेर्दीर्घत्वं च । किं च । द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च । साह्वान् बलाहकः । साह्वान् । मीढ्वानिति किं निपात्यते । मिहेर्ढत्वं च यच्च पूर्वयोर्द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड । यथेयमिन्द्रमीढ्वः । मह्यर्थो वै मन्यते । कः पुनर्मह्यर्थः । महिर्दानकर्मा । अतः किम् । ह्रस्वमपि निपात्यम् । मह्यर्थ इति चेद् मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् * । मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते । कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्योनामान्यस्यार्थे वर्तते । कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । अस्ति पुनरन्यत्रापि क्व चिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । मिहेर्मेघः । मेघश्च कस्माद्भवति । अपो ददातीति । द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के * । द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसमिति । कादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । बभ्रुः । ययुरिति । चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य* । चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । आक्चाभ्यासस्य । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हन्तेर्घश्च * । हन्तेर्घश्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवत आक्चाभ्यासस्य । घनाघनः । पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च * । पाटयतोर्णिलुग् वक्तव्यः । अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । दीर्घश्चाभ्यासस्य ऊक्चागमः । पाटूपटः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः * । यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः* । यणयवायावादेशा आल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । द्विर्वचनस्यावकाशः, बिभिदतुः । बिभिदुः । यणादेशस्यावकाशः , दध्यत्र । मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति । चक्रतुः चक्रुरिति । अयवायावादेशानामवकाशः, चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय । चिचयिथ । लुलाव । लुलविथ । आल्लोपस्यावकाशः, गोदः । कम्बलदः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः । ययुः । तस्थतुः । तस्थुः । उपधालोपस्यावकाशः, श्लेष्मघ्नं मधु ।

दाश्वान् ॥ षह मर्षणइति चौरादिकस्याधृषाद्वेति विभाषितणिचः क्वसौ साह्वानिति रूपम् । चक्रमिति । घञर्थे कविधानमिति कः । ययुरिति । यो द्वे चेत्यत्र द्वे चाति न वक्तव्यं

पित्तघ्नं घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । णिलोपस्यावकाशः, कारणा । हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । उत्वस्यावकाशः, निपूर्त्ताः पिण्डाः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयः * । द्विर्वचनात् प्रसारणात्वधात्वादिविकाररीत्वेत्वोत्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनस्यावकाशः, बिभिदतुः । बिभिदुः । संप्रसारणस्यावकाशः, इष्टम् । सुप्तम् । इहोभयं प्राप्नोति । ईजतुः । ईजुरिति । नैतदस्ति । अस्त्वत्र द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किंतीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति । इदं तर्हि सोषुप्यते । इदं चाप्युदाहरणम् । ईजतुः । ईजुः । ननु चोक्तमस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किंतीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति । न सिद्ध्यति । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । आत्वस्यावकाशः, ग्लाता । म्लाता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जग्ले । मम्ले । धात्वादिविकाराणामवकाशः, नमति । सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ननाम । सिषेच । सस्नौ । रीत्वस्यावकाशः, मात्रीयति । पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेक्रीयते । जेह्रीयते । ईत्वस्यावकाशः, पीयते । गीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पेपीयते । मेमीयते । इत्वोत्वयोरवकाशः, आस्तीर्णं निपूर्तम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आतेस्तीर्यते । निपोपूर्यते । गुणवृद्ध्योरवकाशः । चेता । गौः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिचाय । चिचयिथ । लुलाव । लुलविथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इयाय । इययिथ । ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते परस्य गुणवृद्धी भविष्यतः । न सिद्ध्यति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इति गुण-

भवतीतिभावः। चराचर इति। अभ्यासस्यानचीति वचनाद्धलादिःशेषाभावः। सोषुप्यत इति। स्वापिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणम्। जग्लइति। भावे लकारः। प्राशिवीति पर्युदास पक्षे विप्रतिषेधः। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम्। एवं सत्वनत्वे अपि।

वृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अर्थर्थमेतत्स्यात् । इयृतः । इयृथः । उवोण । उवोणिथ । यत्तर्हि दीर्घ इणः किंतीति दीर्घत्वं शास्ति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधते । एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । इणो यण्भवति । तत एरनेकाचः । एश्चानेकाच इणो यण्भवति । ततोऽसंयोगपूर्वस्य । एरनेकाच इत्येव । असवर्णग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तमर्थर्थमेतत्स्यादिति । नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति । एवमपि स्थानिवद्भावादियङ् प्राप्नोति । अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति । कस्मादेवात्र न भवति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्व इति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः * । ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । कारीषगन्ध्यापतिकुलम् । वर्णग्रहणात्सिद्धम् * । वर्णग्रहणएतद्भवति यस्मिन् विधिस्तदादाविति न चेदं वर्णग्रहणम् । वर्णग्रहणइतिचेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः * । वर्णग्रहणइति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति ।

चेक्रयितइति । यङि रीङ्ऋत इति रीङादेशः । उवोणेति । अमन्त्रइति प्रतिषेधादिजादेरित्याम्न भवति । नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा ऽभ्यासस्यार्तेरिति ब्रूयात् । उवोणेत्यादौ तु च्छान्दसत्वाद्यथाम्न दृश्यते । तत इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमित्युवङ् भविष्यति । यथा सुवर्गो लोक इति भावः । एवमपीति । यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ष्यङः संप्रसारणम् ॥ कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते । यदा तु कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विग्रहस्तदा कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव । वर्णग्रहणादिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च वर्णग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः । न च तदादिविध्यभावेपि तदा कै पुत्रापत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो, यस्मात्तत्पुरुष इत्यनेनाधारः । ष्यङन्तस्य पुत्र-

कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः। कारीषगन्ध्यापरमपतिः। कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः। कौमुदगन्ध्यापरमपतिः। किं कारणम्। यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम्। सिद्धं तूत्तरपदवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। उत्तरपदवचनात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति वक्तव्यम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति। सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति। न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे। इहापि तर्हि न प्राप्नोति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति। किं कारणम्। पूर्वपदमित्युच्यते। नह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति। ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदम्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते। परमकारीषगन्धीपुत्रः। परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिद्ध्यति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति। यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः। अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति। अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन *। यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति। वाराहीपुत्रः। तार्णकर्णीपुत्रः। तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधः *। तत्राप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम् *। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति। अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा। अथ वाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियते। अप्रत्ययस्तस्य वा प्रतिषेध उच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः

पत्योश्चोपात्तस्तत्पुरुषः तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति। यथा वृक्षे शाखेति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्या ऽवयवी प्रतीयते। यथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते। यत्तु कारकसूत्रे भाष्यउक्तं न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति। तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण। इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः। तदन्तप्रतिषेध इति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम्। तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यतइत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे। विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते। तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव पुत्रपती गृह्येते। पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यतइति तदन्तविध्यभावः। ष्यङन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात्। हंस-

प्रयोजनानि । कानि । प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम् । न संप्रसारणे संप्रसारणमित्येतन्न वक्तव्यं भवति । कथं व्यधेर्विद्ध इति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । सान्तमहतो दीर्घत्वं प्रयोजनम् । पयांसि । यशांसि । पय इत्यस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नोपधाया इति तत्र वर्तते । एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति । सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः । सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति । एवमपि हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसि । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । हम्मतेर्हंसः । कः पुनराह हम्मतेर्हंस इति । किं तर्हि हन्तेर्हंसः । हन्त्यध्वानमिति । एवं तर्हि सर्वनामस्थानइति वर्तते । सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः । सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः । सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति । अन्कारान्तस्याल्लोपे प्रयोजनम् । तक्ष्णा । तक्ष्ण इति । त इत्यत्रापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनाकारं विशेषयिष्यामः अनो यो ऽकार इति । एवमप्यनसानसे इत्यत्रापि प्राप्नोति । अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामः अना अकारम् । अन्कारान्तस्यानो यो ऽकार इति । एवमप्यनस्तक्ष्णानस्तक्ष्णे इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति । तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः । अना ऽकारम् । यजादिपरस्यानो यो ऽकार इति । मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । न्यमार्ट् । अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथा परिभाषितमिको गुणवृद्धी इति इक एव वृद्धिर्भविष्यति । एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति । अस्त्वभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति । वसोः संप्रसारणे । वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम् । विदुषः पश्य । विदिवकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भविष्यति । इदूकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति । युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम् । यूनः

शिरांसीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वाद्धकाराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः । हन्तेरिति । वृत्तृवदिह नीतिलक्षणसद्भावात् । हन्तीति । गच्छतीत्यर्थः । यथा परिभाषितमिति । परिभाषिता-

पश्य । यूना । यूनोयकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्यति । उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । वोरुपधाग्रहणं च । वोरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति । वोरुपधाया दीर्घ इक इति । इह कस्मान्न भवति अबिभर्भवान् । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः * । आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति । धात्वादेः षः सः । णो नः । इहैव स्यात् नेता सोता । इह न स्यात् । नमति सिञ्चतीति । आदि । त्यदादिविधिः, इहैव स्यात् । तद् सः । त्यद् स्यः इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधिः । संयोगादिलोपः । इहैव स्यात् । मङ्क्ता । मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोपः । कुत्वम्, इहैव स्यात् । पक्ता । पक्तव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्वम्, इहैव स्यात् । लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । भष्भावः, इहैव स्यात् । अभुत्स, अभत्सातामित्यत्र न स्यात् । षत्वमिहैव स्यात् । द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । णत्वम् । इहैव स्यात् । माषवापेण । माषवापाणामित्यत्र न स्यात् । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या । लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु । इदं प्रतिविधीयते । उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति । स

नतिक्रमेणेत्यर्थः । अबिभरिति । डुभृञो लङ् तिप्सिपोरन्यतरः । शपः श्लुः । द्विर्वचनम् । भृञामिदितीत्वम् । सोतेति । धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्वप्रसङ्गः । स्य इत्यत्रेति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति । मङ्क्तव्यमिति । पदान्त्यसदेशत्वाभावात् संयोगादिलोपाप्रसङ्गः । माषवापाणामिति । विभक्तिस्थस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः । उदात्तनिर्देशादिति ।

तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्रान्त्यसदेशः। अन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि। यान्युभयवन्ति भवन्ति इदमेकं यथा दोषास्तथा वोरुपधाग्रहणमिति। अबिभर्भवान्। तच्चापि क्रियते न्यास एव। ष्यङः संप्रसारणम् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङ् प्रसार्यो विभाषया॥ मातच्, कारीषगन्ध्या मातास्य कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। मातच्। मातृक, कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृ, कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥ वयिग्रहणं किमर्थम्। न वेञ् यजादिषु पठ्यते। वेञश्च वयिरादेशः क्रियते। तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम्। तत्रैतत्स्यात् ङिदर्थोयमारम्भ इति। तच्च न। लिड्ययमादेशः। लिट् च किदेव। अत उत्तरं पठति। वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात् *। वयिग्रहणं क्रियते। वेञः प्रतिषेधात्। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति। स वयेर्मा भूदिति। यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्रार्थ्यते एवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति। न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यदयं लिटि वयो य इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्स्वभ्यासार्थमेतत्स्यात्। वयेः पित्सु वचनेऽभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति। ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि

यथा स्वरितेनाधिकारः। एवमुदात्ते नैषा परिभाषेत्यर्थः। न कर्तव्यइति। सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात्। यत्रैवेति। विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्। इदमेकमिति। अबिभरित्यत्रान्त्यसदेशस्येको ऽसंभवादनन्त्यसदेशस्येकः प्राप्नोति। दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते ॥ १३ ॥

बन्धु॥ कारीषगन्ध्या मातास्येति बहुव्रीहौ कृते ऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मातजादेशश्चकारः स्वरार्थस्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वान्तोदात्तत्वं न भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्व्यूतश्चेति पक्षे समासान्ताभावः ॥ १४ ॥

ग्रहिज्या॥ विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि। वयिग्रहणेन वेञोग्रहणाल्लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्कयोक्तं विकृतिग्रहणमिति। यद्यपि वयोयकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोऽस्ति तथापि पुष्कलपरिहारं

वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः । न सिध्यति । किं कारणम् । कितीति तत्रानुवर्तते । एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति । किं कारणम् । हलादिः शेषेण बाध्यते । नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति । किं कारणम् । वक्ष्यति ह्येतत् । अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति । स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्स्वभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति । पित्स्वभ्यासार्थमिति चेन्नाविशिष्टत्वात् ॥ । पित्स्वभ्यासार्थमिति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिषेधः । निवृत्तं तत्र किंतीति । अतश्चाविशेषेण । वेञोपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते । ववौ । ववियेति । विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः । यदुच्यते वृश्चेरविशेष इति । तन्न । यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्यात् । वकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उदरत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् । ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योरविशेष इति । यथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात् । वचिस्वपियजादीनाम्, ग्रहादीनां च । नैतदस्ति । प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयेषांग्रहणमनुवर्तते । यद्यनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चेति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते वचिस्वपियजादीनां किति । ग्रहादीनां ङिति च । वचिस्वपियजादीनां किति । ततो लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । किति ङितीति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवैकयोगः करिष्यते । वचिस्वपियजादीनां किति, ग्रहादीनां ङिति चेति, ततो लिट्यभ्यासस्येति । न चैकयोगेऽनुवृत्ति-

---

वक्तुमेतन्नाश्रितम् । अथ वा लिटि वयइति योगविभागः करिष्यते । तत्र वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति । ततो य इति द्वितीयो योगो नियमार्थो यस्य यकारश्चान्यश्चास्ति तस्या वयेर्यिकारस्यैवं निषेधो भवतीत्याशङ्क्योक्तं विकृतिग्रहणमिति । प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्नतु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेव वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ १६ ॥

लिट्यभ्या ॥ ग्रहीति । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । भाष्यकारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारोक्तदुक्तं तन्नायुक्तमिति मन्यमान आह यदुच्यतइति । इदं तर्हीति । उभयेषांग्रह-

भवति । अथवोभयं निवृत्तम् । तदपेक्षिष्यामहे । इदं तर्हि उभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम् । उभयेषामभ्यासस्य । संप्रसारणमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । हलादिः शेषः । अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेन * । अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः, इयाज । उवाय । हलादिः शेषस्यावकाशः , बिभिदतुः । बिभिदुः । इहोभयं प्राप्नोति विव्याध विव्यधिथ । अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा संप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि *। न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं रमाल्लोपियङ्यणः । रम् । भृष्टः । भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद्रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा । आल्लोपः, जुहुवतुः । जुहुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा स्यात् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । इयङ्, शुशुवतुः । शुशुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोति, इयङादेशश्च । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रसारणं यथा स्यात् । यण् । संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति, यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वत्वं यथा स्यात् । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यत्तावदुच्यते रमिति । इदमिह संप्रधार्यम् । रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणं कृतेपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेति । रम्भावोपि नित्यः कृतेपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि । कथम् । योसा-

---

णात्पुनः संप्रसारणस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति । अकारलोपश्चेति । सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुवङ् न स्यात्ततश्च यणादेशः प्रसज्येत । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इत्यनेन । उपदेश इति । तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः । ऊरुव्यचाइति । उरु विचतीति मिथुने ऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः ॥ १७ ॥

स्वापे ॥ ङितीति वर्ततइति। कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्य-

ऋकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति । अनित्यो रम्भावः । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । उपदेशइति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम् । आल्लोपेयङ्व्यण इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तदेतदनन्यार्थं संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमुभयेषांग्रहणस्य प्रयोजनम् । उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्णिति संप्रसारणार्थम् * । व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अञ्णिति संप्रसारणार्थम् । अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात् । उद्विचितुम् । न उद्विचितव्यम् । अनसीति किमर्थम् । उरुव्यचाः । कण्टकः ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । ङितीति वर्तते । न चान्यः स्वापेर्ङिदस्त्यन्यदतश्चङः ॥

न वशः ॥ २० ॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः * । वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य । वावश्यते । क्व मा भूत् । उष्टः । उशन्ति इति । स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यङीति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे यङीति वर्ततइति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्तइति । एष एव न्याय्यो यदुत आधिकारा अनुवर्त्तेरन्निति ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥ किं निपात्यते । श्राश्रप्योः शृभावः * । श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते । क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् । शृतं क्षीरं घृतं हविः । क्व मा भूत् । श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरिति । श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोः *। श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥

तइति भावः । तच्च ङिद्ग्रहणं लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र नानुवर्तते ऽलिटो ङितो ऽसंभवादिहैव त्वनुवर्तते । न चान्य इति । यङ् तावदनेकाच्त्वात् स्वापेर्नास्ति । अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितमङादयः स्वापेर्न विहिताः ॥ १८ ॥

न वशः । वशेर्यङीति । यथा स्वापेश्चङीत्यत्र ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे नैतदन्वाख्येयमिति । स्वापेश्चङीत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव । ततश्च ङितीत्यस्य नाधिकाराद्यङेव सम्बध्यते । अनन्तरत्वात् ॥ २० ॥

शृतं पाके ॥ श्राश्रप्योरिति । श्रा पाक इत्यदादौ पठ्यते । श्रै पाक इति भ्वादौ । घटादिषु तु मित्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते । श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे

प्यायः पी ॥ २८ ॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः * । आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव । क मा भूत् । आप्यानश्चन्द्रमा इति । उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः । अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति । क मा भूत् । प्रप्यानोन्धुः । प्रप्यानमूधः । आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि पीनं पुण्यम् पीनाः संवव्यः । श्लक्ष्णपीनसुखी कन्येति ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः * । श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । किमुच्यते ऽभ्यासलक्षणस्येति । न पुनः किल्लक्षणस्यापि । किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति । किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते । यथैव तर्हि किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधते एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत । न ब्रूमोऽपवादत्वात् श्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिष्यतइति । किं तर्हि, परत्वात् । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः । पिति वचनानि । शुशाव । शुशविथ । शिश्वाय । शिश्वयिथ । किल्लक्षणस्यावकाशो ऽन्ये कितः । शूनः । शूनवान् । इहोभयं

———

पच्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते । ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते । ततश्च पचतीति योर्थः स एव श्रपयतीति गम्यते । तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति श्रपेस्तु कर्मणि । श्रतं क्षीरं स्वयमेव । श्रतं क्षीरं देवदत्तेन । श्रपेः श्रतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिङ्वाच्ये श्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोभिधेये क्षीरहविषोरपि श्रतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति । तत्र श्राश्रप्योरिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते । एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते । द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च । पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाभावः ॥२७॥

प्यायः पी । आङ्पूर्वाच्चेति । आङाश्रयणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । आङ्पूर्वादेवान्धूधसोरित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः ॥ २८ ॥

विभाषा श्वेः ॥ लिटः किर्त्वाकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र सम्प्रसारणपक्षे कृते संप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं संप्रसारणाभावपक्षे त्वभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह श्वेर्लिटीति । यथैवेति । किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाभ्यासलक्षणमपीति

प्राप्नोति । शिश्वियतुः । शिश्वियुरिति । श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन * । अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन । अभ्यासलक्षणस्यावकाशो ऽन्ये यजादयः । इयाज । उवाय । श्वयतिलक्षणस्यावकाशः परं धातुरूपम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । शुशविथ । श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति । शिश्वियुः । श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नहि श्वयतेरभ्यासस्यान्ये ऽयजादयो ऽवकाशः । श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तस्मात्सुष्ठूच्यते श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति ॥

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ ह्वः संप्रसारणे योगविभागः * ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः । ह्वः संप्रसारणं भवति णौ च संश्चङोः । ततो ऽभ्यस्तस्य च संप्रसारणं भवतीति । किमर्थो योगविभागः । णौचसंश्चङ्विषयार्थः * । णौचसंश्चङ्विषये ह्वः संप्रसारणं यथा स्यात् । जुहावयिषति । अजूहवत् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । ह्वोभ्यस्तस्येत्युच्यते । न चैतद् ह्वोऽभ्यस्तम् । कस्य तर्हि, ह्वाययतेः । ह्व एतदभ्यस्तम् । कथम् एकाचो द्वे प्रथमस्येति । एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते । न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम् । कस्तर्हि ह्वाययतिः । ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम् । कथम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति । एवमप्यभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तसंप्रसारणार्थम् * । अभ्यस्तनिमित्त इति वक्त-

---

भावः । अन्ये यजादय इति । केषु चिदवयवेषु कृतं शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति । नहि श्वयतेरिति । यजादीनामिति व्यवस्थावाच्यादिशब्दोपादानाद् यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात् कार्येण भाव्यम् । सर्वकार्यार्थश्च गणपाठ इति किति सम्प्रसारणं यजादिषु श्वयतिपाठस्यावकाश इत्यपि न शक्यते वक्तुम् ॥ ३० ॥

ह्वः सं॥ह्वः सम्प्रसारणे योगविभाग इति । इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देश एकयोगः । तत्रैकस्मिन् योगे पठ्यमाने ऽव्याप्तिरिति योगविभागः कर्त्तव्यः । ह्वो ऽभ्यस्तस्येत्युच्यतइत्याभिहिते एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः । तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति जिह्वायकीयिषतीत्यादौ सम्प्रसारणं मा प्रवर्तिष्टेति।ह्वयतेरर्थाव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वाश्रयितव्यस्तत्र पूर्वग्रन्थोऽर्थव्यतिरेकाश्रय उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः । इह ह्वयतेरर्थो यत्र न व्यतिरिच्यते यथा जुहाव जुहविथेति तत्र सम्प्रसारणेन भाव्यम् । न त्वर्थव्यतिरेके । ह्वाययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्याद् व्यतिरिक्तार्थो ह्वयतिरिति पूर्वपक्षः । न चैतदिति । अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः । अव्यतिरिक्तार्थे त्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति । प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह ह्व एतदिति । णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणप्राप्तिरिति मत्वाह एवं तर्हि ह्वयतेरिति । युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह ह्वयतिरिति । प्रकारा-

व्यम् । किं प्रयोजनम् । अनभ्यस्तस्य संप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य संप्रसारणं यथा स्यात् । जुहूषति। जोहूयते । अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः * । अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्याससंप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात् । न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । ननु च व्यवहितत्वान्न भविष्यति । समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः * । समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा * । अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । तद्यथा । दधि त्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नड्वलोदकं पादरोगः । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्वै घृतम् । आयुषो निमित्तमिति गम्यते । अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्यास्मिन् सोयमभ्यस्तोभ्यस्तस्येति । अथ वाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी । का तर्हि संबन्धषष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः । प्रकृतिः । ह्वोऽभ्यस्यस्य प्रकृतेरिति । योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नात्र ह्वयतिरभ्यस्तप्रकृतिः । किं तर्हि ह्वयतिः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ३६ ॥ अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते । स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यम-

---

न्तरेण संश्चङ्परेणावप्राप्तिमाह एवमपीति । अनभ्यस्तस्येति । अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः । व्यवहितत्वादिति । अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इति तस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः । तद्यथेति । ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामानाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रतीयते । इह तु मुख्यार्थसम्भवे कथं गौणस्य ग्रहणम् । लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्ध्यै गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददोषः । अथवेति । यौगिकत्वान्निमित्ते ऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः । ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्याधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्या स्थानेषष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ । अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति । एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः । जिह्वायकीयिषतीत्यत्र तु न भवत्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये ऽनन्तरस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणाभावादत एव सन्चङ्परे णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः ॥ ३३ ॥

अपस्पृ ॥ कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते । पदद्वयं चान्यस्याम् । तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम् । तदुभयमप्यनेन संगृह्यते । एकश्रुत्या

पुरुषस्य द्विवचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अस्पर्धेथामिति भाषायाम् । अपर आह अपपूर्वात्स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। श्राताः श्रितमिति किं निपात्यते । श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते । क्व पुनः श्राभावः,क्व वा श्रिभावः । सोमे श्राभावः, अन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति । श्रितः सोम इति । बहुवचने श्राभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति । श्रिता नो ग्रहा इति । सोमबहुत्वे श्राभावः । अन्यत्र श्रिभावः ॥

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ ३७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । वचिस्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च सम्प्रसारणमुक्तम् । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां प्राप्नोति । इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्येति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किमन्येप्येवंविषयो भवन्ति । अतो दीर्घो यञि सुपि चेति । घटाभ्याम् । अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते अलोन्त्यस्येति । ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहापि शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह । नहि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चान्त्यो यणस्ति । एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति । अन्यन्त्यसदेशो यो यण् तस्य कार्यं भविष्यति । नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति। यदयं प्यायः पीभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । पीभाव एतत्प्रयोजनम् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । एतद् रूपं यथा स्यादिति । यदि चात्र सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं स्यात् पीभाववचनमनर्थकं स्यात् । सम्प्रसारणे कृते सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात् । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूध इति । पश्यति त्वाचार्यः, न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति । ततः प्यायः पीभावं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापको भवति । न च प्यायः सम्प्रसारणेन सिध्यति । सम्प्रसारणे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । एवमपि ज्ञापकमेव । कथम् । प्याय इति नैषा स्थानषष्ठी ।

स्वरसर्वनाम्ना पाठात् । तत्रैकपद्यं तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषिद्धः । ततोऽट्स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति । यदा द्वे पदे तदा निपातैर्यद्यदीति निघाते प्रतिषिद्धे तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेथामिति पदमाद्युदात्तम् । तिङि चोदात्तवतीत्यपशब्दस्य निघातः । सोमबहुत्वइति । सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेपि श्राभावः क्व चिद् दृश्यते ।

का तर्हि विशेषणषष्ठी । ष्यायो यणीति । तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । यदयं ष्यायः पीभावं शास्ति । एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तम् । परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव । तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्नः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते उच्यमाने ऽप्येतस्मिन् कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । यदयं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं शास्ति । यदप्युच्यते । एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिः । न च वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । संप्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति यस्य प्रतिषेधम् । ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् । यदप्युच्यते । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयो ऽनुपपन्न इति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । तद्यथा । इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति । एवमिहापि संप्रसारणार्थं संप्रसारणम् । तत्र यत्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति । अथ संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थम् । संप्रसारणप्रकरणे पुनःसंप्रसारणग्रहणमतो ऽन्यत्र प्रकरणप्रतिषेधार्थम् * । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणम् एतत् प्रयोजनं विदेशस्थमपि यत् संप्रसारणं तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यात् । व्यथो लिटि विव्यथे । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलादिः शेषापवादोऽत्र संप्रसारणम् । इदं तर्हि श्वयुवमघोनामतद्धिते । यूना । यूने । उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिद्ध्यति । किं कारणम् । उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं च * । समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । न संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्ग इति वक्तव्यम् । तत्रोपोषुषि दोषः । तत्रोपोषुषि दोषो भवति । उपोषुषा । उपोषु-

---

न संप्र ॥ किं तर्हीति । संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते । हलादिःशेषापवाद इति । उत्सर्गसदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य । एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् । उपोषुषेति । उपपूर्वाद्वसेर्भा-

षि । न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्वसावङ्गम् । क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात् प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेर्न तदा क्वसोः । यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं तदा वसेर्भवति । अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते यावद् ब्रूयादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वस्तुसंप्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति । ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋचि त्रेः संप्रसारणं कर्तव्यम् । उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम् । तृचं साम । छन्दसीति किम् । त्र्यृचानि । रयेर्मतौ बहुलम् * । रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । आरेवानेतु नो विशः । न च भवति रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः । कक्ष्यायाः संज्ञायाम् * । कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वः कक्षीवान् । संज्ञायामिति किमर्थम् । कक्ष्यावान् हस्ती ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३७ ॥ वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यतरस्यां किति वेञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् । कथम् । प्रसारणे कृते उवङादेशे च द्विर्वचनम् । सवर्णदीर्घत्वम् । तेन सिद्धम् । ववतुः । ववुः । ऊवतुः । ऊवुः । वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य । ऊयतुः । ऊयुः । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् । तच्चैवं सति सिद्धं भवति । यद्येवं ववौ ववियेति न सिद्ध्यति । ल्यपि चेत्यनेन चकारेण लिडप्यनुकृष्यते । तस्मिन्नित्येव संप्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा आरभ्यते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

षायां सदवसश्रुव इति क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते तस्य क्वसुर्वाचिस्त्वपीति संप्रसारणम् । द्विर्वचनमकः सवर्णे दीर्घः । वस्वेकाजाद्घसामितीट् । शासिवसीति षत्वम् । तृतीयैकवचनम् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । वलादित्वाभावादिडभावः । अत्र समानाङ्गग्रहणाद्वचिस्त्वपीति संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः । तृचमिति । तिस्र ऋचो ऽस्मिन्निति समासः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः । कक्ष्याया इति । आसन्दीवदष्ठीवदित्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम् ॥ ३५ ॥

वश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सत्यकिति लिटि ल्यपि चेति चकारेण लिटोनुकर्षणात् संप्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः ॥ ३७ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥ कथमिदं विज्ञायते । एज्य उपदेश इति। आहो स्विदेजन्तं यदुपदेश इति। किं चातः। यदि विज्ञायते एज्य उपदेश इति। ढौकिता। त्रौकिता। अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते एजन्तं यदुपदेश इति न दोषो भवति। ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने अत्रापि प्राप्नोति। एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावे नैजन्तं भवत्युपदेशः। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति। आशितीत्युच्यते। न चात्राशितं पश्यामः। ननु च ककार एवात्रा शित्। न च ककारे भावितव्यम्। किं कारणम्। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिव युक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते लोके। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहापि शितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते। किं चान्यदाशीच्छित्सदृशम्। प्रत्ययः। इदं तर्हि। ग्लै, ग्लानीयम्। वेञ्, वानीयम्। शो, निशानीयम्। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। ननु चैजन्तं यदुपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति। सन्तु। आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्वं भविष्यति। ननु चैज्य उपदेशइत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं भविष्यति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः। अल्विधिश्चायम्। एवं तर्हि एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने हूतः हूतवानित्य-

---

आदेच उपदेशे ऽशिति॥ कथमिदमिति। यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति एज्य उपदेश इति। यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैव विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति एजन्तं यदुपदेश इति। समुदायश्च ग्लैप्रभृति प्राधान्येनोपदिश्यते। धातुसंज्ञाद्यर्थो नान्तरीयकत्वेन त्ववयवः। एतदपीति। उपदेशोप्ययमौकारो भवति नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात्। अर्थवतेति। यः शब्दोर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनाद्यर्थयायेतीण एकाज्यपदेशः लोकेपि स्थूलशिरा राहुरिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रियाकरणाद्भेदविवक्षया व्यपदेशो भवति न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्थूलशिरा अयं देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यतिदेशोपि न प्रवर्तते ऽसहायस्वाभावादौकारस्य। इदं तर्हीति एज्य उपदेश इत्यस्मिन् पक्षे दोषोद्भावनम्। परत्वादिति। पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्वस्यायादीनां चानित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः। अल्विधिश्चायमिति। नन्वेजन्तं यदुपदेशइत्यत्रापि पक्षे आत्वमल्विधिरेव

त्रापि प्राप्नोति । भवत्येवात्रात्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भवति । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । तेन बाध्यते । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे संप्रसारणपूर्वत्वं कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भविष्यति । अथापि कथं चिदात्वमनित्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यदि तन्न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति । यदयं क्रीङ्जीनां णाविन्यात्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्तयति । इह तर्हि, ग्लै, ग्लानीयम् । म्लै, म्लानीयम्, शो, निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्वं बाधन्त इति यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरन् ।

गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात्तथा च प्रपठ्येत्यादाविडभाव. । नैतदस्ति । एजन्तस्यात्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्वमल्विधिः । यदा त्वेवं व्याख्यायते उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्वं भवतीति तदा त्वस्याल्विधित्वाभावः । एज्य उपदेशे तस्यात्वमित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्वस्याल्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः । नन्वायादिषु कृतेष्वलोन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति । यकारस्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गस्तथापि वार्णादाङ्गं बलवदित्याकारलोपः प्राप्नोति । यथा आह्वः प्रह्व इत्यादौ । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलवदित्यनाश्रित्येदमुक्तम् । अत एवात्र परिहारं ऽसमासाद्वा सादृशितीति ज्ञापकादायादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति । ह्वत इति । ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेशएजन्तत्वाद्युत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति वचनादृकारस्यात्वप्रसङ्गः भवत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः । इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाह श्रवणमिति । अथापीति । यदि यस्य लक्षणान्तरेणेति नाश्रीयत इति भावः । उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वात्वप्रसङ्गान्न कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादात्वस्या-

शिस्यपि बाधेरन् । तत्राशित्करणमनर्थकं स्यात् । अथ वा । पुनरस्तु एज्य उपदेशइति। ननु चोक्तं ग्लै ग्लानीय, म्लै म्लानीयम्। वेञ् वानीयम्। शो, निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापकः नायादय आत्वं बाधन्तइति । आत्वएश्युपसंख्यानम् * । आत्वे एश्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले मम्ले । अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते शकार इव यस्य सोयं शित् न शित् अशिदशितीति । कथं तर्हि शकार इव शित् न शित् अशित् अशितीति । यद्येवं, स्तनन्धय इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रापि शप् शिद्भवति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति । आहोस्वित् प्रसज्यायं प्रतिषेधः शिति नेति । कश्चात्र विशेषः । अशिस्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । अशिस्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति । म्लायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशोऽशित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वा आत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययाविधिश्च न सिद्ध्यति । सुग्लः । सुम्लः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते आत्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । अभ्यासरूपं च * । अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति । जग्ले । मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । अयवायावां

ल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् संप्रसारणादिषु कर्तव्यप्रसङ्गः । शित्यपि बाधेरन्निति। ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वादशितीति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्तस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनात्वं भवतीति ज्ञायते। न त्वशितीत्यस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति द्यतिस्यतीत्यादौ हलादावात्वं मा भूत्। नैतदस्ति । ओतः श्यनीत्योकारलोपविधानादात्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते। शकार इवेति । तत्रेता शकारेण प्रत्ययस्याक्षेपाद्यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्वनिषेधादेश्यात्वं भवत्येव । यद्येवं स्तनन्धय इति । विकरणोत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भवतीति मन्यते । अत्रापि शबिति । आत्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम् । किं पुनरिति। तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम् उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात् समर्थसमासः । उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः । स चाकर्त्तरि च कारकइति कारकग्रहणेन ज्ञापितः। ग्लायन्तीति। लावस्थायामेवाकृतेषु तिबादिष्वात्वं न प्रवर्तते । ग्लैप्रभृतीनामजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा। पाघ्राध्माधेट्दृशः श इत्येषो ऽशितीति वचनस्यावकाश इति चेन्नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा ऽश इति ब्रूयात्। अथ वा। नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति। तेषु नित्यत्वाच्छब्भवति । ततो ऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्वप्रसङ्गः। जग्ले इति । णलि परत आत्वं तस्य द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावाद् ग्लैशब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासइवर्णान्तता स्यात् । ररीध्वमिति । रैशब्दइत्यस्मात् लोटो व्यत्ययेना-

प्रतिषेधश्च * । अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लै, ग्लानीयम् । म्लै, म्लानीयम् । शो, निशानीयम् । वेञ्,वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः । शिति नेति । शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानम् * । ररीध्वम् । शिशीते । त्राध्वम् । शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वामिति । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । नैष दोषः । इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति । नैतद्रै इत्यस्य रूपम् । कस्य तर्हि, रातेर्दानकर्मणः । शिशीते शृङ्गे इति । नैतद् श्यतेरूपम् । कस्य तर्हि । शीङः । श्यत्यर्थो वै गम्यते । कः पुनः श्यतेरर्थः । श्यतिर्निशाने वर्तते । शीङपि श्यत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते । केशान् वपतीति । ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञास्व दृष्टः।प्रेरणे चापि वर्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मरुतो मुतश्चयावयन्ति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः । निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निःक्षेपणे चापि वर्तते। घटे कुरु कटे कुरु अश्मानमितः कुरु। स्थापयेति गम्यते । सर्वेषामेष परिहारः । शितीत्युच्यते । न चात्र शितं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । त्राध्वमिति । लुङेव व्यत्ययेन भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेधआदिवत्त्वादिति । नैष दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । यदपि प्रत्ययविधिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति । यदयं ह्वावामश्चेत्यणं कत्राधनार्थं शास्ति । यदप्यभ्यारूपमिति । प्रत्याख्यायते स योगः । अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । कथम् । लिटीत्यनुवर्तते । द्विलकारकश्चायं निर्दे-

---

त्मनेपदम् । ध्वेंशपो बहुलं छन्दसीति श्लुः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधआत्वं न प्राप्नोति । शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात् । पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्वं भवति । श्लौ द्विवचनम् । ईहल्यघोरितीत्वम् । शिशीतइति । श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शप् तस्य श्लुः। तस्य द्विवचनम् अभ्यासस्य बहुलं छन्दसीतीत्वम् । ईहल्यघोरितीत्वम् । त्राध्वामिति । त्रैङ् पालने । लोट् । ध्वम् । शपो बहुलं छन्दसीति लुक्। श्यत्यर्थ इति । वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति । रक्षसे रक्षोर्थं विनिक्षे विनिपातनायेत्यर्थः । त्राध्वमिति । लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ् ध्वं धि चेति सलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगपीति अडभावः । यदयमिति । सात्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः । प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः ॥ प्रत्याख्यायते इति । द्विर्वचनेचीत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । तत्प्रत्याख्यानात् स्थानिवत्त्वाभावः । द्विलकार इति । लिटि वयो य इत्यत्र ।

शः। लिटि लकारादाविति । एवं च कृत्वा सोऽस्य दोषो भवति । यदुक्तमात्व एश्युपसंख्यानमिति । यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति । शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं बाधन्तइति । प्रातिपदिकप्रतिषेधः * । प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोभ्याम् । गोभिः । नौभ्याम् । नौभिः । स तर्हि वक्तव्यः । न वा वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति । यदयं रायो हलीत्यात्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात् । रायो हल्येवेति । यत्तर्हि औतोम्शसोरित्यात्वं शास्ति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । अमि वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्यात् । शसिप्रतिषेधार्थं च । तस्मात् प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः । धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति । धातोरिति प्रकृतम् । क्व प्रकृतम् । लिटि धातोरनभ्यासस्येति । अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोषः । उपदेशे इत्युच्यते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः * । आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रलम्भनशालीनीकरणयोः । किं प्रयोजनम् । प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात् । प्रलम्भने तावत् जटाभिरालापयते । श्मश्रुभिरालापयते । शालीनीकरणे । श्येनी वर्तिकामुल्लापयते । रथी रथिनमपलापयते ॥

द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते । लावस्थायामेव लिट्यात्वं न त्वजादाविति स्थानिवत्त्वाभावाज्जग्लइत्यादि सिध्यति । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोग्लौनुदिभ्यां डाविस्यादावुपदेशे भवत्ययमेच् । एजन्तोवाऽर्थवत्त्वाद्व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । अमि वृद्धिबाधनार्थमिति । गां पश्येत्यत्र गोतो णिदिति णित्वे वृद्धिप्रसङ्गात् । गाः पश्येत्यत्राशितीत्यात्वाप्रसङ्गः । उद्देशश्चेति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भावः । एतश्चातःकृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते । उणादयो बहुलमित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः । ननु गवादिभ्यो यदित्यत्र गवादिगणे गो हविस् अष्टकेति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः । तथा नैवयोधर्मेत्यत्र नौशब्दस्य । नैष दोषः । अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमान । प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः । येषां तु स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः ॥ ४५ ॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ आत्वे णाविति । विभाषा लीयतइति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । समानेन तु विकल्प एव भवति । अन्ये त्वाहुः । प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थमिति समानेनेपि नित्यमात्वं भवति ॥ ४८ ॥

चात्रा नुनासिकपरो विशब्दः। शुद्धपरश्चात्र विशब्दः। यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते । घृतस्पृक् दलस्पृक् अत्र न प्राप्नोति । न ह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकपरं पश्यामः। अनुनासिकपरत्वादिति । नैवं विज्ञायेत अनुनासिकः परो यस्मात्सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अननासिकः परो ऽस्मिन् सोयमनुनासिकपरः अनुनासिकपरत्वादिति । एवमपि प्रियदर्वि अत्रापि प्राप्नोति । आसिद्धोत्रानुनासिकः । एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः * । धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इविदिविधिवि । धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं न धात्वन्तोऽर्थवान् । वस्य चानुनासिकत्वात्सिद्धम् * । अथ वा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिकाः निरनुनासिकाश्च ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत । किं कृतं भवति । द्विहल्पृक्तग्रहणं सिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावो यथा-पचन्निति * । हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः । राजा तक्षा । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति । यथा पचन्निति । तद्यथा । पचन् यजन्निसत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपइति । यदयं नङ्सिंबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पचन् । यजन् ।

इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति । यदीति । किनो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव न प्राप्नोति किनो नकारस्य लुप्तत्वात् । नैवं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमन्य इत्यादौ स्वादिष्टे च विषये न स्यात् । प्रियदर्वीति । अत्राणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः । प्रिया दर्विर्यस्य तत्प्रियदर्वि । आसिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् । अर्थवत इति । क्विबादयः कर्तरि कृदिति प्रतिज्ञापितेनार्थेनार्थवन्तः । वस्येति । अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति ॥ ६७ ॥

हल्ङ्याब्भ्यो ॥ द्विहलपृक्तग्रहणमिति ङ्यापोर्दीर्घात्सोरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । राजेति । नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलेपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति । किं तर्हि सकारान्तरम् । यदा तु स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचीति । अयाचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावात् सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः । पचन्निति । ननु चात्र नकारलोप एव न प्राप्नोति । सुलोपस्यासिद्धत्वात् । नैष दोषः । पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमुच्यते । ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्भवत्येव नलोपः तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाभावः । आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्तः उपात्तः ।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति । कश्च तुल्यजातीयः । यः संबुद्धावनन्तरः । वस्वादिषु दत्वं संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् * । वस्वादिषु दत्वं च न सिध्यति । उखास्रत् । पर्णध्वत् । किं कारणम् । संयोगादिलोपबलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयानिति । यथा काष्ठतडिति । तद्यथा । कूटतट् काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान् भवति । ननु च दत्वे कृते न भविष्यति । असिद्धं दत्वं तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठितं वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व इति । तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते । वस्वादिषु दत्वं सिद्धमित्येव । एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । अथ सावपि पदं भवति । राजा तक्षा । नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति । सैषोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति । रात्तलोपो नियमवचनात् * । रात्तस्य लोपो वक्तव्यः । अबिभर्भवान् । अजागर्भवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नियमवचनात् । रात्सस्येत्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते । यद्येवं कीर्तयतेरमसयः कीरिति प्राप्नोति । कीर्त् इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते । रोरुत्वं च * । रोरुत्वं च वक्तव्यम् । अभिनोत्र । अच्छिनोत्र । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादतः अतीत्युत्वं न प्राप्नोति । न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धः । तद्यथा । हरिवो मेदिनमिति । तद्यथा । हरिवो मेदिनं त्वा इत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति । स एव तर्हि दोषः उभयतस्पाशेति । तस्मादशक्यो हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते । द्विहल्ङ्क्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्नित्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः । उखास्रदिति । उखास्रस् स इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । परोपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नासिद्धो भवति । संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावात् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः स्रंसतेरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति । काष्ठतड् इति । काष्ठं तक्षतीति क्विप् । संयागादिलोपे कृते शस्य जश्त्वं णकारः । दत्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्वभावः । उभयतस्पाशेति । स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भौवादिकस्य, स्पर्श ग्रहणसंश्लेषणयोरिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत् । रात्सस्येति । रेफात्परस्य दकारस्येत्यर्थः । तकारोपीति । रात्सस्येति द्वितकारको निर्देशः । यथालक्षणमिति । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति । अभिनोत्रेति । भिदेर्लङि सिपि श्नमि संयोगान्तलोपः । स च परत्वादुत्वस्य तत्र सिद्ध इति दश्चेति रुत्वम । उत्वे तु संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्व्यवधानादुत्वं न प्राप्नोति । उत्वे सिद्ध इति । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः * । संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरत् । हे कतमत् । किमुच्यते डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति । यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते । अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् । निवृत्तो ऽपृक्ताधिकारः । किं डतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतो ऽपृक्ताधिकारो निवर्तते । नेत्याह । तच्चामर्थम् * । स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् । अमर्थम् । अमो लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड हे पीठ । निवृत्तेपि वै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि लोपः सर्वापहारी । मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे सिद्धं स्यात् हे कुण्ड हे पीठेति । यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे ऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुण्डां हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत । एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नैष दोषः । एङ्ह्रस्वादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुण्डा हे पीठा इत्येतद्रूपं प्रसज्येत । अमिपूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति । अमीत्युच्यते । न चात्रामं पश्यामः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति । अथ वेदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेकादेशः । एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । कथम् । नैवं विज्ञायते । ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवति । कथं तर्हि । ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति । स चेत्संबुद्धेरिति । डतरादि-

---

एङ् ॥ हे कतरदिति । कतरस् इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति अद्भावश्च । शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्भावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । अकारलोप इति । अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावः । एवमपीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति भावः । न चात्राममिति । मकारस्य लुप्तत्वात् । अथ वेति । सत्यामेव हल्ग्रहणानुवृत्तावयं विचारः । व्यपवर्गाभावादिति । ह्रस्वात्संबुद्धेरित्युच्यमाने कृते चैकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः ।

भ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । सिद्धमनुनासिकोपधत्वादिति । एवमपि दूलोपः साधीयः प्राप्नोति । डुक्करणाद्वा * । अथ वा डुक्डतरादीनामिति वक्ष्यामि । डित्करणाद्वा * । अथ वा डिदच्छब्दः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्ड्डतरादिभ्य इति । एवमपि लोपः प्राप्नोति । विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणम् । यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहितेति । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् * । अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन । अपृक्तलोपस्यावकाशः, गोमान् । यवमान् । लुकोऽवकाशः, त्रपु । जतु । इहोभयं प्राप्नोति । तद्ब्राह्मणकुलम् । यद्ब्राह्मणकुलम् । संबुद्धिलोपस्यावकाशः, अग्ने वायो । लुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । हे त्रपु । हे जतु । लुग्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथानडुह्यत इति * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते । लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यो यथानडुह्यतइति । तद्यथा । अनड्वानिवाचराति अनुडुह्यतइत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । कथमग्ने भीते याजिना त्रीषधस्था । ताता पिण्डानामिति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । न

ह्रस्वाद्युत्तरस्येति । पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ह्रस्वान्तमेतद्भवति । संबुद्ध्याक्षिप्तं हि प्रकृतिरूपमेवह्रस्वेन विशेष्यतइति तदन्तविधिः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षो वाशब्दः । अनुनासिकोपधत्वादिति । आदेशस्याकारोऽनुनासिक इत्संज्ञको लुप्त इति दकारोवशिष्यते स च भेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यतइति भावः । साधीय इति । व्यपदेशिवद्भावाद्यथा हे वृत्रेत्यादाविति भावः । डुक्करणाद्वेति । डुकि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् क्रियते । एवमपीति । अकाराद् ह्रस्वात्परत्वाद्दकारस्येति भावः।विहितविशेषणमिति प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः । ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद् यस्माद् ह्रस्वात्संबुद्धिर्विहिता तस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थोवतिष्ठते । तेन कतरादित्यत्र टिलोपे कृते प्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाद्दकारलोपाभावः । हे त्रप्विति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाभावः । इकोचि विभक्तावित्यत्र त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । इह किं चित् त्रपो इति सतो गुणेन भाव्यम् । न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्यः । कस्मादित्याह न चेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुग् बलवानित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः । अनडुह्यत इति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः ॥ ६९ ॥

सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति । छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् । भवेत्सिद्धम् । अग्ने त्रीते वाजीना त्रीषधस्था । इदं तु न सिध्यति । तातापिण्डानामिति । इदमपि सिद्धम् । कथम् । साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति । एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । जसादिषु छन्दो वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । आराशस्त्रिच्छत्रम् । धानाशष्कुलिच्छत्रम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । द्विगुस्वरः । पञ्चारत्निच्छत्रम् । दशारत्निच्छत्रम् । तुकि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । इह तर्हि ग्रामणिपुत्रः । सेनानिपुत्रः । ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति । ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः * । ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिर्भवति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वादेव । अथ वा परादिः करिष्यते । परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गः * । परादौ संयोगादिरित्यतिप्रसङ्गो भवति । अपच्छायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । विलोपवचनं च* । वेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्निचित् । सोमसुत् । अपृक्तस्येति वेर्लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते । यदि न क्रियते । दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणम् । शुद्धपरश्चात्र विशब्दः । एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । इट्प्रतिषेधश्च * । इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । परीतत् । सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते । अभक्ते स्वरः * । यद्य-

---

शेखरं ॥ नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः । तातापिण्डानामिति । त इ इति स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद् गुणः प्राप्नोति । साप्तमिक इति । सुपां सुलुगितीकारस्याकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते । जसि गुण इति । अग्ने त्रीत इत्यत्रेति भावः ॥ ७० ॥

ह्रस्वस्य ॥ पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायात्र विचारः । ग्रामणिपुत्र इति । अत्र तुगन्तरङ्गो ह्रस्वो बहिरङ्गः पूर्वत्र तुग् बहिरङ्गः स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ । परीतदिति । तनोतेः क्विपि कौ च गमादीनामित्यनुनासिकलोपः । तत्र तुक परादौ क्रियमाण इट्प्रसङ्गः नहिवृतीति दीर्घः ॥ ७१ ॥

भक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति । दधिच्छादयति मधुच्छादयति तिङ्ङतिङ इति निघातो न प्राप्नोति । ननु च तुगेवातिङ् । न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्ते इव युक्ते वा ऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥ अयं योगः शक्यो वक्तुम् । कथम् । अधिकरणं नाम त्रिःप्रकारम् । व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन को ऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अचि उपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः । आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः ॥ आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते । आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः । माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह मा भूत् । आच्छायामानयति । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ ७५ ॥ ७६ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्द-

---

संहितायाम् ॥ परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता ह्रादाविरामो वा । ह्रादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्चाग्निचिदत्रेत्यादाविकाराकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः । त्रिप्रकारमिति । आद्यास्त्रयो भेदास्तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुः । व्यापकमिति । यथा दध्नि सर्पिः तिलेषु तैलमिति । औपश्लेषिकमिति । यथा कटे तिष्ठति । मथुरायां वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाभावः । वैषयिकमिति । यथा खे शकुनयः । गुरौ वसतीति । अन्यदत उपश्लेषादिति । ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् । कथमिह संबन्धान्तराभावः । उच्यते । यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वापर्याभावाद्विषयभाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्ये प्राश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्रेको यणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते । न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम् । व्यवहितयोरुपश्लेषाभावात् । उपश्लेषनिमित्तकार्याप्रसङ्गात् । संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञापि प्रयोजनाभावात् प्रत्याख्यातैव ॥ ७२ ॥

आङ् ॥ आङ्माङोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनेषदर्थस्याप्याङो ग्रहणम् । ईषच्छाया आछायेति । वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाभावाद्विकल्पो भवति । आच्छाया आछायेति ॥ ७४ ॥

सि ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्यच्छत्रम् । न छायां कुरवोपरां नच्छायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । जश्त्वं न सिद्धं यणत्र पश्य ॥ असिद्धमत्र जश्त्वं तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति । यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ॥ यश्चापदान्तो हल् अचश्च पूर्वः तस्य प्राप्नोति । पचतीति । एवं तर्हि दीर्घस्य यण् । दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि । तद्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अचीत्येषा सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । भवेत्सिद्धम् । कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । इदं तु न सिद्ध्यति दध्यत्र मध्वत्रेति । ह्रस्व इति प्रकृतम् ॥ ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति । यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्येति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति । संबन्धवृत्त्या ॥ संबन्धमनुवर्तिष्यते । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् संहितायाम् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् छे च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आङ्माङोश्च । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घात्पदान्ताद्वा । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इको यणचि । ह्रस्वस्येति वर्तते । पिति कृति तुगिति निवृत्तम् । इह तर्हि प्राप्नोति । चयनं चायको लवनं लावकः । अयादयोऽत्र बाधका भविष्यन्ति । इह तर्हि प्राप्नो-

---

इको यण् ॥ इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । जश्त्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या गुणो नित्यत्वं जश्त्वस्य तु कृते यणप्राप्त्या । जश्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधाभावाद्यणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्वन्द्विनं प्राप्तं पश्य । यश्चेति । पदान्तस्य जश्त्वविधानादपदान्तहलोऽचि यण् स्यादेवेत्यर्थः । अचीत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु छे इति सप्तम्याश्छे चेत्यत्र कृतार्थाया अपि दीर्घादिति पञ्चम्याः शाच्छासाह्वेत्यादेर्ज्ञापकात् षष्ठी न प्रकल्पिता । ह्रस्वादपीति । छे चेत्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः इच्छति गच्छतीति । संबन्धमिति । यद्येवं छे चेत्यत्रापि दोषः । पितिकृतीति संबद्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावप्रसङ्गात् । नैष दोषः । छे चेति समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग् भवति । तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वान्नार्थ इग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन । चयनमिति । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यामित्येचोऽपि यणादेशोयादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन् । आयादयोऽत्रेति । द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः सं-

ति। खट्वेन्द्रः। मालेन्द्रः। खट्वैलका। मालैलका। गुणवृद्धिबाध्यम्। गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इकः अचि यणेव यथा स्यात्। यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति। किं चान्यत्प्राप्नोति शाकलम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य *। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम्। अग्ना३ इ इन्द्रम्। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३ उ उदकम्। पटा३वुदकम्। अग्ना३ इ आशा। अग्ना३याशा। पटा३ उ आशा। पटा३वाशा। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असिद्धः प्लुतः प्लुतविकाराविमौ। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम्। दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेशः। तयोर्य्वावचि संहितायामिति। तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति। तत्र वक्तव्यं भवति। ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति। अवश्यमिदं वक्तव्यम्। यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम्। भो३इ इन्द्र। भो३यिन्द्र। भो३ इ इह। भो३यिहेति। यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति। इदमेव वक्तव्यम्। तन्न वक्तव्यम्। तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम्। अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येत। तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति। यदि

दिग्धासंदिग्धाश्रयोरस्त्येव। न वक्तव्य इति। इग्ग्रहणमन्तरेणापि इको यणि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते। तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एवान्यत्र तूभयम्। अग्ना३यि इन्द्रमिति। अग्ने इन्द्र इति स्थिते एचोऽप्रगृह्यस्येति पूर्वस्यार्द्धस्य मात्राया आकार आदेशः। स च प्लुतः। उत्तरस्य त्वर्द्धस्य मात्राया इदुतावुदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति। प्लुतविकाराविति। प्लुतसहितौ विकारावित्यर्थः। यद्यपि स्वतोसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते। वार्तिकारम्भे तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम्। स्वरसन्धिष्विति। सन्धिः संहिता तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः। यदयमिति। ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम्। नैष दोषः। अनेककल्पनासंभवेपीष्टसिद्ध्यर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते। स्वरसन्धिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। दीर्घेति। अग्नायिन्द्रमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति। अग्नायाशेत्यादौ त्विकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः। भो३यिन्द्रमिति। भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः। इकारो निपातः तस्य निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावे

तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । ननु चोक्तमिदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थम् । भो३यिन्द्र । भो३ यिहेति । छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम् । भो३यिन्द्र । भो३यिहेति साम गायति । एषोपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते । जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः । दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥ निसे च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार । सामर्थ्ययोगान्नहि किं चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः * । वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः । वान्तग्रहणं न करिष्यते । एचो यि प्रत्ययेऽवादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् । यदि वान्तग्रहणं न क्रियते । चेयं जयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । क्षिज्योरेवैच इति । तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । क्षेयं पापम् । जेयो वृषल इति । उभयतो नियमो विज्ञास्यते । क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थ एवेति । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् । कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् । एकारः । एवमपि रायमिच्छति रैयति । अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । गोर्यूतौ छन्दसि * । गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोयूतिमित्येवान्यत्र । अध्वपरिमाणे च * । अध्वपरिमाणे च

प्राप्ते यण्विधानम् । अनेन हीति । स्वरे कर्तव्येस्य यणः सिद्धत्वात्तयोर्यत्राविति-नेन तु यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावः । दृष्टानुविधिरिति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति प्रकृतिभावः सवर्णदीर्घत्वाभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः । एषोपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम् । साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितस्वरूपमात्रमनुक्रियते इति । अनुकरणे गीत्यभावः । सामर्थ्ययोगाद्धिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किञ्चित्पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थ. ॥ ७७ ॥

वान्तो यि ॥ वान्तादेश इति । पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात् । इह तु निमित्ताभावात्तल्लाभाभावः । उभयतो नियम इति । योगविभागाश्रयणादिति भावः । रायिश्छान्दस इति । एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दोऽसाधुरिति लक्ष्यते । अथ वा क्यच् पर एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते ॥ ७९ ॥

गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोयूतिमित्येवान्यत्र ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति । मैवं विज्ञायि धातोरेव तन्निमित्तस्येति । किं च स्यात् । अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पास इति ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । स एव क्रीणात्यर्थः । इह मा भूत् । क्रेयं नो धान्यं क्रेतव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति ॥

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥ भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसंख्यानम् * । भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ह्रदय्या आपः । अव् शरस्य च * । अवादेशो भवतीति वक्तव्यम् । शरस्य च ह्रदस्य च वान्तो वादेशो वक्तव्यः । ह्रदव्या आपः । शरव्या वै तेजनम् । शरव्यस्य पशूनभिधातुं कः स्यात् । शरुवृत्ताद्वा सिद्धम् * । शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । ऋजन्ती शरुरित्यपि दृश्यते । ऋञ्जती शरुरित्यपि शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते । शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ एकवचनं किमर्थम् । एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् * । एकवचनं क्रियते । एकश्चादेशो यथा स्यात् पृथगादेशो मा भूदिति । न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः * ।

क्रय्यः ॥ तदित्यनेनेति । प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शेपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तथा हि । यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदावश्यमेव स्वास्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्ततइति नार्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोर्थो यस्यासौ तदर्थः शब्दः तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति स एवेति । प्रधानस्य परामर्शासंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते क्रेयमिति । मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः । न चास्ति क्रय्यमिति । आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । किं । चित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्ततइति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यद् द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

भय्य ॥ ह्रदय्या इति । ह्रदे भवाः । भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः । अकारस्यायादेशः । शरव्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्यावादेशः । शरुवृत्तादिति । शरुशब्दः शृस्वृस्निहीत्यादिना उण्यादिकः स्तस्माद्यति कृते ओर्गुण इति गुणे वान्तो यि प्रत्यय इति वान्तादेशः सिद्धः । शरव्य इति ॥ ८३ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न वा एतत्प्रयोजनम् । किं कारणम् । द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति । तद्यथा । द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति न चोच्यते एकमिति । एकं चासौ करोति । किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तच्चैकवाक्यभावात् * । एकवाक्यभावाद् द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावाद् । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति । यत्तावदुच्यते एकवाक्यभावादिति । तन्न । अर्थाद् प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । अर्थो वास्यैकेन भवति प्रकरणं वा तत्र भवति । इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा प्रकरणाद्वा । व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः । रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः । उभौ साभ्यामस्येति । कथं यदुक्तं व्याकरणेपि हि अन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति । ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायाश्च, भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति।इह तावज्ज्वरत्वरास्रिव्यविमवामुपधायश्चेति सतां द्वावूठौ नास्ति दोषः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । इह भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति । वक्ष्यति ह्येतत् । भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयतइति यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वेति तन्न । किं कारणम् । एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्यभावात् । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु । अनयोः पूलयोः कटं कुरु । अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति । एकमेवासौ करिष्यति । कथं यदुक्तं व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द उभौ साभ्यासस्येति । इह तावद् रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द इति द्वे वाक्ये । कथम् । योगविभागः करिष्यते । रदाभ्यां निष्ठा तो नः ।

एकः पूर्वपरयोः ॥ एकवचनमिति । आद्गुण इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात् संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावाद् गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः । पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं कृतम् । नवेति । कर्मचोदना कर्मणः कारकस्य क्रियमाणत्वेन या चोदना तस्यामित्यर्थः । एकवाक्यभावादिति । यत्रोपात्तकारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः । आगमो

ततः पूर्वस्य च द इति । इहापि उभौ साभ्यासस्येति । उभौग्रहणसामर्थ्याद् द्वावादेशौ भविष्यतः। तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो यथा लोके *। तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः प्राप्नोति । यथा लोके । तद्यथा । लोके वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । तथा त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । एवमिहापि खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् । सिद्धं तु धर्मोपदेशने ऽनवयवविज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु *। सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम् । धर्मोपदेशने ऽस्मिञ्छास्त्रे ऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति । ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं न पीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं च ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वा ऽन्यत्र कामचारः स्यात् । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति । पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् । तथा वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते । यदि चात्रावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात् । सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत । उभयथेह लोके दृश्यते । अवयवेनापि शास्त्रार्थसंप्रत्ययो ऽनवयवेनापि।कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते।लभ्यमित्याह।कथम् ।

रमिति । तेन नाम्नौ द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः । उभौग्रहणसामर्थ्यादिति । प्राग्णिणिषतीत्यादा अनितेरित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे साभ्यासस्येत्यनावनैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणमादेशनिर्देशार्थे विज्ञायते साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारो भवत इति । तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आद्गुण इत्यादौ संख्याया शब्दोपात्ताया विवक्षणात् । यत्र तु संख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः । तत्रावयव इति । व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तिरवयवस्तत्रैव शास्त्रीयं कार्यं प्राप्नोति । तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानान्न तु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः । सिद्धं त्विति । साधुभिर्भाषितव्यमिति धर्मनियमोऽनेन क्रियते इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते न तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्तावित्यर्थः । अनवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः । तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः । अग्न्याधाननिमित्तमिति । अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः ।

इह तावद् वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । यथा गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति उपनयनं संस्कारार्थं सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेदित्युपस्पर्शनं शौचार्थम् । सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवस्तोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । इहेदानीं ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति । ब्राह्मणवधे सुरापाने महादोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः । प्रत्युत्थाने च गुणः । कथम् । ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयाति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यतइति ॥ स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तोऽतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । इज्यायाः किं चित्प्रयोजनमुक्तम् । किम् । स्वर्गे लोगे अप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते । तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते । तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोजनमुक्तम् । किम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवाति । किमर्थं द्वीतीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते । न वै कामानां तृप्तिरस्ति । अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् । पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् * । पूर्वपरग्रहणं क्रियते । परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत् । आद् गुण इति । कथं च प्राप्नोति । पञ्चमी निर्दिष्टाद्धि परस्य * । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्यादेशः प्राप्नोति । तद्यथा । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति । षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु * । षष्ठीनिर्देशार्थं तु पूर्वपरग्रहणं क्रियते । षष्ठी

सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात् । यज्ञमुखमिति । यज्ञद्वारं यज्ञोपायमित्यर्थः । ब्राह्मणवध इति । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते । ऊर्ध्वं प्राणा इति । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः । वसन्त इति । अङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति । काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुष्ठीयन्ते । यस्य पुनः कामना नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति । नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदावश्यानुष्ठेयानि नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः । अथ पूर्वेति । आद्गुण इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । अचीत्यादिका सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः । पूर्वपरग्रहणमिति । परस्यैवादेशो मा भूत् पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः । षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति । निर्देशो निर्दिष्टम् । तुश्च-

निर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य, स्थानेयोगत्वस्य । नैष दोषः । आदित्येषा पञ्चमी अचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । तथाऽचीत्येषा सप्तमी आदिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । न उभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति स न दोषो भवति ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात् * । अन्तादिवद्वचनं क्रियते । आमिश्रस्यादेशवचनात् । आमिश्रस्यायमादेश उच्यते । स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते । नापि परग्रहणेन । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्येते नाप्युदकग्रहणेन । इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यस्यान्तादिवत्तन्निर्देशः * । तत्र यस्यान्तादिवद्भाव इष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः । अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् * । सिद्धमेतत् ।

शब्दार्थे । अनिष्टनिवृत्तिरिष्टासिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः । यदुक्तमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र । सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । आनेमुगीदास इत्यादौ । न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत् सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापकार्थत्वमाश्रितम् ॥ ८४ ॥

अन्ता ॥ किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । आमिश्रस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी न पूर्वपराविति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते । क्षीरोदके इति । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाभावः । यदि तर्हि समुदायः स्थानी नावयवः तत्कथमुक्तं यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति खट्वर्श्य इत्यादौ परत्वं भवतीति समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाभावाद् वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाविरोधः । स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते । नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते । यथोदाहृतमेरुः पचतु अत्र हीकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणाप्युकारान्त आदेशः तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । एवमेकादेशस्यानुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनातिदेशेन । एवं तर्ह्यनल्विधाविति स्थानिवद्भाव उक्तोऽल्विध्यर्थमिदम् । तथा च क्षीरपेणोत्यादावेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावाद्भवति । यत्त्विह वार्त्तिकमन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनादिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन । तत्र यस्येति । अन्तादिश-

कथम् । पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति वर्तते पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति । अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवति आहो स्वित्परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् * । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौकिकोयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिक्षु च कार्ये भवतः तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासंभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवत्त्वे प्रयोजनम् । बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्विधाने प्रयोजनम् ।द्वादशान्यिकः । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । बह्वच्पूर्वपदात् ठञ्भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्र कृतेप्येकादेशे बह्वच्पूर्वपदं भवति । त्रयोदशान्यिकः । प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ । प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम् । मधु पिबति । शिदशितोरेकादेशः शितोन्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । शीतीति पिबादेशः । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति पिबति । वैभक्तस्य णत्वे । वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । क्षीरपेण सुरापेण । उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । एकाजुत्तरपदे णो भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । क्षीरपाणां सुरापाणाम् । अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम् । अमी अत्र अमो आसते । अमू अत्र अमू आसाते । अदस्विभ-

---

न्द्वयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्राक्षेपेपि अवयविविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वस्येति । क्व चिदादेशविधानात् प्राप्यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते यथा वृक्ष औ वृक्षावित्यत्र सुपमौकारं परं प्रत्यादिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । क्वचित्तु कृतएकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते । उभयत इति । यथा प्रतेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथा ह्यन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश माश्रीयते तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । द्वादशान्यिक इति । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने प्रवृत्तान्यस्येति तद्धितार्थः समासः । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बह्वच्पूर्वपदं भवतीति ठञ् सिध्यति । अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देन नाश्रित इत्युभयाश्रयाभावात् प्रतिषेधाभावः । क्व तर्हीति । वचनाद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यतइति मन्यते । यत्रेति । सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् । पिबन्तीति । पा अ अन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति । वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुक्तम् । वैभक्तस्येति । विभ-

क्तयोरेकादेशो ऽदसो ऽन्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । अदसोसेर्दादुदोमः । एतईद्बहुवचनइति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । अमीभिः अमूभ्याम् । स्वरितत्वे प्रयोजनम् । कार्या हार्या। तिदतितोरेकादेशस्तितोन्तवद्भवति। यथा शक्यते कर्तुम् । तित्स्वरितमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति कार्यो हार्यः । स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् । स्वरितत्वं क्रियतामेकादेशइति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नित्यएकादेशः । कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य एकादेशः । अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः । कान्तरङ्गता। वर्णावाश्रित्यैकादेशः । पदस्य स्वरितत्वम् । स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । उक्तमेतत् । पदग्रहणं परिमाणार्थमिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः, स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा * । अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम् । गुडोदकं मथितोदकम् । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । उदके केवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो नास्ति । उदश्विदुदकम् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः, उदश्विदुदकम् । एकादेशस्यावकाशः,

---

क्तौ भवो वैभक्तः। अमी इति। अदसस्त्यदाद्यत्वमतो गुण इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। अदे इति स्थिते ईत्वमत्वम्। अमू इति। अदौ इति स्थिते ऊत्वमत्वे। क्व तर्हीति। अदस इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी । आनन्तर्यसंबन्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। अमीभिरिति । पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यातामीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठ्याश्रीयते। कार्येति। कार्ये आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिप्रायेतिक्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात् स्वरितान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ प्रयोजनाभावः। नित्य एकादेशइति। स्वरितत्वे तु कृतएकादेशे ऽनचकत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यम्। आन्तर्यत इति स्वरितेनुदात्तस्य सद्भावात्। लिङ्गविशिष्टेति। तित् स्वरितमित्यत्र तदिति प्रत्ययग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तस्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इति ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र प्रतिपादितम्। गुडोदकमिति । उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुदकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्प्रयोजननिराकरणायाह पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति ।

दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । मथितोदकं गुडोदकम् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः । एकादेशे हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति । स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति । गुडोदकं मथितोदकम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्राटिता प्राशिता । कृद्गत्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्र नैकादेशः । प्रकारकः प्रकरणम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः, प्रकारकः । प्रकरणम् । एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति प्राटिता प्राशिता । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन । स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः । एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् । यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेशः । एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति । किं कारणम् । उत्तरपदस्यापरत्वात् । नहीदानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्तादिवद्भावेन परम् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् * । उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः, पूर्वत्रैगर्तकः । अपरत्रैगर्तकः । एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वात् * । एकादेशस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गबली-

---

ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात् स्वरो बहिरङ्ग इत्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः । नेदमपूर्वं चोद्यते एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वादिति वक्ष्यमाणत्वान्नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण परिहरिष्यते । स्वरितत्वं तस्य न सिद्ध्यतीति । एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति । प्राशितेति । तृच् । तृनि तु तादौ च नितिकृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । नहीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् । न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीति युक्तं कल्पयितुम् । प्राशनमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाह्यशनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वम् उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् तस्मात् पूर्वं स्वरः कर्तव्यः पश्चादेकादेशः । पूर्वत्रैगर्त्तक इति । पूर्वेषु त्रिगर्त्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः । सुसर्वार्द्धात् दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना ऽवृद्धादपीति वुञ् प्रत्ययः । दिशोऽमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु प्राचां ग्रामनगराणा-

यस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति । तत्र को दोषः । तत्र वृद्धिविधानम् * । तत्र वृद्धिर्विधेया । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्य प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ तत्रैको यस्येतिलोपेन ह्रियते ऽपर एकादेशेन । अनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोः तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । आदिवत्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् * । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायां भवति । अग्नी इति । वायू इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न भवति । त्रपुणी इति जतुनी इति । सुप्तिङ्ङ्याब्विधिषु प्रयोजनम् । सुप्, वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति । सुब्सुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् । सुबन्तं पदमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । वृक्षास्तिष्ठति प्लक्षास्तिष्ठति । सुप् । तिङ्, पचे यजे इति । तिङ्तिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं तिङन्तं पदमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । पचति यजति । आप्, खट्वा । आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुम् आबन्तात्सोर्लोपो भवतीति क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा । आङ्ग्रहणे परविधौ प्रयोजनम् । अद्याहते । कदाहते । आङ्नाङोरेकादेश आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुमाङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । आहते । आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यैहिष्ट । कदैहिष्ट । आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम् आटश्च वृद्धिर्भवतीति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न ऐक्षिष्ट । कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् । धारयः । पारयः । कृदकृतोरेकादेशः कृद्ग्रहणेन गृह्यते । यथा शक्येत कर्तुम् कृदन्तं प्रातिपदिकमिति । क्व तर्हि स्यात् । यत्रैकादेशो न । कार्यं हार्यम् । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे* । अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । के पुनरभ्यासादयः । अभ्यासोहाम्वार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अभ्यासह्रस्वत्वम् । उपेयाय । उपेयाज । ऊहेर्ह्रस्वत्वम् । उपोह्यते

मित्यस्या वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् । इदं तूदाहरणं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति । तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावाभावादृद्धेरप्रसङ्गात् । अद्याहत इति । वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि । धारय इति । धारयतीति धारयः । अनुपसर्गाल्लिम्पेति शः । कर्तरि शप् । उपेयाजेति ।

प्रोह्यते । अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि । अम्बात्र । अक्कात्र । कुमारीदम् । किशोरीदम् । आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् । निर्वाराणसीदम् । अभ्यासोऽम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एतद्वक्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बहिरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वर्णाश्रयाविधौ च * । वर्णाश्रयविधौ च नान्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खट्वाभिर्जुहाव । अस्या अश्व इति । इह खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति । नैषदोषः । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यत्र तपकरणे प्रयोजनम् । किम् । कीलालपाभिः शुभं याभिः । जुहाव । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । अस्या अश्व इति । एङः पदान्तादिति पूर्वत्वं प्राप्नोति । न वा ताद्रूप्यातिदेशात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अताद्रूप्यातिदेशात् । नहि ताद्रूप्यमतिदिश्यते । रूपाश्रया एते विधयः । अताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च * । षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । कोसिचत् । सोऽसिचत् । एकादेशे कृते इण इति षत्वं प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अधीत्य प्रेत्य । एकादेशे कृते ह्रस्व-

---

उप इजाय इति स्थिते आद्गुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद् ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । प्रोह्यतइति । अण्ग्रहणानुवृत्तिमुभयत आश्रयणेनान्तादिर्वादित्यनपेक्ष्येदमुक्तम् । अम्बात्रेति । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वत्वे कृते एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । निष्कौशाम्बीदमिति । नपुंसकह्रस्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः । जुहावेति ह्वयतेर्लिटि तिपि णलयभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याकारं प्रत्यादिवद्भावाण्णाल औत्वप्रसङ्गः । अस्या अश्व इति । इदमश्चतुर्थ्येकवचनम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । सर्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्चेति स्याट् ह्रस्वश्च । वृद्धिरेकादेशः । हलि लोप इति इद्रूपस्य लोपः एचोऽयवायाव इत्यैकारस्यायादेशः । लोपः शाकल्यस्येति यलोपः । न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते । तुक्यासिद्धवचनं चास्यार्थस्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥ ८५ ॥

षत्वतु ॥ उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी सामान्येनोत्सृष्टत्वात् नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते । आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे स्थानिनः

स्येति तुग्न प्राप्नोति। असिद्धत्वाच्च भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धिरुत्सर्गाभावात् *। तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः। अधीत्य प्रेत्य। किं कारणम्। उत्सर्गाभावात्। ह्रस्वस्येति उच्यते। न चात्र ह्रस्वं पश्यामः। ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः *। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च *। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः। कोसिचत्सोसिचदित्यत्रासिद्धत्वम्। स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् *। स्थानिवद्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। शास्त्रासिद्धत्वात्। नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं क्रियते। किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते। एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति। संप्रसारणङीट्सु सिद्धः *। संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम्। शकहूषु परिवीषु। संप्रसारणा। ङि, वृक्षे छत्रं वृक्षे च्छत्रं प्लक्षे छत्रं प्लक्षे च्छत्रम्। ङि। इट्, अपचेछत्रमपचेच्छत्रम्। अयजे छत्रमयजेच्छत्रम्। संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् *। संप्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः। किं कारणम्। पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात्। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते। न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः। यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः। सुसस्या ओषधीस्कांधि।सुपिप्पला ओषधीस्कांधि।अत्र षत्वं प्राप्नोति। तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः।षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्। यदि षत्वं प्रत्येकादेशभावमसिद्धम्।शकहूषु परिवीष्वत्र षत्वं न प्राप्नोति।अस्तु तर्ह्यविशेषेण।

प्रत्यापत्त्यभावात्। असिद्धत्वं चेति। षत्वेऽसिद्धत्वं स्थानिवद्भावे तु स्वाश्रयस्य निवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः। एकादेशशास्त्रमिति। ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति। शकहूष्विति। शकान् ह्वयतीति क्विप्। सम्प्रसारणम्। पूर्वैकादेशः। हल इति दीर्घत्वम्। तत्रैकादेशस्यासिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात्। वृक्षेछत्रमिति। एकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात्। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पेन त्विष्यते। पदान्तपदाद्योरिति। ननु तुल्ये वाचनिकत्वे को विशेषो येन संप्रसारणङीट्सु सिद्ध इति प्रत्याख्यायते पदान्तपदाद्योरिति तु क्रियते। उच्यते। लाघवात्पदस्येत्येव वक्तव्यम्। अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते। तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्धो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ओषधीस्कंधीति। ओषधिशब्दाद् द्वितीयाबहुवचनम्। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ततः पूर्वसवर्णदीर्घो रुत्वविसर्जनीयौ। कःकरत्करतीति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते। इणः ष इत्यधिकारा-

कथं सुसस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधि । नैष दोषः । भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । शकहूषु परिवीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । किं च तुल्यजातीयम् । यः कुप्वोः । यद्येवं, वेञोऽप्रसये परत उसिति प्राप्नोति । उदिति चेष्यते । यथा लक्षणमप्रयुक्ते । अथ वा नैवं विज्ञायते । पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति । कथं तर्हि । परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥

आद्गुणः ॥ ८७ ॥ गुणग्रहणं किमर्थम् । न आदेको भवतीत्युच्येत । आदेकश्चेद्गुणः केन ॥ आदेकश्चेद्गुणः केनेदानीं भविष्यति । खट्वेन्द्रो मालेन्द्रः । खट्वोदकं मालोदकम् । स्थानेन्तरतमो हि सः ॥ स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति । ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः । ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ । ऐदौतौ न भविष्यतः । किं कारणम् । एचि ऐदौतावुच्येते । इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः । ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति । ऋकारो नोभयान्तरः ॥ उभयोर्योन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न च ऋकार उभयोरन्तरतमः । आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

दिण उत्तरस्य षकारस्तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः । असिद्धत्वे त्वेकादेशस्य षत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति । भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक् । ऋत उदित्युकार एकादेशो रपरत्वं रात्सस्येति सलोपो रेफस्य विसर्जनीय । तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवतीति । वेञ इति । वकारस्य संप्रसारणं प्रथमैकवचनं ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभावातुग्न प्राप्नोतीति भावः । यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः । अथ वेति । पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते । अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य परस्य पदस्यादेश्चैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः संपद्यते । आकारश्चात्र पदादिर्न भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तुग् भवत्येवेत्यर्थः । किमर्थं षत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठो ऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥ ८६ ॥

आद्गुणः ॥ गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणान्नियमादाद्गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः । स्थानेन्तरतमो हि स इति । पूर्वपरयोः कण्ठतालव्ययोरन्तरतमः कण्ठतालव्य एकारः कण्ठोष्ठ्ययोस्तु कण्ठोष्ठ्य ओकारः । ऐदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठ्यतालव्यत्वादौकारस्य कण्ठोष्ठ्यत्वाच्चेति भावः । ऐदौतौ नैचीति । ऐदौतोरनेन सि-

आकारो नर्तिधातौ सः ॥ आकारो न भविष्यति । किं कारणम् । ऋतिधातावाकार उच्यते । तन्नियमार्थं भविष्यति । ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रेति । प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति । प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ विषये प्लुत इत्युच्यते । यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन । आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । अथ क्रियमाणेपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरप् इहैव स्यात् यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । असंदेहार्थस्तकारः । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । यदि मुखसुखार्थस्तकारस्तदा दकारोपि । गुणे ङिशीटासुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ङि, वृक्ष इन्द्रः प्लक्ष इन्द्रः । शी, य इन्द्रं त इन्द्रम् । इट्, अपच इन्द्रमयज इन्द्रम् । किं प्रयोजनम् । दीर्घत्वबाधनार्थम् । सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । आदेकश्चेद् गुणः केन स्थानेन्तरमो हि सः । ऐदौतौ नैचि तावुक्तावृकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥ आकारो नर्तिधातौ सः प्लुतश्च विषये स्मृतः । आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥

वृद्धयोर्वृद्धिरेचीति नियमार्थं भविष्यति एच्येव वृद्धिर्भवतीति । उभयतो नियमश्च व्याख्यास्यते । वृद्धिरेचीति । नोभयान्तर इति । अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः । प्लुतश्चेति । प्लुतविधाने सति यस्मिन् विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वादिति पक्षे ऽनुवादप्रसङ्गात् प्लुतो न भविष्यति इत्यर्थः । त्रिचतुर्मात्रा इति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायो न तु प्लुतप्रसङ्ग इति त्रिमात्रप्रसङ्ग इति उच्यते । तपरत्वान्न ते स्मृता इति । सति हि गुणग्रहणे गुणसंज्ञाया विधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया सद्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृक्ष इन्द्र इति वृक्षइइन्द्र इति स्थिते आद्गुण इत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोति इकारयोः सवर्णदीर्घत्वं च । तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद् दीर्घप्रसङ्गे गुण उच्यते । न वेति । एकपदाश्रयत्वाद् गुणो ऽन्तरङ्गः ॥ ८८ ॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ किमिदमेत्येधत्योरूपग्रहणमाहोस्विद् धातुग्रहणम् । किं चातः । यदि रूपग्रहणं सिद्धमुपैति प्रैति । उपैषि उपैमि प्रैमीति न सिद्ध्यति । अथ धातुग्रहणम् । सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति । इणीकारादौ प्रतिषेधः॥ इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उपेतः प्रेत इति । योगविभागात्सिद्धम् ॥ । योगविभागः करिष्यते । वृद्धिरेचि । तत एत्येधत्योः । एत्येधत्योश्चैचो वृद्धिर्भवति । तत ऊठि । ऊठि च वृद्धिर्भवतीति । एवमपि आ इत एतः प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति । आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति । न भविष्यति नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते । सा यथा एङि पररूपं बाधते एवमाङिपररूपं बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्तिस्तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते । आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाङि पररूपम् । अक्षादूहिन्याम् * । अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या । अक्षौहिणी । प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु * । प्राद् ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या । प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः । स्वादीरेरिणोः* । स्वाद् ईर ईरिन् इत्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरं स्वैरी । ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं स्वैरीति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी । ऋते च तृतीयासमासे * । ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या । सुखार्तो दुःखार्तः । ऋत इति किम् । सुखेतो दुःखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् । परमर्तः । समास इति किम् । सुखेनर्तः । प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे * । प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे वृद्धि-

---

एत्ये ॥ एत्येधत्योरेङि पररूपमिति प्राप्ते ऊठचाद्गुणे च वृद्धिविधानम् । किमिदमिति । इतिरेवात्र विचार्यते । एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाभावः । साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः । यद्येतीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम् । अथेक्श्तिपाविति श्तिपा निर्देशः । ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः । योगविभागादिति । एकस्मिन् योगे एचीत्यस्योठा सम्बन्धाभावाय विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद् योगविभागसंश्रयः । सा यथैवेति । बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसङ्ग इति भावः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापिबाधस्यान्याय्यत्वात् । अथ वेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्द्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः । अक्षादिति । अक्षानूहतेवश्यमित्यावश्यके णिनिः । साधनं कृतेति समासः । प्रादिति । प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति । प्रोढाशब्द आऊढा ओढा प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति । स्वैरीति । स्वेनात्मनेर्ते गच्छत्यवश्यमिति णिनिः । इनिनेति । णिनिस्त्वनभिधानान्न भविष्यति स्वैरीति प्रयोगाभावादिति भावः । दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥ ८९ ॥

र्वक्तव्या । प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । ऋणदशाभ्यां च * । ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या । ऋणार्णं दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ९० ॥ किमर्थश्चकारः । वृद्धेरनुकर्षणार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि आटो ऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति । तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । पररूपम् । उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ धाताविति किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रर्षभं वनम् । उपसर्गादृवृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम् * । किमुक्तम् । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनमिति । क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रर्छक इति प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचनान्न भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपसर्गादृति धातोर्वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । ह्रस्वत्वम्प्रसक इति । ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद् वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । छे तुकः संबुद्धिगुणः * । छे तुग्भवतीत्येतस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन । छे तुग्भवतीत्यस्यावकाशः, इच्छति । गच्छति । संबुद्धिगुणस्यावकाशः, अग्ने वायो । इहोभयं प्राप्नोति । अग्नेच्छत्रम् अग्नेछत्रम् । वायोच्छत्रं वायोछत्रम् । संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गलक्षणः सम्बुद्धिगुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरेणापि विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् । कथम् । इदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् गुणः । नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो गुणः । नहि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति ।

उपसर्गा ॥ प्रर्षभमिति । प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुरृषभशब्दे नास्ति । उपसर्गादिति । उपसर्गैरेव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते । यथा नासिकाया नस्भावविधौ न तु भवत्युपसर्गत्वे । प्रर्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । यदन्यादिति । सति धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्विधीयते इति शाकलं बाध्यते । अग्ने छत्रमिति । अग्निस् छत्रमिति स्थिते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुकस्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाभावात्तुग्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः । बहिरङ्गलक्षणस्तुगिति । द्विपदाश्रयत्वात् । आचार्यदेशीयः पण्डितंमन्यत्वादाह अन्तरेणापीति । आचार्य आह

तावत्त्वेव च्छेनानन्तर्यं तत्र तुका भवितव्यम् ।तस्मात्सुष्टूच्यते छे तुकः संबुद्धिगुणः न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । संप्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः, हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । तुकोवकाशः, अग्निचित् । सोमसुत् । इहोभयं प्राप्नोति । परिवीषु शकहूषु । णिल्लोपस्यावकाशः, कारणा । हारणा । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रकार्यगतः प्रहार्यगतः । अल्लोपस्यावकाशः । प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति प्रचिकीर्ष्यगतः । प्रजिहीर्ष्यगतः । अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन । के पुनरभ्यासगुणादयः । ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणाः । ह्रस्वत्वस्यावकाशः, ययतुः । ययुः । तस्थतुः । तस्थुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छतुः। अपचच्छुः। अत्वस्यावकाशः। चक्रतुः । चक्रुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अपचच्छृदतुः । अपचच्छृदुः । इत्वस्यावकाशः । यियक्षति।पिपक्षति । तुकः स एव।इहोभयं प्राप्नोति। चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणस्यावकाशः, लोलूयते । बेभिद्यते । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चेच्छिद्यते । चोच्छुप्यते । यणादेशादाद्गुणः * । यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन । यणादेशस्यावकाशः, दध्यत्र मध्वत्र । आद्गुणस्यावकाशः । खट्वेन्द्रः । खट्वोदकम् । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षोत्र प्लक्षोत्र । इह गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन । इह रोरवकाशः । आस्तीर्णं निपूर्त्ताः पिण्डाः । यणादेशस्यावकाशः, चक्रतुः । चक्रुः । इहोभयं प्राप्नोति । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । मित्रावरुणौ ततुरिः । किरति । गिरति । गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता गौः । यणादेशस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनं चायकः । लवनं लावकः । भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन । भलोपस्यावकाशः,

---

अनित्यो गुण इति । तस्मादिति । पूर्वोक्तार्थं निगमयति शकहूष्विति । ह्वयतेः क्विपि सम्प्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते ह्रस्वस्य पीति कृतीति तुक् प्राप्नोति हल इति दीर्घत्वं च । प्रकार्येति । तुकि सति तेन व्यवधानाण्णिलोपाप्रसङ्गः । अपचच्छतुरिति । छो छेदने आत्वम् । अतुस् । आतो लोप इटि चेत्यालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम् । छा छा इति स्थिते यदि दीर्घादिति पूर्वं तुक्स्यात्तदाजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वो न स्यात् अपचच्छृदतुरिति । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तत ऋकारान्तत्वाभावादुरादत्वं न स्यात् । चिच्छर्दयिषतीति । छर्द वमने चुरादिः । वृक्षोत्रेति । वृक्ष स् अत्रेति स्थिते ससजुषो रुः । अतो रोरित्युत्वम् । तत उकारस्याकाराश्रयो यण प्राप्नोति पूर्वेण सहाद्गुणश्च ततुरिरिति । आहगमेति किकिनावन्य-

गार्ग्यः वात्स्यः । एकादेशयणादेशयोरवकाशः, दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षी दाक्षायणः । प्लाक्षी प्लाक्षायणः । अचि भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । अचिभलोपस्यावकाशः, दाक्षी दाक्षायणः । प्लाक्षी प्लाक्षायणः । एकादेशस्यावकाशः, दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । गाङ्गेयो गाङ्गः । धातुस्वरस्यावकाशः, पचति पठति । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । श्र्यर्थम् । श्री इषा श्रीषा । प्रातिपदिकस्वरस्यावकाशः, आम्रः । शालः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति अग्न्युदकम् । वृक्षार्थम् । प्रत्ययस्वरस्यावकाशः, चिकीर्षुः । औपगवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्ष्वर्थम् । औपगवार्थम् । समासान्तोदात्तस्यावकाशः, राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । राजवैद्यर्थम् । राजवैदीहते । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः, नदी कुमारी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कुमार्यर्थम् । कुमारीहते । अल्लोपाल्लोपौ चार्द्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषे-

---

तरः । क्विड्व्रावादि वचनं बहुलं छन्दसीत्युत्वम् । रपरत्वं चाद्राचीति । दक्षस्यापत्यं स्त्री अत इञ् । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् । सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति । दाक्षायण इति । दाक्षेरपत्यं युवा । यञिञोश्चेति फक् । फस्यायनादेशः । तत इकारस्य यण् च प्राप्नोति लोपश्च । गाङ्गेय इति । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । ढस्य एयादेशः । वृद्धिरेचीति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते । गाङ्ग इति । शिवाद्यणा सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते । श्र्यर्थमिति । अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं भवति । श्रीषेति । ईषेरिगुपधलक्षणः कः श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः । तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरित उदात्तो वा । अथ वा श्रियमिच्छतीति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति । अग्न्युदकमिति । अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम् । समानाधिकरणाधिकारे क्तः । तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति समासः । उदके केवलइति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम । एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति । तस्मादग्निरुदकमत्युष्णत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः । ततो बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति । पूर्वं यणि सति न सिद्ध्येत् । वृक्षार्थमिति । अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सिद्ध्यति । पूर्वं त्वेकादेशे न सिद्ध्येत । चिकीर्ष्वर्थमिति । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अकारस्य स्वरितत्वम् । औपगवार्थमिति । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वम् । राजवैदीहत इति । राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः । ईहते इत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः ।

धेन । अल्लोपस्यावकाशः, चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । एकादेशस्यावकाशः, पचन्ति । पठन्ति । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षको जिहीर्षकः । आल्लोपस्यावकाशः, पपिः सोमं ददिर्गाः । एकादेशस्यावकाशः, यान्ति । वान्ति । इहोभयं प्राप्नोति । ययतुः । ययुः । इयङुवङ्गुणवृद्धिटितिकिन्मित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन । इयङुवङोरवकाशः, श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिक्षियिव । चिक्षियिम । लुलुवुः । पुपुवुः । गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता । गौः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । साधुचायी । सुचायी । नग्नम्भावुकोऽध्वर्युः । शयिता । शयितुम् । टितोऽवकाशः । षण्णां सप्तानां पञ्चानाम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षाणाम् । कितोवकाशः । साधुदायी । सुष्ठुदायी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दायको धायकः । मितोवकाशः । त्रपुणी । जतुनी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अस्थीनि । दधीनि । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । पूर्वपदविकाराणामवकाशः । होतापोतारौ । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नेष्टोद्गातारौ । आग्नेन्द्रम् । उत्तरपदविकारश्चेति वक्तव्यम् । उत्तरपदविकाराणामवकाशः, समीपं दुरीपम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीपम् । वीपम् । प्रेपम् । परेपम् ॥

औतोम्शसोः ॥ ९३ ॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः * । ओतस्तिङि प्रतिषेधो

चिक्षियिवेति । क्षि क्षये लिट् । क्रादिनियमादिट् सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते इयङ् येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोपवादावियङुवङौ सवर्णदीर्घस्य तु परत्वादूबाधकौ । साधु चिनोतीति । साधुचायी । साधुकारिणि चेति णिनिः । सुचिनोतीति तच्छीलः सुचायी । सुप्यजातौ णिनि णिनिः । सुपीति वर्तमाने सुब्ग्रहणं सुम्मात्रे यथा स्यादिति भाष्ये शुक्रम् । अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नम्भावुकः । आढ्यसुभगेत्यनुवर्तमाने कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञाविति खुकञ् प्रत्ययः । तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः । वृक्षाणामिति । नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः । नाहि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पञ्चानामित्यादिरवकाशः । क्वचिदग्नीनामिति पाठः । तत्रायं भावः । अधिकविषयव्यापिनो यणा एवापवादो नुट् दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः । दायक इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आद्गुणं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । अस्थीनीति । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम् । अतिसखीनीति बहुव्रीहिः । वीपमिति । अत्र यण् प्राप्तः । प्रेपमिति । सवर्णदीर्घत्वं चेत्वेन बाध्यते । ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्यमित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते ॥ ८१ ॥

वक्तव्यः । अचिनवम् । असुनवम् । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । गोग्रहणं करिष्यते । आ गोत इति वक्तव्यम् । गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानम् * । गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्यां गच्छ । समासाच्च प्रतिषेधः * । समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रगुं पश्य । शबलगुं पश्य । ननु च ओत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ह्रस्वे कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणमात्वम् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । ननु च आ गोत इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । कथम् । ह्रस्वे कृते न भविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति । नेत्याह । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । आ गोत इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवतीति । स एव तर्हि दोषो गोग्रहणे द्योरुपसंख्यानमिति । सूत्रञ्च भिद्यते ! यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमोतस्तिङि प्रतिषेध इति । सुबधिकारात्सिद्धम् । सुपीति प्रकृतं वर्तते । क्व प्रकृतम् । वा सुप्यापिशलेरिति । यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा प्राप्नोति । सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न । एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि नावश्यमिहैव * । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । एवमप्यम्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् * । अम्युसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वृद्धिबलीयस्त्वात् । परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति । न वानवकाशत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्वम् । वृद्धिं बाधिष्यते । सावकाशमात्वम् । कोऽवकाशः । द्यां गच्छ । द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः * द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया । किं प्रयोजनम् । यद्याव इन्द्रेति दर्शनात् । यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत-

---

औतो ॥ ओतास्तिङीति । साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते । सुप एव हि शसोऽत्र संभवोऽचीत्यधिकारात्तद्धितस्याग्रहणात् । अचिनवमिति । लङ् । मिप् । अम्भावः । विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः । न्यासान्तराश्रयणे ऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह गोग्रहण इति । अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति समासाच्चेति । एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः । द्योश्चेति । ओतो णिदिति पठितव्यं गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् ॥ ९३ ॥

स्युः । यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यते । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्वैनिपात उपसंख्यानम् * । पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्वकारादौ निपातउपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै त्वै । नु वै न्वै । वकारादौ किमर्थम् । त्वावत् । न्वावत् । निपात इति किमर्थम् । तुवानि । नुवानिं । न वा निपातैकत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । निपातैकत्वात् । एक एवायं निपातः । त्वै न्वै । एवे चानियोगे *। पररूपं वक्तव्यम् । इह एव इहेव । अद्येव । अनियोगइति किमर्थम् । इहैव भव मा स्म गाः। अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः । शकन्ध्वादिषु च * । शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः । शकन्धुः । कुल अटा । कुलटा । सीम अन्तः । सीमन्तः । केशेष्विति वक्तव्यम् । यो हि सीम्नोन्तः सीमान्तः स भवति । ओत्वोष्ठयोः समासे वा * । पररूपं वक्तव्यम् । स्थूलोतुः स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी। एवमन्नादिषु च्छन्दसि * । पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वो द्मन्सादयामि ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ किमर्थश्चकारः । एङीत्यनुकृष्यते । किं प्रयोजनम्। इह मा भूत् । आ ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्य अर्श्यात् । अद्यार्श्यात् । कदा अर्श्यात् । कदार्श्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्यर्श्यादित्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति। चोनर्थकोनधिकारादेङः । उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः * । उसि पररूपे ओमाङोश्चाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औसीयत् । औढीयत्।औङ्कारीयत्।स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः।न वक्तव्यः।उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम् । आटोचि वृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यद् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अपदान्तादिति किमर्थम् । का उस्रा कोस्रा । अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति का उस्रा । अर्थवद्ग्रहणे नान-

---

एङि ॥ तुन्वोरिति । सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः । तु आवत् त्वावत् नुवानीति । वातेर्लोडुत्तमैकवचने वानीति रूपम् । एक एवेति । अर्थभेदाभावादेको निपातः । एवेचानियोग इति । नियोगोऽवश्यं भावो ऽवधारणं तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा क्वेव भोक्ष्यते । अत्रानवक्लृप्तावेवशब्दः । यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः । शकन्धुरिति । अन्धुरुपानम् । कुलटेति । अटति इत्यटा पचाद्यच् । पश्चात् कुलेन सबन्धः । अन्यथा कर्मण्यणित्यण्प्रसङ्गः । ओत्वोष्ठयोरिति । ओतुर्बिडालः ॥ ९४ ॥

ओमा ॥ अद्यर्श्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोपि सवर्णदीर्घो बाध्यते । औढीयदिति । वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढाभीति रूपं ततः क्याचि लङि रूपमेतत् ॥ ९५ ॥

उस्य ॥ अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुस्रशब्द इत्युस आनर्थक्यम् ।

र्थकस्येति । नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । भिन्द्युः । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येव न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । अतो गुणे अपदान्ताद्यथा स्यादिति । इह मा भूत् दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ इतावनेकाज्ग्रहणं श्रदर्थम् * । इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । श्रदर्थम् । इह मा भूत् श्रदिति ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पटपटायति । अकारान्तानुकारणाद्वा * । अथ वा अकारान्तमेतदनुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदा ऽकारान्तम् । यदा तु खलु अच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋवावचनम् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारो होतृकारः । ऌति ऌ वा * । ऌति ऌ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऌकारः । होत्ऌकारः । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ प्रथमयोरित्युच्यते । कयोरिदं प्रथम-

---

नैषेति । ननु न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाणमिति कथमनाश्रयणमुपपद्यते । अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः । तच्चानित्यत्वमप्तृन्तृजिति तृन्तृचोर्भेदेनोपादानेनार्वादेशतृनिवृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाप्रसङ्गात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् । भिन्द्युरिति । अनागमकानां सागमका आदेशा इति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति न्यायस्तदा ऽर्थवत्त्वमेवोसः । एवं तर्हीति । उस्राशब्दो वसः स्फायितञ्चीति रकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । शासिवसीति षत्वं न रपरेति प्रतिषेधान्न भवति । एवमत्रोऽसति लाक्षणिकं रूपम् ॥ ९६ ॥

नाम्रेडि ॥ नित्यमाम्रे डिते डाचीति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चित् प्रक्षिप्तम् । विचित्रा इति । प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावादप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९९ ॥

अकः ॥ ऋवेति । ऋ ऌ इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामृकारऌकाराभ्यामसावर्ण्यादज्ग्रहणेनाग्रहणादर्धतृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञाया अभावाद्वचनम् ॥ १०१ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ प्रथमशब्दः सन्निविशेषापेक्षोऽभिधेये वर्तते । तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति कयोरिति । ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्यसम्भवाद्विशे-

योर्ग्रहणम् । किं विभक्त्योराहोस्वित् प्रत्यययोः । विभक्त्योरित्याह । कथं ज्ञायते । अचीति वर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमौ । अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथ वा सुपीति वर्तते । अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घः अमि पूर्वत्वं चोच्यते । न प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यु-

---

पविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । नैष दोषः । दीर्घाज्जसि चेति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वा ग्रहणं यतः प्रतिषेध उपपद्यते । न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात् । ननु सामान्यग्रहणे प्रतिषेधोपपत्तौ लिङ्गत्वानुपपत्तिः नैतदस्ति । प्रथमयोरिति कस्यचिदेव विशेषस्य ग्रहणं न तु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणाम् । सर्वविशेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगवद्बुद्ध्यापचितुमशक्यत्वात् । प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम् । प्रातिपदिकार्थेत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गं त्रिकस्य तु बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथार्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् । अन्ये त्वाहुः । द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं नान्यथा । ततः [प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव । तत्र प्रथमयोरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशे विभक्तिग्रहणम् । पुल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्ययग्रहणम् । समानश्च निर्देश इति सन्देहः । न चाजादी इति । प्रथमयोरिति विशेष्यं तद्विशेषणमचीति तेनाजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते विभक्त्योस्त्वजादित्वं सम्भवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याजादित्वासम्भवस्तथाप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याजादिव्यपदेश इति अजाद्योः प्रथमयोरिति सम्बन्धोपपत्तिः । प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्यानजादित्वादौजसोश्चाप्रथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरिति सम्बन्धायोगः । अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यौ तद्विशेषणं प्रथमयोरिति । तेनायमर्थो भवत्यजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षयालब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रहणस्याज्ग्रहणं न लिङ्गम् । अजादीनां वेति । अचीति वर्तते निर्द्धारणसप्तमी चेहाश्रीयते जातौ चैकवचनम् । तुल्यजातीयस्य च निर्द्धारणं भवतीत्याजादीनां प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तौ चौजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः । अथ वेति । वा सुप्यापिशलेरित्यतः सुपीति वर्तते तत्र दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्रहणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते । सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणि त्रीणीत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्तेर्ग्रहणं सम्पत्स्यते । अथ किमर्थमिति । खट्वां कुमारीमित्यादौ लक्षणयोः फलाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः ।

र्त्यमाने अम्यापि दीर्घः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । यत्पूर्वस्मिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । एवमपि इदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति । नैष दोषः। सवर्णग्रहणं न करिष्यते। यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते । कुतो व्यवस्था । आन्तर्यतः । यद्येवमग्नी वायू त्रिमात्रः प्राप्नोति । वृक्षम् । प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम् । तस्मिन्ननुवर्तमाने ऽमि पूर्व इत्यापि वक्तव्यम् । अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहैवोच्येत प्रथमयोः पूर्वसवर्णोमि चेति । यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवतिं अमि चेत्युच्यते तेनाम्यापि दीर्घः प्रसज्येत । वृक्षम् । प्लक्षम् । नैष दोषः । दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते । एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । सवर्णग्रहणं न करिष्यते । यदि सवर्णग्रहणं। न क्रियते । पूर्वस्मिन् योगे विप्रतिषिद्धम् । यदि पूर्वो न दीर्घः । अथ दीर्घो न पूर्वः पूर्वश्च दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मादुभयमारब्धव्यम् । पृथक्च वक्तव्यम् । प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः ॥ प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः । प्रथमयोरकः सवर्णे दीर्घो भवति । ततः पूर्वसवर्णः । पूर्वसवर्णदीर्घो भवसकः प्रथमयोरिति । किमर्थो योगविभागः । सवर्णदीर्घार्थः । सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात् । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । एकयोगे हि जश्शसोः पररूप-

---

इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह न सिध्यतीति । यत्पूर्वस्मिन्निति । अकः सवर्णे इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्ततइत्यर्थः । एवमपीति । अग्निइत्यादिसिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम् । सवर्णग्रहणमिति । ततश्च वृक्षमग्निं कुमारी कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिद्ध्यति । कुतो व्यवस्थेति । वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति । तथा हि । यदि पूर्वा व्यक्तिराश्रीयते तदा ऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराश्रीयते प्लुतश्च विषयेस्मृत इति प्लुतो न भविष्यति दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते । त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः । तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः । अमि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः । दीर्घग्रहणमिति । अमि चेत्यत्रेति भावः । एवमपीति । ततश्च कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन् योग इति पूर्वव्यक्त्याश्रये अग्नी इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्त एव दोषः प्रथमयोः पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते। अमि चेत्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत् । तस्मादुभयमिति । अथोभयस्मिन् पृथक् कर्तव्ये प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम् । यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्यापि सम्भवात् अग्नी

प्रसङ्गः * । एकयोगे हि जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते । नोत्सहते बाधितुम् । किं कारणम् । आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु * । आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः तेषां सर्वेषां पररूपमपवादस्तत्सर्वबाधकम् । सर्वबाधकत्वात् प्राप्नोति । अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाध्यते । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः * । योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते । योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद् अम्यतिप्रसङ्गः * । योगविभागो ऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति । वृक्षम् । प्लक्षम् । यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममिपूर्वत्वमपि बाधेत । नकाराभावश्च तस्मादिसनन्तरनिर्देशात् । * । नत्वस्य चाभावः । वृक्षान् । प्लक्षान् । किं कारणम् । तस्मादिसनन्तरनिर्देशात् । तस्मादिसनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । तस्माच्छसो नः पुंसि । किं पुनः कारणं तस्मादिसनन्तरो योगो निर्दिश्यते । इह मा भूत् । एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येति । अस्तु तर्ह्येकयोग एव । ननु चोक्तमेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाभावस्य । यदयं नादिचीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न जश्शसोः पररूपं भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । यदि च जश्शसोः

पर-इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात् । वृक्षा इति । अत्रादुगुणः प्राप्तः । ततो दीर्घः ततः पररूपप्रसङ्गः । आद्गुणेति । तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः । अथ क्रियमाणेऽपीति । यथा वृक्षा इत्यादौ योगविभागेन पररूपं पचन्तीत्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशममि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्यते । यथामि पूर्वत्वं न बाध्यते । तथा पररूपमेव बाध्यत इत्युच्यते तदास्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः । अथ वा अयमभिप्रायो यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्यैव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति । योगविभाग इति । चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वा द्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः । नत्वस्येति । तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्ण इत्यनेन विहितस्य परामर्शाद् गिरीन् वायूनित्यादावेव नत्वं स्यात् न तु वृक्षानित्यादौ प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः । एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम् । यत्रोच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्यापेक्ष्य तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः । यत्रोच्यते उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामह इति । एतान् गा इति । औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः । इज्ग्रहणं त्विति । यदि जश्शसोः पररूपं

परूपं स्यादिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो न जश्शसोः परूपं भवतीति तत इज्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्याद् दीर्घाज्जसि चेति। यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत। इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं न ज्ञापकं भवति। एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्याद् नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नापि जस्ग्रहणं कुर्वीत एतावदयं ब्रूयात् दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति। दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रेति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न जसिशस्योः परूपं भवतीति। अथ वा पुनरस्तु योगविभागः। ननु चोक्तं योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। अम्यपि योगविभागः करिष्यते। अमि यदुक्तं तन्न भवतीति। ततः पूर्वः। पूर्वश्च भवत्यमीति। यदप्युच्यते नकाराभावश्च तस्मादिसनन्तरानिर्देशादिति। कः पुनरर्हति तस्मादिसनेनानन्तरं योगं निर्देष्टुम्। एवं किल प्रतिनिर्दिश्यते तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति। तच्च न। एवं प्रतिनिर्दिश्यते। तस्मादको दीर्घादिति अथ वा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति। अथ वा पुनरस्तु अम्येकयोगः। ननु चोक्तं योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयं योगविभागः परूपं बाधिष्यते। अमिपूर्वत्वं न बाधिष्यते। यद्येतदस्ति मध्येपवादाः पुरस्तादपवादा इति नार्थ एकेनापि योगविभागेन। पुरस्तादपवादा

स्यात्तशानादित्येव ब्रूयाद् इत्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः। उत्तरार्थमिति। कुमार्यौ बध्वावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। यद्युत्तरार्थमिति। एवं सति पृथग्विभक्त्यनुच्चारणाच्चकाराकरणाच्च दीर्घादिज्जसोरिति लाघवं भवति। इहापीति। सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य इज्ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्त्वाद् ज्ञापकत्वाभाव इत्यर्थः। दीर्घाच्छसीति। दीर्घादिज्जसोरित्यस्मादपि लघुतरोऽयं सूत्रन्यास इति भावः। तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किन्त्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। अमि यदुक्तमिति। प्रथमयोरिति योगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादको दीर्घादिति। एकया बुद्ध्या अक्स्थानिकस्त्रिसूत्रीविहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकः परामर्श इति मत्वाह अथ वेति। प्रथमयोरित्येवं यो विहितो दीर्घः परामृश्यते इति सूत्रद्वयविषये नत्वं सिध्यति। मध्येपवाद इति। न्यायश्चायं न तु वचनम्। तद्वक्ष्यति यद्येतदस्तीति। नहि वचनस्यासत्तासम्भावना न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयते इति युज्यते वक्तुम्। यद्येतदस्तीति। यदा बाध्यानि लक्षणानि भेदेनापेक्ष्यन्ते तदा क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वा मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति चाश्रीयते। यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनापेक्ष्यते तदा तस्यै-

अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइत्येवं पररूपमकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधिष्यते । अथ वा सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । अतो दीर्घो यञि सुपि चेति । ततो वक्ष्यामि बहुवचने । बहुवचने च अतो दीर्घो भवति । ततो झल्येत् एकारश्च भवति बहुवचने झलीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम् । तत्र को दोषः । दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् । नित्यं खल्वपि दीर्घत्वम् । कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यदृग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । आज्जसेरसुक् । तेन कृतेपि दीर्घत्वे नुड् भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपां शुभयाम् । आतो लोपोत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वान्नुट् । एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्रातो धातोरित्यातो लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम् । नपुंसकस्य नेत्यप्यनुवर्त्तिष्यते ॥

तस्माच्छसो न पुंसि ॥ १०३ ॥ किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्या होस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु । कश्चात्र विशेषः । नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥ तत्र सिद्ध्यति । भ्रुकुंसान् पश्येति । नपुंसके तथैवेष्टम् ॥ तच्च न सिद्ध्यति । षण्ढान् पश्य पण्डकान् पश्येति । स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ स्त्रीशब्दाच्च

कत्वान्नास्त्येवेतन्मध्येपवादा इति पुरस्तादपवादा इति च । अथा वा सप्तम इति । वृच्चस् इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घविधानात्पररूपाभावाज्जस्यकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः शसि तु प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति । एवं तर्हीति । अकारेण चाण्त्वादाकारो गृह्यते । कीलालपानामिति । ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते आतो धातोरित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः । नपुंसकस्य नेति ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकग्रहणं नेतराच्छन्दसीत्यतो नेति चानुवर्तते । आतो धातोर्लोप इति च ततो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तस्मात् ॥ किमिदमिति । पुंसीति किं शसो विशेषणं पुंबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति । अथ प्रकृते पुंशब्दाद्यः शसिति प्रश्नः भ्रुकुंसान् पश्येति । स्तनकेशसम्बन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रकुंसार्थं मन्यते । षण्ढानिति । षण्ढशब्देन प्रसवासमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम् । चञ्चा इति । चञ्चेव चञ्चा । इवे प्रतिकृतौ संज्ञायामिति कन् । लुम्मनुष्य इति लुप् । चञ्चाशब्देन पुंसामभिधानान्नत्वप्रसङ्गः । स्थूरानिति । स्थूराया अपत्यानि । गर्गादिभ्यो यञ् । यञञोश्चेति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति टापो लुक् । ततः

माप्नोति । चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः पश्य । अस्तु तर्हि पुं शब्दादद्वहुषु । पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति ॥ स्थूरान् पश्येति । कुण्डिन्याः अररकायाः अपत्ये च न सिध्यति । कुण्डिनान् पश्य ।अररकान् पश्य। पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति ॥ पुंस्प्रधाना एते शब्दाः । ततो नत्वं भविष्यति । पुंस्प्राधान्ये ऽत एव स्युर्ये दोषा पूर्वचोदिताः ॥ भ्रुकुंसान् पश्य-षण्ढान् पश्य चञ्चाः पश्यः वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति । तस्माद्यस्मिन् पक्षे-ल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । न त्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दा-दिष्यते स्त्रियाम् ॥ नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥ पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्ये न सिध्यति ॥ कुण्डिन्या अररकायाः पुंस्प्राधान्यात् प्रसिध्य-ति ॥ २ ॥ पुंस्प्राधान्ये तएव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥ तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत् ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ वा च्छन्दसीत्येव । यमीं च यम्यं च शमीं च शम्यं च । गौरीं च गौर्यं च किशोरीं च किशोर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ वाच्छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानः । मित्रावरुणौ इज्यमानः । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषे धार्थम् * । संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा भूदिति । शकह्वर्थम् । परिव्यर्थम् ।

स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाप्रसङ्गः । कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि । गर्गादिभ्यो यञ् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति यञो लुक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायः पूर्ववद्यञादि । तस्माद्यस्मिन्निति । अर्थपक्षं परत आश्रयिष्यति । द्वयोरपि तु पक्ष-योर्दोषाभावः । तथा हि । पुम्वाची शब्दः पुंशब्द उच्यते । ततो भ्रुकुंसादयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यन्तइति नानयोः पक्षयोः फलभेदः । षण्ढपण्डकशब्दा-भ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोर्थ उच्यते । यथा नपुंसकोभवदिति नपुंसकश-ब्देन । स्त्रीसूत्रे हि न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकलिङ्गमास्थातुमित्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम् । स्थूरादयोपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति वध्रिकादिषु युक्तवदिति । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाभाव इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अमि ॥ वाच्छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते । अन्यथा भाषायां न स्यात् । शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥ १०७ ॥

सम्प्र ॥ समानाङ्गग्रहणमिति । यदि सम्प्रसारणं तस्माच्च परोऽेकस्मिन्नङ्गे भव-

सिद्धमसंप्रसारणात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्रसारणात् । कथमसंप्रसारणम् । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य । अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव । वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः । कथम् । अन्योयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते । कार्यकृतत्वाद्वा * । अथ वा सकृत् कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थइति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । अग्न्याधाननिमित्तं वसन्तेवसन्ते इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः सिद्धमसंप्रसारणादिति । यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं, हूत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घत्वं च वचनप्रामाण्यात् * । अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति । अन्तवत्त्वाद्वा * । अथ वा पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवतीति दीर्घत्वं भविष्यति । आटो वृद्धेरियङ् * । आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ् भवति विप्रतिषेधेन । आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः, ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । इयङोवकाशः, अधीयाते । अधीयते । इहोभयं प्राप्नोति । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिः । अङ्गस्येयङादेशः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमाट् क्रियतामियङादेश इति । किमत्र कर्त-

---

तस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा । शकहर्थमिति । अन्यस्मिन्नङ्गे सम्प्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाभावः । अत्रान्तवद्भावेनोकारस्य सम्प्रसारणत्वम् । सिद्धमिति । वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति सम्प्रसारणसंज्ञा । स तु सम्प्रसारणनिर्वर्तितत्वात्सम्प्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते । शकहर्थमित्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति नास्ति सम्प्रसारणव्यपदेशः वर्णस्य चेति यणः स्थाने यो वर्णः स सम्प्रसारणसंज्ञः एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः । अन्तवद्भावोपि नास्ति वर्णविधावन्तवद्भावप्रतिषेधात् । अन्तरङ्गत्वाच्च हल इति सम्प्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य सम्प्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वैकादेशाभावः । सम्प्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात्सम्प्रसारणव्यपदेश आश्रीयते । कार्यकृतत्वाद्वेति । शास्त्रस्यास्मिन् विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः । युक्तं यत्तस्यैवेति । पराङ्गमग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाभावात्तदेवेत्युच्यते । तत्प्रयोजनाभावान्नानुष्ठीयते । यत्तु तदाश्रयमिति । यस्मात् फलावाप्तिस्तत् फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः । अग्न्याधाननिमित्तमिति । अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमिति फलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्त्तयेदित्यपरिहारः कार्यकृतत्वादिति ।

इयङपि नित्यः । कृतेप्यीटि प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य इयङ् । नहि कृते अटि प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तरङ्गा आटो वृद्धिः । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न चात्राडेवेयङो निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादेशः । आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः ॥ आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । क । आङभ्यासयोः । आद्गुणस्यावकाशः, खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकम् खट्वोदकम् । सवर्णदीर्घस्यावकाशः, दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति । अद्य आऊढा अद्योढा । कदा आऊढा कदोढा । उप इ इजतुः उपेजतुः । उपउ उपतुः उपोपतुः । सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः । अस्त्वत्राद्गुणः । आद्गुणे कृते अयवौ च । हलादिः शेषः पुनराद्गुणो भविष्यति । भवेत्सिद्धं उपेजतुः उपेजुरिति । इदं तु न सिद्ध्यति उपोपतुरुपोपुरिति । अत्र ह्याद्गुणे कृते ओदन्तो निपात इति प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यः प्रकृत्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति ओदन्तो निपात इति । किं कारणम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । इहापि तर्हि अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात् । स्वरदोषस्तु । स्वरे तु दोषो भवति । अद्योढाव्यम् । परत्वादियङ् । नित्य आडागमः । कृतेपीयङि प्राप्नोत्यकृते ऽपि ।

अध्यैयातामिति । कृतेषु लादेशेष्वाट् क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते । अन्तरङ्गेति । वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुच्यते । यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतत् क्व चिदाश्रीयते क्व चिन्न । यथोक्तं तद्ब्राह्मणकुलमित्यादौ त्यदादिभ्यां लुग्वक्तव्य इति । यस्य च लक्षणान्तरेणेति त्वाश्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्सिद्धस्तस्य ह्यतोमिति लक्षणेन निमित्तं विहन्यते न पुनस्तदाद्यत्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुकः । तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः किं लक्षणं नित्यं किमनित्यमिति तदा च यस्य च लक्षणान्तरेणेति न्यायः । यदा तु कार्ययोर्विचारः कस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत इति तदा नास्त्येतद्यस्य च लक्षणान्तरेणेति । उप इ इजतुरिति । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं भवति पश्चादाद्गुणः । अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति । प्रकारान्तरेण तत्सिद्धं प्रदर्शयितुमाह अभ्यासेति । हलादिः शेष इति । अभ्यासानभ्यासयोरेकादेश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते तत्स्थानिकोप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः । एकारस्य त्वभ्यासह्रस्वो न भवति ! ह्रस्वे कर्त्तव्य नाभ्यासादिष्वित्यन्तादिवद्भावनिषेधात् । पदान्तभक्त इति । अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः । इहापीति । विप्रतिषेधोपालम्भः । स्वरदोषस्त्विति । अद्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । आङ् गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं

एवं स्वरः प्रसज्येत । अद्योढा इति चेष्यते । आङि पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात् । नानर्थकम् । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । आङि पररूपं तु ज्ञापकम् अन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति । किं पुनरिहान्तरङ्गं किं बहिरङ्गम् । यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि । धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति नाद्यशब्देन । किमर्थं तर्ह्यद्यशब्दः प्रयुज्यते । अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङेर्येङिस्मिन्नाङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात् * । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अग्नी अत्र । वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण। पूर्वत्व, शकह्वर्थं परिव्यर्थं, पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व । तहिलोप , अकार्यत्र । अहार्यत्र । पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतः । बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप । टेन, वृक्षेणात्र प्लक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन । ङेर्य, वृक्षायात्र प्लक्षायात्र । ङेर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार एङः पदान्तादतीति परपूर्वत्वम् । ङेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । ङेर्य । ङिस्मिन् , यस्मिन्निदम् । तस्मिन्निदम् । स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः ।

सवर्णदीर्घः स्यात् तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तदाद्गुणः एकादेश उदात्तेनोदात्तः स्वरितो वानुदात्तपदादाविति पक्ष उदात्तः स्यात्पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्रासिद्धमिति पररूपे कर्त्तव्ये एकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या अस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति। आङि पररूपवचनं चेति। न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः । विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यं परिहर्त्तुमाह नानर्थकमिति । यदा पूर्वमाद्गुणः प्रवर्त्तते तदा वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति । नाद्यशब्देनेति । अद्येत्यस्याधारार्थस्याङा सम्बन्धो नास्ति ।क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य। मर्यादाद्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ। परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः। अग्नी अत्रेति। अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः । एवं शकहू आ अर्थम् । अकारि त अत्र। पच हि इदम्। वृक्ष आ अत्र वृक्ष ए अत्र। अग्नि इ इदम् ।

ङिस्मिन्। ङिणलौत्वम्, अग्नाविदम्। ययावत्र। ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम्। औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वृक्षा अत्र। प्लक्षा अत्र। पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम्। पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः। न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम्। आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं दोषेषु॥

ख्यत्यात्परस्य ॥११२॥ किमिदं ख्यत्यादिति। सखिपत्योर्विकृतग्रहणम्। किं पुनः कारणं विकृतयोः सखिपत्योर्ग्रहणं क्रियते न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। नैवं शक्यम्। गरीयांश्चैव निर्देशः स्यात्। इह च प्रसज्येत। अतिसखेरागच्छति। आतिसखेः स्वम्। इह च न स्यात्। सखीयतेरप्रत्ययः। सख्युः। पत्युः। लूनीयतेरप्रत्ययः। लून्युः। पून्युः॥

यथा प्र अत्र। वृक्षा अत्रेति। अनुदाहरणमेतदित्याहुः। वृक्ष अस् अ इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः। तत्र रुत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे असिद्धमुत्वे त्वाश्रयात्सिद्धं वृक्षोऽत्रेति। ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम्। तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाभावः। प्रतिविधेयमिति पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्रउक्ताः॥ १०८॥

ख्यत्यात्॥ किमिदमिति। किमकारान्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः। आद्ये पक्षे मुख्यापत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः। सखिपत्योरिति। सख्युर्यः पत्युर्न इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः। न सखिपतिभ्यामिति। विकारनिर्देशं क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः। साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टावगतिः। अतिसखेरिति। अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः। अथ वा शोभनः सखा अतिसखा न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुत्तरावत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः। अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्रीयते सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसाविति तदाऽत्रोत्वप्रसङ्गः। अव्याप्तिस्तु प्रसज्येत तदाह इह चेति। अतिसखेरित्यत्रासखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। केवलस्यैव सखिप्रतिषेधविज्ञानात् सखीयतेरिति। विद्यमानं सखमस्य सख तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्यचि चेतीत्वम्। लून्युरिति। लूनमिच्छतीति क्यच्। अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्यासिद्धत्वात्यशब्दो भवति। अत्र चोदयन्ति। सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिको यणचीति ईकारस्य यणा भाव्यम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गाद्वा लोपो व्योर्वलीति यलोपप्रसङ्गः। ततश्च सख्युरित्यादिरूपाणि न सिध्यन्ति। नैवदस्ति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ ११२॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ किमर्थमप्लुतादप्लुतइत्युच्यते। प्लु-
तात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूत्। प्लुतपतारस्य सुस्रोता ३अत्र त्वमसि।
प्लुते परतस्तिष्ठतु पय आ३ग्निंदत्त। अतः अतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य
प्लुते वा परतः स्यात्। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति। अथाप्लु-
तादप्लुत इत्युच्यमाने यावता असिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति। अप्लु-
तभाविनः अप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धः
प्लुतः स्वरसंधिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं
शास्ति। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। अप्लुतादप्लुतवचने अकार-
हशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पयो३ट्र पयो३द। न वा बहिरङ्गलक्षण-
त्वात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गः
प्लुतोन्तरङ्गमुत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इहापि तर्हि प्राप्नोति।
सुस्रोता अत्र त्वमसि। अन्तरङ्गोत्र प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। क्व पुनरिहान्तरङ्गः
प्लुतः क्व वा बहिरङ्गमुत्वं प्लुतो वा बहिरङ्गः वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्त-
रङ्गः प्लुतः। बहिरङ्गमुत्वम्। समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वम-
न्तरङ्गम्। बहिरङ्गः प्लुतः। किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदि-
श्यते न पुनरसिद्धत्वमपि। यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोपि। एवं मन्यते

अतो॥ किमर्थमिति। प्रकृतिभावविधानाद् ज्ञापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य
सिद्धत्वाच्चपरकरणेनैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः। असिद्धइति। प्रकृतिभाव
एव सिद्धः प्लुतः। अप्लुतभाविन इति। प्लुतभावित्वादुपचारात् स्थान्येवात्राकारः
प्लुतशब्देनोच्यते इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इति परिहा-
रोस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः। यदयमिति। सामान्येन
संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते। अकारहशोरिति। उत्वप्रतिषे-
धस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। तत उत्वे कृते आद्गुणः एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः।
ततः प्लुतः। पयो३डिति। पयो ऽट्तीति क्विप्। ततः सम्बुद्धिः। दूराद्धूते चेत्यका-
रस्य वाक्यस्य टेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। पयोदेति। पयो ददातीति कप्र-
त्ययः। ततः संयोगपरस्याकारस्य गुरुत्वाद् गुरोरनृतइति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति
निषेधाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति। वाक्यान्तस्येति। सुस्रोता ३ इत्यादौ पदान्तरान-
पेक्षणात् प्लुतोन्तरङ्गः। वाक्यादाविति। वाक्यादौ परतो वाक्यन्तस्येत्यर्थः। उत्व-
प्रसङ्गकथनार्थं चैतत्। उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम्। प्लुत इति। दूरा-
द्धूताद्यर्थापेक्षत्वात्। किं पुनः कारणमिति। द्विविधे सिद्धत्वे ऽसम्भवति कस्माद्ब-
हिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्रासिद्धत्वमपि। अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं बाध्य-
ते तथा बहिरङ्गासिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः। असिद्धइति। पूर्वत्रासिद्ध-
मिति वचनात्। आश्रयादिति। अप्लुतादप्लुत इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात् पूर्व-

असिद्धः प्लुत आश्रयात्सिद्धो भवति । अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते सा आश्रयात्सिद्धा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । असिद्धपरिभाषायाम् । बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायां च ॥

नान्तः पादम् ॥ ११५ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः * । नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः । कथम् । अचीति वर्तते । अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेति प्रसङ्गः * । नान्तः पदमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नोति । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । एवं तर्ह्यतीति वर्तते । अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम् * । अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम् । कालो अश्वः शतधारोयं मणिः । अयवोः प्रतिषेधश्च * । अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । एङः अतीति वर्तते । एङः अति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नेरत्र वायोरत्र अतोरोरप्लुतादप्लुते एङश्चेत्युत्वं प्राप्नोति । पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम् । पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । ननु चोक्तमेङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध इति । नैष दोषः । पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते । न चैङः पदान्तात्परोरुरस्ति ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् * । गोरग्वक्तव्यः । किंप्रयोजनम् । गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा

आसिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसंख्यानिकं वाहऊडित्यत्र ज्ञापितं च विप्रकृष्टत्वात्पयोडित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्यासिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाभावः । आश्रयात्सिद्धा स्यादिति तद्विषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् सिद्धेत्युक्तम् । अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभिमतम् ॥ ११३ ॥

नान्तः ॥ कस्यायमिति । यद्येङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदा यवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः । सर्वप्रतिषेध इति । शेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात् । अन्वग्निरिति । यणादेशस्यात्र प्रतिषेधप्रसङ्गः । अकाराश्रयमिति । अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नकाराश्रय इति न प्रतिषिध्यते । अयवोश्चेति । अयवौ ह्यज्मात्राश्रयौ नकाराश्रयौ । उत्वप्रतिषेध इति । एङ्ग्रहणमिहाननुवर्तमानमतो रोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रापि अनुवर्त्तेत इत्येङ्परस्य रोरुत्वप्रसङ्गः ॥११५ ॥

अवङ् ॥ गोरग्वचनमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः फिषित्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थाने ऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्विधेयः । स चागमो अनु-

स्यात् । गवाग्रम् । अवङादेशे हि स्वरे दोषः * । अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। कथं पुनरयमन्तोदात्तः यदा एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन। यथैव तर्हि। व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि। तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेव तत्। नत्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति । सो ऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्यते । यदि पुनर्गमेर्डो विधीयते किं कृते भवति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आनन्तर्य्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदा एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एवमन्तोदात्तोपि । तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। सत्यमेव तत्। न त्विदं लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति। प्रकृतितो ऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिरस्य यथैवाद्युदात्ता एवमन्तोदात्तापि । एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि गवास्थि गवाक्षि ॥

इन्द्रे च ॥ १२४ ॥ इन्द्रादाविति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गवेन्द्रयज्ञे वीहीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते इन्द्रेऽचीति । कथं तर्हि अचि भवति कतरस्मिन्निन्द्रेऽचीति ॥

दात्त इत्यनुदात्तः । तेन चौकारस्य पदान्ततायाविघातात् पूर्वैकादेशभावे प्रागादेशो भवति । गवाग्रमिति । बहुव्रीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति ॥ तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । यदि पुनरिति । आद्युदात्तशास्त्रविधानप्रवृत्त्ये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयतइत्यर्थः। एतदपीति । आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशातिदेशे त्वयुक्तं स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वमसत्येव।दित्वेन्तत्वे वातिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाभावः कुतस्तदादेशस्याद्युदात्तत्व चानियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षे ऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः । स निपातनस्वरइति । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते । एवमपीति । परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवङि सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥ १२३ ॥

इन्द्रे ॥ इन्द्रादाविति । इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः। केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति तु निषेधः । प्रत्ययविधिविषयः । इन्द्रे ऽचीति । इन्द्रशब्दो विशेष्यो ऽचीति विशेषणम् । सिद्धान्ते त्व-

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२५ ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्लुतप्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । शाकलम् । अथाज्ग्रहणं किमर्थम् । अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात् । प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् *। प्लुतप्रगृह्येषु अज्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अधिकारादेव सिद्धम् । अचीति प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् इकोयणचीति । तत्तु तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् *। तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतिभावार्थम् । तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात् । इह मा भूत् । जानु उ अस्य रुजाति जानू अस्य रुजाति जान्वस्य रुजतीति । अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते । स्वरसन्धिर्मा भूदिति । उच्यमानेप्येतस्मिन् स्वरसन्धिः प्राप्नोति । प्लुते कृते न भविष्यति । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति । प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति *। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य एकादेशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति । एकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे ऽतिप्रसङ्गः । एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत् शालेन्द्रे ऽतिप्रसङ्गो भवति । शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । नवातिप्रसङ्गः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः प्लुतः अन्तरङ्ग एकादेशः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

ज्विशेष्य इन्द्रशब्दो विशेषणम् । तदादावपि इन्द्रशब्दस्थोज् भवतीत्यवङ्सिद्धिः ॥ १२४ ॥

प्लुत ॥ नित्यग्रहणमिति । इन्द्रे चेति ये सूत्रं पठन्ति प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति तु द्वितीयं तन्मते नैष प्रश्नः। पूर्वस्मिन्नेवेति । इन्द्रे चेत्यत्र । शाकलमिति । ह्रस्वत्वमित्यर्थः । नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते । प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावे प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता इति । अथ वा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः । तत्तु तस्मिन्निति । यस्मिन्यस्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि ततः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः । जानु उ अस्येति । उञ्निपातः तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये प्रकारस्य निमित्तत्वाभावात्त प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव । तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः । तस्येको यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति । मय उञो वो वेति पक्षे वकारः । अथ किमर्थमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति प्लुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः । प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति । ज्ञापकादस्मात् प्लुतः सिद्ध इति भावः । न वेति । शालेन्द्रे एकादेशोन्तरङ्गः प्लुतो दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । एवं

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ आङोऽनर्थकस्य * । आङोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। इन्द्रो बाहुभ्यामातरत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ किमर्थश्चकारः। प्रकृत्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति। भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद् ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति। ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति। नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते। न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा। भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते। कृतश्मश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा। ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित् प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा अग्निर्यददग्धं तद्दहति ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनएतत् प्रयोजनं स्वरसन्धिर्मा भूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा। पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमाभिवर्षति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्लुतप्रगृह्या अनुकृष्यन्ते। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या। नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनम्। अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः *। सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः। अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विदाम ऋत्वि-

---

तु सति देवदत्त अत्र त्वसीति स प्लुतैकादेशयोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत् ॥१२५॥

आङो ॥ आङो ऽनर्थकस्येति। अत्र आं अप इत्यादौ सप्तम्येव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिरेवाङनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात्। यथा अभिपरी अनर्थकावित्युक्तम्। आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ् ॥ १२६ ॥

इको ॥ लुटि च क्लृप इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानादधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसंध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह किमर्थ इति। भवेदिति। दीर्घा ह्रस्वाश्चेकः सन्ति। कुमारी अत्र दधि अत्रेति। ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्। स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात्। नहि भुक्तवानिति। भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात्पुनर्भोजनाप्रवृत्तिः। अनैकान्तिकमेतदित्याह ननु चेति। सामर्थ्यादिति। फलविशेषसद्भावादित्यर्थः। प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम्। इह तु फलाभावान्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। स्वरसन्धिर्मा भूदिति। यणादेशबाधनार्थं ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं किमित्यर्थः। अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वादिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः। इहापि पुनर्न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह कृतकारीति। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्याधि-

याम् । वैयाकरणः सौवश्वः । नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । नद्यामातिर्नद्यातिः । ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् *। ईषा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृति-भावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईषा अक्षा का ईमिरे पिशङ्गिला । यथा अङ्गदः ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । ऋत्यकः सवर्णार्थः । सवर्णार्थो यमारम्भः । होतृ ऋश्यः । अनिगन्तार्थं च । खट्वऋश्यः । मालऋश्यः । ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद् वृद्धिर्विप्रतिषेधेन *। ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धि-र्भवति विप्रतिषेधेन । ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यावकाशः, खट्वऋश्यः । मालऋश्यः । उपसर्गादृवृद्धेरवकाशः, विभाषा ह्रस्वम् । यदा न ह्रस्वत्वं सो ऽवकाशः । ह्रस्वप्र-सङ्गे उभयं प्राप्नोति । प्रार्ध्नोति, उपार्ध्नोति । उपसर्गाद् वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम् । उपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ उपस्थिते इत्युच्यते किमिदमुपस्थिते नाम अनार्ष इतिकरणः । सुश्लोका इति । सुश्लोकेति । अथ वद्वचनं किमर्थम् । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् *। वद्वचनं क्रियते । प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते । त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते । किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् । प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् * । प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अग्नी इति । वायू इति । किं चेदानीं तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं, यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते । प्रगृह्यः प्रकृत्येति ॥

कारविहितः समासो नित्यसमासः । यो वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्य समासः सोपि नित्यसमासः । वैयाकरणः सौवश्व इति । प्रदेशान्तरपाठाश्रयेणैवं पठितम् । व्याकरणं श्वश्व इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति । वाप्यश्व इति । सुप् सुपेति समासः । संज्ञायामिति तु समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

अप्लुत ॥ अनार्ष इति । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपे ऽवस्थापनार्थं इति प्रयुज्यत इत्यर्थः । अथेति । प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमात प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः । अग्नी इति । अत्र प्लुताश्रयो पि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोपि । तत्र प्लुताश्रये प्रतिषिद्धेपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति । प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात् ॥ १२९ ॥

ई चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । ईचाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम् । अनुपस्थितार्थोयमारम्भः । चिनुही ३इदम् । चिनुहीदम् । सुनुही ३इदम् । सुनुहीदम् । ईकारग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याचार्य्यस्य प्लुतवद्भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । वशा ३ इयं वशेयम् ॥

दिव उत् ॥१३१॥ किमर्थस्तकारः । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आन्तर्यतोर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक उकारो भविष्यति । न सिद्ध्यति । ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः । एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । संस्कर्त्ता । संस्कर्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुडिसादिलिङ्गोयं क्रियते । करोतिश्च ककारादिः तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्यतीति । अत उत्तरं पठति । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम् * । सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते । अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः । संचस्करुः । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् * । सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् । कथम् । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति । सुड् भविष्यति विप्रतिषेधेन । तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः, बिभिदतुः । बिभिदुः । सुटोवकाशः, संस्कर्त्ता संस्कर्तुम् । इहो-

---

ईचाक्र ॥ ई३ इति त्रिमात्रस्य निर्देशः । किमर्थमिति । किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्तविभाषेयम् । अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः । अनुपस्थितार्थमिति । उभयत्र विभाषेयं परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् ॥ १३० ॥

दिव उत् ॥ कृतइति । द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते ऊड्विधौ तु क्ङितीति नानुवर्त्ततइति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम् । ननु भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न गृहीष्यतीति नार्थस्तकारेण । एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकं भाव्यमानोप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णातीति । तेनामूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥ १३१ ॥

सुट्कात् । वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुड्विधीयतइति पृच्छति कात्पूर्वग्रहणमिति । अथ वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्वमेव सुड् भविष्यति स च टित्वात्पूर्वं इति प्रश्नः । अथ वा वक्ष्यमाणानेकप्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः । आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः । सुटि कात्पूर्ववचनमिति । अडभ्यासयोरन्तरङ्गत्वं मन्यते । द्विर्वचनात्सुडिति । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्

भयं प्राप्नोति । संचस्करतुः । संचस्करुरिति । सुड् भवति विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद् द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः * । द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद् द्विर्भूते शब्दान्तरस्याकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात् । द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति चेद् द्विर्वचनम् * । सुटि कृते शब्दान्तरस्याकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति । तथा चानवस्था । पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः नह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था । तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेनावस्थानं भविष्यति । अड्व्यवाय उपसंख्यानम् * । अड्व्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । अभ्यासव्यवाये च * । अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । संचस्करतुः । संचस्करुः । किमुच्यते अभ्यासव्यवाय इति । यदिदानीमेवोक्तं द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति । अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः * । अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणः सुट् । अन्तरङ्गं द्विर्वचनम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । कात्पूर्वो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति । किं कारणम् । नह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् । किं कारणम् । आदिलिङ्गोयं क्रियते । करोतिश्च ककारादिः । दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः ।

स्कुशब्दस्य द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे सिद्धं रूपम् । शब्दान्तरस्येति । स्थानेद्विर्वचने शब्दान्तरत्वम् । व्यक्तौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः । सकृद् गतौ विप्रतिषेध इति सुटि कृते द्विर्वचनाप्रसङ्गात् । तस्मादाकृतिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः । सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः । चक्रमिव विपरिवर्त्तनात् चक्रकम् इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गश्चानभ्यासस्येत्यस्य प्रत्याख्यानादुच्यते । अथ वा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः । अड्व्यवाय इति । अडभ्यासव्यवायेपीति सूत्रस्यापाठे वार्त्तिकप्रवृत्तिः । परत्वाद्विकरणान्तस्याडागमे कृते तेन व्यवधानात्समोनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम् । अभ्यासव्यवाये चेति । नाप्राप्तः सुडुपसंख्यायते अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेऽवस्थाप्यते । अविप्रतिषेध इति । पदद्वयाश्रयत्वात्सुड् बहिरङ्गः । एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबलत्वाभावाद्विप्रतिषेधाभावः । एवमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम् । कालावधारणार्थं वा । करोते कादित्वावस्थायामेव सुड् भवति । कृते सुट्यड्द्विर्वचने भवतः । क्रियमाणेपीति । परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोर्स्थितत्वात्सुटो मध्ये अनुप्रवेशाभावः । करोति-

पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन् पक्षे सुड्विधौ द्वैतं भवति । अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्यात् । विशेषेण वा विधिरिति । द्विर्वचनविषये चापि द्वैतं भवति । स्थाने द्विर्वचनं स्याद् द्विःप्रयोगो वा द्विर्वचनमिति । तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः । यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यद्यविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थम् । अथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति द्विः प्रयोगं चापि द्विर्वचने न दोषः संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । तृतीया । संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति । उपदेशिवद्वचनं च ॥ उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । लिटिगुणचङि दीर्घप्रतिषेधार्थम् । लिटि गुणार्थं तावत् । संचस्करतुः । संचस्करुः । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च । समचिस्करत् । लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः । वक्ष्यत्येतत्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थमिति । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः । पदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं

श्चेति । संस्कर्त्तेत्यादौ । ततश्चात्रैव स्यात् । अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोष्टित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् । इष्टश्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः । स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यडागमयुक्तोऽप्यातिदेशिकस्ततश्च कात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेव स्यात् न त्वभ्यासवत इत्यर्थः । सुड्विधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्यवायनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः । अविशेषेणेति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । तस्मिन् करोतौ सुड् भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवतीत्यडभ्यासविषये निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति । विशेषेण वेति । यत्रानेकलक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते कात्पूर्वः सुट् कर्त्तव्यः कार्यान्तराच्च प्राग् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति । तद्यदा द्विः प्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरिभ्यामुत्तरोनन्तरः करोतिः ककारादिर्न भवतीति सुटोऽप्रसङ्गः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधिर्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः । स्थाने द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियते इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः । उपसृष्ट इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते । विसुष्वापेति केन न अनर्थक इति । उपदेशिवद्वचनं चेति । अन्यथा पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात् । चङि च दीर्घो लघोरिति दीर्घप्रसङ्गः । संयोगोपधग्रहणमिति । ततो वचनेनासिद्धत्वं बाध्यते । पदमिति ।

किं बहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम्। कुत एतत् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्। सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति। तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मकः । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको भवति । कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम्। यदि पुनरयं सुट्कात् पूर्वान्तः क्रियते। कात्पूर्वान्त इति चेद्रुविधिप्रतिषेधः *। कात्पूर्वान्त इति चेद् रुः कश्चिद्विधेयः। कश्चित्प्रतिषेध्यः। संस्कर्ता। समो विधेयः, सुटः प्रतिषेध्यः। समस्तावन्न विधेयः। वक्ष्यत्येतत् संपुंकानां सत्वं रुत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति । सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः। समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः। सुटि सकारादाविति।अथ वा परादिः क्रियते । परादाविड्गणप्रसङ्गः*। यदि परादिः। इड्गुणौ प्राप्नुतः। संस्कृषीष्ट । ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्राप्नोति। संस्क्रियते। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गणः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते। अभक्ते स्वरः *। यद्यभक्तः स्वरो न सिध्यति। संस्करोति।तिङ्ङतिङ इति

अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते । अनुत्पन्नेष्वेव तिङ्क्षु धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः। करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति । विशेष्यस्यासन्निधानात्। अतः कृकमीत्यत्र समासाधिकारात्समासेन । चिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यतइति भवति तदादिविधिः। अनिगन्ताञ्चतौ वप्रत्ययइत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापयतिधातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति। युक्तमिति । यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हति तदवाश्रयणीयमित्यर्थः । पूर्वं धातुरिति । विशिष्टक्रियासाधनेनार्थलाभाय संबध्यतइति पूर्वं विशेषणेन युज्यतइत्यर्थः। इतरो लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षतीति मत्वाह नैतदिति । इतरो विशिष्टक्रियासाधनेन साध्यते न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेषं लभते इति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह सत्यमिति । सर्वत इति। धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः । यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते । अडादिव्यवस्थार्थे तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम् । तत्र संस्कृशब्दे व्यवस्थित एव सुड् भवति पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा । यदि पुनरिति । सुगिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः । संस्कर्तेति । समः सुकीत्युच्यमान संभक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति । सुकस्तु पदान्तत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । संपुम्कानामिति । एतच्च यथान्यासेपि वक्तव्यमिति भावः । सुटि सकारादाविति । यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते । सुकि सकारादाविति तु वक्तव्यं तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुका रुत्वाभावः। पौर्वापर्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते । अभक्त इति। टकारोऽनुबन्धो न करिष्यते। स्वरो न सिध्य-

निघातो न प्राप्नोति । ननु चात्र सुडेवातिङ् । न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि अतिङिति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदतिङ्तिङ्सदृशम् । पदम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु * । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ किमिदं सातसइति । सन्ततस्य भावः सातसम् । यद्येवं सांतसे इति भवितव्यम् । समो हिततत योर्वा लोपः * । समो हिततत योर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितम् । सहितम् । संततम् । सततम् । समतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः * । सकामः । भोक्तुकामः । मनसि च * । मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तुमनाः । अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः * । अवश्यभाव्यम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ इदमतिबहु क्रियते । सेवितासेवितप्रमाणइति । सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् । केनेदानीमसेविते भविष्यति । नञा सेवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः । नैवं शक्यम् । सेवितप्रसङ्ग एव स्यात् । असे-

---

तीति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा नास्ति कथं तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते । इड्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अथ वा एकाच उपदेशेनुदात्तादित्यत्रानुवर्तते । तेनोपदेशे संयोगादेरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति । गुणोर्तिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यं छन्दसीत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्सुटि कृते संयोगादेर्गुणाभावः ॥ १३५ ॥

अप ॥ किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादातव्या न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानात् ॥ १४२ ॥

अपरस्पराः ॥ किमिदमिति । मकारलोपलक्षणानुपलम्भान्निपातनाश्रयणेन बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात् प्रश्नः । इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह समोहिततत योर्वेति । अव्यविकन्यायाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति न तु ष्यञिति सांतत्यमिति न भवति । संहितायां समासे चैषां मकारलोप इष्यते नान्यत्रेत्याहुः ॥ १४४ ॥

गोष्पदम् ॥ सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात् । यत्र तु गवाम-

विते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते । अविद्यमानसेविते असेवितइति । तस्मादसेवितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

विष्किरः ॥ १४६ ॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम् । शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न वावचनेन शकुनिरभिसंबध्यते । किं तर्हि निपातनमभिसंबध्यते । विष्किर इत्येतान्निपातनम् । शकुनौ वा निपात्यतइति ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ आश्चर्यमद्भूत इति वक्तव्यम् * । इहापि यथा स्यात् । आश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्य । आश्चर्य्यं नीला द्यौः । आश्चर्य्यमन्तरिक्षे अबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनित्य इत्येव सिद्धम् । इह तावदाश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्येत्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते । किं तर्हि । उच्चता । सा चानित्या । आश्चर्य्यं नीला द्यौरिति नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसम्बध्यते । किं तर्हि नीलता । सा चानित्या । आश्चर्य्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति नाश्चर्य्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसम्बध्यन्ते । किं तर्हि । पतनक्रिया । सा चानित्या । तत्रानित्यइत्येव सिद्धम् ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ मस्करिग्रहणं शक्यम-

त्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात् असेवितग्रहणसामर्थ्याच्चु बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैवागोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः । अन्ये त्वविशेषेणागोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति । असेविते गोष्पदशब्दस्यासंभवाद गोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम् । इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते । यथा चेलक्नोपं वृष्टो देव इत्यसत्यपि चेलक्नोपं प्रयुज्यते तथा गोष्पदपूरं वृष्टो देवइत्यस्यापि गोपादपूरणे ॥ १४५ ॥

विष्किरः ॥ विष्किरः शकुनौ वेति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्तिकारम्भः।शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसम्बन्धो नास्ति यथा मेध्यः पशुर्विभाषित इति नात्र पशुत्वं विकल्प्यते किं तर्ह्यालम्भनम् । ततश्चाधिकरणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थ इति । नवावचनेनेति । सुडो भावो विकल्प्यतइत्यर्थः ॥ १४६ ॥

आश्चर्यम् ॥ आश्चर्यमद्भुतइति । अद्भुतं विस्मयहेतुः अनित्यइत्येवेति । निपातनाश्चानित्यविशेषे विस्मयहेतुर्गृह्यते । साचा नित्येति । वृक्षान्तरे तथाविधाया अदर्शनात् । नीलतेति । साच सदा दिवि न दृश्यते इत्यनित्यता । पतनक्रियेति नञर्थयुक्तेति भावः । अबन्धनस्यान्यस्य पतनं न दृश्यतइत्यानित्यम् ॥१४७॥

मस्कर ॥ मा कृतेति भयं मा कृत भयं मा कृतेत्युपक्रम्य शान्तितः काम्यकर्मपरि

कर्तुम् । कथं मस्करी परिव्राजकइति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । मस्करोस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति । मस्करी परिव्राजकः । किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहातो मस्करो परिव्राजकः ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्था नदी। किष्किन्धा गुहा । किष्कुः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च वक्तव्यः । तस्करः बृहस्पतिः । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वा । नेत्याह । पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एकमचं वर्जयित्वा । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः अनुदात्ताः पदे अनुदात्ताः पदस्येति वा । न कर्त्तव्यः । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धम् । कथम् । मतुब्लोपोत्र द्र-

---

हा।णिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ् पूर्वात्करोतेरिनिः । सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते ॥ १५४ ॥

पारस्कर ॥ तत्करोतीति तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते । अस्कारइति । अस्य स्थाने ऽस्कारोऽस्कारः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ॥ १५७ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ किमनुदात्तानीति । पदमिति जातावेकवचनं मन्यते । यथा गृहं संमार्ष्टीति । गृहार्थस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा तथा पदमित्यत्रापि पदस्य संस्कार्यत्वात् । अनुदात्तशब्दश्च लौकिकं मन्यते लोका ह्युदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशन्ति । अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम्। तत्राचामनुदात्तगुणयोगे व्यञ्जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मीगृ ह्यत इत्यज् झलसमुदायरूपं पदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन निर्देश उपपद्यते । एकवर्जमित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते । तत्रायं सूत्रार्थो वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति पूर्वपक्षः । पदे येषामिति । यथा पशुना यजेतेति व्यक्तिगतमेकत्वं पशोर्गुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्विवक्ष्यते । तथा पदमित्यत्रापि पदानुवादेनाचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति च न्यायादनुदात्तशब्देनाच उच्यन्ते एकवर्जमित्यत्राप्येकशब्देनाजेव गृह्यते । यदि ह्येकशब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात् स्वरनियमो न स्यात् । अचस्तु प्रहयो यस्याचः स्वरो बलवान् स वर्ज्य इत्यनियमाभावः। स तर्हीति । अज्झलसमुदायवाचिनः पदशब्दस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भावः । मतुब्लोप इति । अवयवावयविनोरभेदोपचारादनुत्पत्तिरेव मतुब्लोपः । न तु गुणा-

छन्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालका इति। अथ वा ऽकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा। तुन्दो घाटइति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च। पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जपदस्वरः॥ १॥ आगमस्य चतुरनडुहोरामुदात्तः। चत्वारः। अनड्वाहः। विकारस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। अस्थ्ना। दध्ना। प्रकृतेः। गोपायति धूपायति। प्रत्ययस्य च। कर्तव्यम्। तैत्तिरीयः। एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति। इष्यते चैक एव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमेवर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यौगपद्यं तवै सिद्धम्। यदयं तवै चान्तश्च युगपदिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न युगपत्स्वरो भवतीति। पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति। पर्यायो रिक्तशासनात्। यदयं रिक्ते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पर्यायो भवतीति। उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्। एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात्। स्वरितेन समावेशेत्॥ स्वरितेन तु समावेशः प्राप्नोति। स्वरितेष्वुदात्तोऽस्ति। तस्मान्नार्थो ऽनेन योगेन॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवात् *।

वचनेभ्यो लुगिति मतुब्लोपः। अनुदात्तशब्दस्याचि संज्ञात्वेन विनियोगाद् गुणवचनत्वाभावात्। पुष्पका इति। त्रयो बिन्दव उच्यन्ते तद्योगाद्बिडालाः पुष्पका इत्याहुः। अथ वेति। भेदसम्बन्धाश्रयेण प्रतिपाद्यते। अर्श आदेराकृतिगणत्वादकारः। किमर्थमिति। पर्याययौगपद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन निरासान्नार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः। चत्वार इति। चतेरुरन्निति चतुः शब्द आद्युदात्तः। आमुदात्तस्तत्र विरोधाभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः। अनड्वाह इति। अनो वहतीति अनसि वहेः क्विप् डश्चानस इति क्विप्। अनः शब्दो ऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः। अस्थ्नेति। असिसञ्जिभ्यां क्थिनित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः दधिशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। तवैचान्तश्च युगपदिति। अनेन गतेः पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते। तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम्। तत्र युगपद्ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याभावस्य ज्ञापकम्। पर्यायस्तर्हीति। ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः। रिक्ते विभाषेति। अनेनाद्युदात्तत्वम्। पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण। तदेवं पर्याययौगपद्यनिरासे परनित्यत्वादियुक्तस्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणास्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे समावेशप्रसङ्गः। स्वरितेपीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापकात्कृते स्वरितेप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेव लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम्। मुख्यस्योदात्तस्याचः संगिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्तथाचोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः। आरभ्यमाणेपीति। ज्ञापकाद्स्पष्टा सन्दिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असन्दिग्धा चेति

अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्। जे दीर्घादबह्वच इति। स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। एकस्मिन् युगपत्संभवात्। असति खलु सम्भवे विप्रतिषेधो भवति। अस्ति च सम्भवो चेदुभयं स्यात्। कथं सम्भवः। यदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते। तदिह नास्ति। किं कारणम्। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि। अनुदात्तत्वमनेन क्रियते। अस्ति च सम्भवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्। अन्येषां चानुदात्तत्वम्। यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायते। किं कृतं भवति। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगउपतिष्ठते। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः। उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति परत्वात्। नैवं शक्यम्। षाष्ठिक एकः स्वरः संगृहीतः स्यात्। येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। एकानुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम्। किमिदमेकानुदात्तत्वा-

---

यदि योग आरभ्यते तदा आरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः। इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः। एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामचामनेनानुदात्तत्वं क्रियते तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत्। यथा मलकीज इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गतिकारकोपपदात् कृदिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंज इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इति लकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात्। शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्धि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्यत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते। तथा चान्तश्च तवै युगपदित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न भवति। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति पक्षे प्रतिषेधात्। एकस्मिन्निति। पद इत्यर्थः। नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति। यदि नोदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः। एकमचं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात्। क्वचित्पाठो नानेनोदात्तत्वं क्रियते इति। तत्रायमर्थो यद्युदात्तं पदमेकमिति सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदं भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः। आचार्यदेशीय आह यदि पुनरिति। अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्योगैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियतइति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने क एकोनुदात्तत्वं वर्ज्यते एको न वर्ज्यते इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः। नैवं शक्यमिति। अधिकार आश्रयितुमशक्यो ऽत्यासिप्रसङ्गात्। सिद्धं त्विति। एकानुदात्तं पदमिति परिभाषा कर्तव्या यस्याचः स्वरो विधीयते स एवाविद्यमानोदात्तो न भवति

दिति। न उदात्तः अनुदात्तः न अनुदात्तः अननुदात्तः। एक अननुदात्तो ऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम्। एकाननुदात्तत्वादिति। सिद्ध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु' ननु चोक्तमनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन् युगपत्संभवादिति। नैष दोषः। परिभाषेयम्। किं कृतं। भवति कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति। तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति। परेण भविष्यति परत्वात्। अथ वा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् अविद्यमानोदात्तमिति। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः सन्देहात् *। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः। कुतः। सन्देहात्। न ज्ञायते क एको वर्जयितव्य इति। सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धः *। प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धः स्यात्। प्रकृतिस्वरस्यावकाशः, यत्रानुदात्तः प्रत्ययः। पचति। पठति। प्रत्ययस्वरस्यावकाशः, यत्रानुदात्ता प्रकृतिः। समत्वम् सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति। कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। न परः प्रत्ययस्वरः। नैष दोषः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादिषु चित्करणम् *। विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्त्तव्याः। पुत्रकाम्यति। गोपायति। ऋतीयते। नैष दोषः। प्रकृ-

---

शिष्टास्त्वविद्यमानोदात्ता इति उदात्तनिषेधः सम्पद्यते। यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। परिभाषेयमिति। न्यासान्तरे यदि परिभाषात्वमाश्रीयेत तदा यथान्यासेऽपि न दोषः फले विशेषाभावात्। स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा एकशब्दः संख्येयवाची अनुदात्तश्रुत्युपादानात्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च संख्येयो गृह्यते। ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्यानुपस्थानाद् द्वयोर्लक्षणयोरस्याउपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः। अथ वेति। लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थमेकवर्जमित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियतइति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्पदे सन्निपाते को वर्ज्यतामित्युपपद्यते विप्रतिषेधः। स्वरितेप्युदात्तोऽस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते। एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति। परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यतइत्यर्थः। अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यतइति मत्वाह प्रकृतिप्रत्यययोरिति। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः। काम्यादय इति। काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं

तिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । प्रकृतिस्वेर प्रत्ययस्वराभावः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः । कथम् । प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो बलवान् भवतीति वक्तव्यम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं च वक्तव्यम् । तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् । तच्चावश्यं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च । अनेकप्रत्ययार्थं तावत् । औपगवः । प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते । औपगवत्वम् । त्वस्वरोऽण्स्वरं बाधते । औपगवत्वकम् । त्वस्वरं कस्वरो बाधते । अनेकसमासार्थम् । राजपुरुषः । राजपुरुषपुत्रः । राजपुरुषपुत्रपुरुषः । यदि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनुतः धिनुतः । स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासेः परस्यानुदात्तवचनात् * । स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः । कुतः । तासेः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधतेइति । शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् । अथ वा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञायते । यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति काम्यादयः चितः कर्तव्याः । पुत्रकाम्यति । गोपायति । ऋतीयते । शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः । नच काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग इति । विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो

तत्कर्तव्यमेव आयेयङोऽस्त्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्रकृतिस्वरइति । धातुस्वरः सति शिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः । सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद् बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति समासः । सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि कर्तव्यमित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । गोपायतीत्यादौ धातुस्वर एव सति शिष्ट इति प्रत्यायस्वराभावः । कः पुनर्विशेषः काम्यादयश्चितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्याशङ्क्याह तच्चेति । औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोऽत्र स्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् । स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः । सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत् स्वरः सतिशिष्टः । तासेः परस्येति । परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात् तद्बाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य । शास्त्रपरेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति । किं तर्ह्येकलक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोऽप्यर्थ आश्रीयते । यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्व प्राप्नोति । नह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः एकत्वात्प्रत्ययस्योपि भावः । यत्रोभयोरिति । गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्व-

बलीयान् *। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् भवतीति वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः, तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः, अब्राह्मणः। अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति। अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् *। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः, चत्वारः। अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अचत्वारः। अनडुाहः। यच्चोपपदं कृतिनञ्तस्य च स्वरो बलीयानिति वक्तम् *। अकरणिर्हन्त ते वृषल। सहनञ्निर्दिष्टस्य च *। नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥

कर्षात्वतोघञोन्त उदात्तः॥ १५९॥ किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न कृषात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्ष इति। अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न कर्षात इत्येवोच्येत। कर्षात इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव यथा स्यात्। दायः। धायः। इह न स्यात्। पाकः पाठः। न क्व चिदाकारान्तादनन्तरो घञस्ति। इहापि दायो धाय इति युका व्यधानम्। एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत। आकाराद्यो विहित इति। मतुब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ १६१॥ अनुदात्तस्येति किमर्थम्।

स्य धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाभावः। कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्रयणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिस्र इति। तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिस्र इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः। अकरणिरिति। आक्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अव्यथीति। जिद्दक्षीत्तीनिप्रत्ययः। अत्राव्यथेति धातुना सहनिर्दिष्टो नञ् न पृथगिति। प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाभावादुपपदत्वाभावात् पृथग्वचनमारब्धम्। तत्राव्यथेति निपातनान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम्॥ १५८॥

कर्षात्व॥ यस्य कृषेरिति। विकरणान्तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः। हलस्य कर्ष इति। अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ किमर्थमिति। आकारात्परो न क्व चित् घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः। युका व्यवधानमिति। परत्वान्नित्यत्वाच्च युक्। तेन व्यवधानादानन्तर्याभावः। एवमपीति। घञ् धातुराक्षिप्त आत इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमाने आनन्तर्यासंभवाद्विधानं विशेष्यतइति मतुब्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थः क्रियते॥ १५९॥

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम् * । उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्तः उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वोनुदात्त एव । ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति । एषोपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते । इदमिह संप्रधार्यं निघातः क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्ह्ययमेव निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः । न चापवादविषयउत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचिदन्तोदात्तस्थाथादिस्वरो भवति । अपवादं निघातं प्रतीक्षते । तत्र निघातः क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः । सोसावविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यते । किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति । आहो स्विदादिः । कश्चात्र विशेषः । अन्त इति चेत् श्नम्क्सयुष्मदस्मद्इदंकिम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति । श्नम्. विन्दाते । खिन्दाते । क्स, माहिधुक्षाताम् । माहिधुक्षाथाम् । युष्मदस्मद् , युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । इदम्किम्लोपः, इयान् । कियान् । अस्तु तर्ह्यादिः । आदिरिति चेद् इन्धीतद्वयमिसन्तः * । आदिरिति चेद् इन्धीतद्वयमिसन्तोदात्तत्वं विधेयम् । इन्धीत । द्वयम् । त्रयम् । आदौ सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति ।

अनुदात्तस्य ॥ अनुदात्तस्येति किमथमिति । यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते । नह्यन्यत्रोदात्तो लुप्यतइवि प्रश्नः । प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यतइति प्रसङ्गः कर्मणि घञ् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तद्वहतीति यत्प्रत्ययः । तित् स्वरित इति स्वरितः । सोसाविति । अलब्धोदात्तगुण एवाकारो लुप्यतइत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् । किं पुनरिति । यद्यन्तग्रहणमनुवर्त्तते ततोन्तस्य भवितव्यम् अथ नानुवर्तते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः । विन्दातइति । विद विचारणे खिद दैन्यइत्यनयो रूपे । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । श्नमः प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं श्नसोरल्लोपः । तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते । एकारस्य तु प्राप्नोति । नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्मध्यपातितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते । माहि धुक्षातामिति । दुहेर्माङि लुङ् । आत्मनेपदम् । च्लेः क्सः । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । क्सः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । क्सस्याचीत्यकारलोपः । माङ्प्रयोगोडागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति । हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । युष्मभ्यमिति । भ्यसोभ्यमित्यभ्यमादेशः । शेषे लोपष्टिलोप इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम् । यदा तुभ्यमादेशः शेषेलोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाभावः । इयानिति । किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप् । स च पित्वादनुदात्तः । वकारस्य घः । घस्येयादेशः । इदंकिमोरीश्की इति ईश्कीशब्दादेशौ यस्येतीकारलोपः । इन्धीतेति । इन्धेर्लिङ् । तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं सीयुट् । तस्यागमत्वादनुदात्तत्वम् । श्नम् । श्नान्नलोपः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रस-

ननु चोक्तमादिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्त इति । विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाल्लिङि सिद्धम् * । विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् । लिङ्ग्रहणेन नार्थः अविशेषेण विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । विन्दाते खिन्दाते । अयचि कथम् । अयचि चित्करणात् । अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

धातोः ॥ १६२ ॥ किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदादिरिति । कश्चात्र विशेषः । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणम् * । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यम् । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति वक्तव्यम् । वग्रहणं च कर्तव्यम् । वान्तश्च पिबतिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम् । संश्च नित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चिकीर्षति । जिहीर्षति । नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । अस्तु तर्ह्यादिः । आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम् * । आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोत्तत्वं न सिध्यति । ऊर्णोति । प्रत्ययधातु, गोपायति । धूपायति । ऋतीयते । अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति । ननु चोक्तं धातोरन्त इति चेदनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यमिति । यत्तावदुच्यते अनुदात्ते च वग्रहणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव । अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चेति । वग्रहणं कर्तव्यमिति । पिबौ निपातनात् । पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । संश्च नित्कर्तव्य इति । अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । सन्यङोरिति । सयङोरितीयत्युच्यमाने हंसो वत्सः अत्रापि प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थ-

---

ङ्कः । द्वयमिति । द्वाववयवावस्य । संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्ययजादेशः । अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । यस्येति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गोन्तस्य चेष्यते तदर्थं चित्वमयचः कर्त्तव्यम् । इह त्वन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्त्तव्यमिति मत्वोपन्यासः । विदीन्धिखिदिभ्य इति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण तशब्द उदात्तः । सीयुडागमत्वादनुदात्तः । अथ वा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते इति वर्ज्यमानस्वरेण श्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः । इदमपीति । अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः । अयचीति । चित्करणमेव ज्ञापकमन्त इति इह न संबध्यते । तत्सबन्धे चित्वेन नार्थः स्यात् ॥१५१॥

धातोः॥किं धातोरिति । यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते । ततोन्तस्योदात्तत्वेन भाव्यम् । अथ न संबध्यते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेरिति प्रश्नः । अनुदात्त इति । ददाति इति स्थिते धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यम् । पिबतीति । लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पिबिरादेशः । ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदा-

कस्येसेवं न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति । अर्थवानेषः । न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते । यद्यपि कश्चिदर्थो नादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति । कश्चास्य स्वार्थः । प्रकृत्यर्थः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । हंसो वत्स इति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । अथ वा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

चितः ॥ १६३ ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् * । चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम । किं प्रयोजनम् । बह्वकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च । बहुजर्थं तावत् । बहुभुक्तम् । बहुकृतम् । अकजर्थम् । सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालकाः । अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाट इति । पूर्वसूत्रनिर्देशश्च चित इति ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ जस इति किमर्थम् । तिसृका । तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात् * तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यम् । किं कारणम् । अन्यत्राभावात् * नह्यन्यत्र तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्य-

---

त्तत्वं वक्तव्यम । संश्चेति । धातुस्वरबाधनाय क्रियते न्यास एवेति । अनुदात्ते चेत्ये तदेव ज्ञापकमिहान्तग्रहणाधिकारस्य । अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते । जुगुप्सतइति । सनोर्थानिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते । अन्तत इति । यस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्यासन्ने स्वार्थे भवति । इहापीति । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम् । पक्षान्तराश्रयेण परिहारः । उणादय इति । एतदनन्तरमथ वा धातोरिति वर्त्ततइति ग्रन्थेन भाव्यम । लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तिरे न्यस्तः । पाठक्रमाद्धार्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते । लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतो धातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् हंसो वत्स इत्यादौ द्विर्वचनाभावः सिद्ध इति स्वरार्थ एव सनो नकारः कर्त्तव्यः । स च कृत एव ॥१६२ ॥

चितः ॥ अन्त इति वर्तते । घुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम । बह्वकजर्थमिति । बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते चितः सप्रकृतेरिति वचनम । मतुब्लोप इति । चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते । लक्षानुरोधाच्च गौणोप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते । अकचश्चित्त्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम् । अन्यथैकाच्त्वादकचश्चित्त्वं न कुर्यात् । अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाश्रितो भवति । नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह पूर्वसूत्रनिर्देश इति । पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते । तेन चित्त्वात्समुदायोन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । कुण्डिनजादयोपि व्यपदेशिवद्भावाच्चित्वन्त उच्यन्ते ॥ १६३ ॥

तिसृ ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः । स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः ततः परस्य जसोनुदात्तत्वापवाद उदात्तत्वं विधीयते । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम । तिसृकेति । स्वार्थे कन् प्रत्ययः तिसृभावे संज्ञायां

दतो जसः । किं कारणम् । बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः । तेनैकवचनद्विवचने न स्तः । शसि भवितव्यम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । तत्र षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः झल्युपोत्तममित्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति । ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति । नित्स्वरोत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते । स यथैवानुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत । नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते । नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवं तिसृस्वरोनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते । उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अतितिसृौ । अतितिसृः ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ शसि स्त्रियां प्रतिषेधः * । शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रः पश्य । शसि चतुरः स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् * । चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । शसि स्वरः कस्मान्न भवति । आद्युदात्तनिपातनात् । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः शसिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते । एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत । चतसृणामिति । विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् * । विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः । कुतः । हलादिग्रहणात् । यदयं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यो न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । आद्युदात्तनिपातने हलादिग्रहणानर्थक्यम् * । आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति । अन्यदतश्चतसृशब्दात् । षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

कन्युपसंख्यानमिति तिस्रादेशः । न चाप्राप्त इति । तिसृकेत्यत्रापि टापा सहैकादेशस्यादिवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोतीति भावः । अथ वेति । पूर्वविज्ञातबाध्याविषये प्रवृत्त्या चरितार्थं विधिं विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधेत । उपसमस्तार्थमिति । समासेपि तिसृशब्दात्परः सुबुत्पत्तिरित्यतितिस्रावित्यत्रातेरकृत्यदृ इत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति । अतितिस्र इत्यत्र त्विष्यत एव जस उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम् ॥ १६६ ॥

चतुरः ॥ स्त्रियामिति । स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति । आद्युदात्तनिपातनमिति । स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः । एवम-

किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । जसि शसि चातो लुप्येते । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः त्रिशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भविष्यति । शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । तिसृशब्दोपि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । चतुःशब्दश्चापि न प्रयोजयति । किं कारणम् । बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यं चतुरः शसीति । अन्याः सर्वा हलादिविभक्तयः । तत्र चतसृशब्दादेकस्माच्छस् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नैव वा पुनरत्र शसिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । यणादेशे कृते शसः पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा । अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति । ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । नैषोस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । यदयं नगोश्वनिति गोश्वनोः

पिति । उपदेशिवद्भावात्सार्तीशिष्टे न विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते । बहुवचनविषयत्वादिति । विहितविशेषणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासेन भाव्यमितिभावः । तत्र चतसृशब्दादिति । यदि निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन तत् क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः । नैव वेति । चतस्रः पश्येत्यत्र । ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम् । यणादेशे कृत इति । अचिर ऋत इत्यनेन स्वरात् पूर्वं परत्वादिति भावः । अवशिष्टस्येति तकाराकारस्येत्यर्थः । ऋकारेणेति । पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥ १६६ ॥

सावेका ॥ साविति किमिति । यदि शास्त्रीयं सुरूपं गृह्यते तदा प्राधान्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ प्रायोगिकम् । ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तद्धि प्रयोगे सुरूपं श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विकृतं रूपं प्रयोगे न सुरूपमिति संशयानः पृच्छति

प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोश्वनोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। ननु चार्थसिद्धिरेवैषा। अनुगृहीताः स्मः। यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्वनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। दोषास्तु भवन्ति। तत्र को दोषः। स्विना खिना। अन्तोदात्त्वन्न प्राप्नोति। स्विखिनौ न स्तः। उक्तमेतत्। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ॥ स्ववान् खवान्इत्येव भवितव्यम्। इह तर्हि यादृभ्यां याद्भिरिति न सिध्यति। तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्। सावेकाचस्त्वन्मदो-रुदात्तत्वे प्रतिषेधः *। सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्वया। मया। सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याभावात्सौ *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्मा-दत्र तृतीयादिर्न तत्सावासि। यद्यपि तत् सौ नास्ति प्रकृतिस्तस्य सावस्ति। प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्। यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावनेकाच् सा भवति॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ उत्तर-पदग्रहणं किमर्थम्। यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत। एकाजुत्तरपदा-दिति। अथाक्रियमाणउत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। समास-

---

यदयमिति। गोषु श्वास्विति सप्तमीबहुवचनएकाच्त्वाद्गोभ्यां श्वभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते। प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रथमै-कवचने हि यदेकाच्छन्दरूपं गौरित्यौकारान्तं श्वेत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिवि-भक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः। प्रकृतिग्रहणे हि विकृते-र्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृते। अनुगृहीता इति। प्रतिषेधम-न्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। स्विनेति। प्रथमैकवचने स्वीति विकृतप्रयोगात्तृती यादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादित्यर्थः। सप्तमीबहुवचने स्विखिवति प्रकृ-तिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तो-दात्तत्वम्। याभ्यामिति। सप्तमीबहुवचने यत्सु स्विति यदेकाच् तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं प्रथमैकवचने तु यानिति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। नच तन्मध्यपतितत्वान्नुमो भेदकत्वाभावो विशिष्टरूपशब्दविषयत्वा-त्तन्मध्यपतितपरिभाषायास्तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्या ज्ञापकम्। अन्ये त्वन्वादेशेऽशमुदाहरन्ति पश्य पाभिरिति सप्तमीबहुवचनएष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच् प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज्न भवतीति स्वराप्रसङ्गः। ऊडिदमित्यत्रान्तो-दात्ताधिकारादशादेशस्यानुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम्। त्वन्मदोरिति। सौ यद् दृष्टं तस्मादेकाचः परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीया-दावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः। प्रकृतेश्चेति। सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृती-यादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः॥ १६८॥

अन्तोदा॥ उत्तरपदग्रहणमिति। अनित्यसमास इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते। अनित्यसमासस्यान्तोदात्तदेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यानुदात्ता भवतीति

विशेषणम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाच्समासः यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात् । अस्तीत्याह । शुनः ऊर्क् श्वोर्क् । श्वोर्जा श्वोर्जे इति ॥

ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥ पदादिषु निश्पर्यन्तानि प्रयोजयन्ति। अन्यानि पदादीनि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि । ऊठ्युपधाग्रहणम् * । ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । अन्त्यप्रतिषेधार्थम् । अन्त्यस्य मा भूदिति । अक्षद्युवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ दीर्घादिति किमर्थम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत । दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीतेति । षट्स्वरोत्र बाधको भविष्यति नाप्राप्ते षट्स्वरे अष्टनः स्वर आरभ्यते । स यथैव दीर्घाद्बाधते एवं ह्रस्वादपि बाधेत । न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात् । अत उत्तरं पठति । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम् * । अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आकारान्तस्य नुडर्थम् । आकारान्तस्य नुट् सिद्धो भवति । अष्टानामिति । ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यदयं दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा हि अष्टन इत्येव ब्रूयात् ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम् * । नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बृहती बृहता । महती महता ॥

सूत्रार्थ आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः । समासविशेषणमिति । प्रतिपत्त्रसमास इति सत्सप्तमी विज्ञायेत । ततश्च समासस्य श्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत । न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः ॥ १६९ ॥

ऊडिदम् ॥ पदादिष्विति । पद्दन्नोमासिति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तेत इति निशः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते । यदा त्वल्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम् । येऽप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेऽन्तोदात्ता निपात्यन्त इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते । ऊठ्युपधाग्रहणमिति । उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

अष्टनो दी ॥ दीर्घादिति । अष्टन आ विभक्ताविति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः । अष्टस्विति । अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः।अष्टनो दीर्घग्रहणमिति।न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गमात्वस्य बहिरङ्गायां षट्संज्ञायां कर्तव्यायामसिद्धत्वाज्ञात्त्वादेव षट्संज्ञायाः सिद्धत्वात् । एतदेवेति । दीर्घग्रहणेनान्यथानुपपत्त्यायमर्थो ज्ञाप्यते ॥ १७२ ॥

शतु ॥ बृहन्महतोरिति । शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् । पृषदादिभ्यो

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ हल्पूर्वादिति किमर्थम्। अग्नये वायवे। उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थम् *। उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। नकारान्तार्थम्। नकारान्तादपि यथा स्यात्। वाक्पत्नी। चित्पत्नी। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् *। हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। समुदायादेशत्वात्। समुदायोऽत्रादेशः। स्वरितत्वे चावचनात् *। स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्यावचनाद् मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति। यत्तावदुच्यते। उदात्तस्य यणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति। क्रियते न्यास एव। द्विनकारको निर्देशः। उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्धात्वोरिति। यदप्युच्यते हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वादिति। अयमस्ति केवल आदेशः। बहुतितवा। बहुतितव इति ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् *। मतुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम्। आरवानेतु नो विशः। त्रिप्रतिषेधश्च *। त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ इह कस्मान्न भवति किशोरीणां कुमारीणाम्।

मा भूदित्येवमर्थम्। ये तु गौरादिषु बृहन्महदिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठोऽनुपसर्जनाधिकाराद्बातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिङीष् नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्यैवान्तोदात्तत्वम्। नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति। नैतदस्ति। तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः ॥ १७३ ॥

उदात्त ॥ उदात्तयणीति। उदात्तयण इत्यपनीयोदात्तहल इति वक्तव्यमित्यर्थः। वाक्पत्नीति। तत्पुरुषः। न भूवाक्चिद्दिधिष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम्। विभाषा सपूर्वस्येति नकारादेशः। हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति। यथोरणपर इत्यनेनाणनणसमुदायस्य सौभ्रातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयणसमुदाय उदात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः। स्वरितत्वे चेति। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः। द्विनकारक इति। तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्या नद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः। बहुतितवेति। बहूनि तितऊन्यस्या इति बहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्र विभक्तेरुदात्तत्वनिवृत्तये हल्पूर्वग्रहणं कृतमुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति ॥ १७४ ॥

ह्रस्वनु ॥ आरेवानिति। रयिरस्यास्तीति मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं

ह्रस्वादिति वर्तते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अग्नीनां वायूनाम् । किं कारणम् । दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् । इदमिह सम्प्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्दीर्घत्वम् । एवं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् * । नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् । मतौ ह्रस्वान्तादिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आहायं ह्रस्वान्तादिति । न च नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति । तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति । सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अयं चास्ति सांप्रतिकः । तिसृणामिति । नैतदस्ति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनात्र भवितव्यम् । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । षट्त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति । ततो हलादिः । हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति । षट्त्रिचतुर्भ्य इति । इदं तर्हि त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । ननु चात्रापि नृचान्यतरस्यामित्येष स्वरो बाधको भविष्यति । न सिद्ध्यति । किं कारणम् । झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । किं पुनः कारणं झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । इह मा भूत् त्रा त्रे ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो बाधको भविष्यति । इदं तर्हि नरि । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात् । तत्र वचनाद् भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति । अथ वा नैवं विज्ञायते । नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति । कथं तर्हि, नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥ साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तमीबहुवचनस्य । कुतः सन्देहः । समानो निर्देशः । पुरस्तादेष निर्णयः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणमिति । इहापि तदेव भवितुमर्हति । यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् । ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्यामत्र

पूर्वैकादेश आद्गुणस्ततो ह्रस्वाभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् । त्रिवतीरिति । छन्दसीर इति वत्वम् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ १७६ ॥

नाम ॥ मतौ ह्रस्वान्तादिति । मतुपि ह्रस्वान्तं यद् दृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः । भूतपूर्वगतिरिति । अकृते दीर्घे ह्रस्वान्तात्परो नामभूदिति दीर्घे कृते स्वरः प्रवर्त्तते । षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति । विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थो योगविभाग इति सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते । नैकमुदाहरणमिति । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं तच्च सर्वह्रस्वसंग्रहार्थमिति विषयसंकोचो न युक्तोऽन्यथा लाघवाय नृचान्यतरस्यामित्यनन्तरं नामिति ब्रूयादित्यर्थः । मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति । मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते । ततो मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥ १७७ ॥

न गोश्व ॥ इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः । ताभ्यामिति ।

न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । नह्येतद्भवति यत्सौ भवति रूपम् । इदं तर्हि तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिश्च सिद्धो भवति । निषेधस्तु न प्राप्नोति । अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किं चिदिष्टं संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यस्ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं, तेनेति स्वरः पुंसि न सिध्यति । न चावश्यं पुंस्येव स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन । तया ब्राह्मण्या । तेन कुण्डेनेति । सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः । तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यमिति । न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चेति ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ । तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । ऋत इद्धातोः । किरति । गिरति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । यदि दकारः । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते । अदसोसेर्दादु दो मः अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति । यदयं दिव उदिति उकारं तपरं करोति । एवमर्थमेव तर्हि

सप्तमीबहुवचने तेष्वित्यवर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । विधिरप्यत्रेति । तेष्विति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः । ताभ्य इति । तास्विति सप्तमीबहुवचने ऽवर्णान्यत्वात् । तेनेति । स इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं किं तर्हि रूपान्तरयुक्तात् । तयेति । सेति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्मात्परा तृतीया । नपुंसके च तदिति साववर्णान्तमेव न भवतीति तेन ब्राह्मणकुलेनेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । सप्तमीबहुवचनस्यापीति । तेष्विति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति । तास्विति । स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं तथापि तयेत्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य त्विहग्रहणमिति निर्णयस्तेन वृत्तत्वानित्यादावपि मतुप उदात्तत्वप्रतिषेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृत्तादयो न भवन्तीति मतुप उदात्तत्वनिषेधो न स्यात् । तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः । एकारान्तं यदेकाच् सौ तस्मादत्र परो न टा ॥ न चादूगुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये । त्रिधावन्तादिवत्वस्य चिन्त्यं यस्मादिदं बुधैः ॥ १८२ ॥

तित्स्वरितम् ॥ किरतीति । ता प्रत्यायितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी कथ्यते इत्यस्ति तिद्व्यपदेश आदेशस्य यथाऽचो यदिति प्रत्ययस्य । इत्संज्ञा प्रत्यायकएव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्वं प्रत्याय्यते प्रतिपाद्यते तथा चायमर्थो ऽजन्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति स च तित्कार्यं लभत इति अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रहणार्थश्च स्यात् स्वरितार्थश्च । प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यये

प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र मा भूदिति । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । यदि दकारो न ज्ञापकं भवति । एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति दकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथवा असंहितया निर्देशः करिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥१८६॥

अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते अकारो य उपदेश इति आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति । किं चातः । यदि विज्ञायते अकारो य उपदेश इति । हतो हथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते अकारान्तं यदुपदेश इति । न दोषो भवति । ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तं भवत्युपदेशः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः । यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञायते । मा हि धुक्षातां मा हि धुक्षाथामत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनुदात्तत्वे कृते लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । एवं तर्हि इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते

संप्रत्यय इति परिभाषा तु भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता । एवमर्थमेवेति । उकारार्थमित्यर्थः । कस्तर्हि दकार इति । इत्संज्ञायां च कर्तव्यायां वावसाने इति चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्तित्वाभावात् स्वरितत्वाभावः । दकारोपीति । नन्वेवं सति तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणाद्दृदोरबित्यत्रोकारस्य दपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाप्रसङ्गः । एवं तर्हि थकारस्य स्थाने जश्त्वं कृत्वानिर्देशः क्षुद्दोराबिति करिष्यते । जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दपरत्वाभावः । अन्यत्रापि भाष्ये यदुक्तं नैष तकारः कस्तर्हि दकार इति तस्यापि यस्य जश्त्वेन यो दकारः स विज्ञेयः ॥ १८५ ॥

तास्यनुदात्ते ॥ कथमिति । यदोपदेशोऽकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिसद्भावाददकारान्त उपदेश इत्यर्थः संपद्यते । तदा तूपदेशेनाकारो विशेष्यते निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातस्तदाऽकार उपदेश इत्यर्थ इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः । हत इति हन्तेरकार उपदेशो भवति ततः परं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्त उपदेशो न भवतीत्यकारान्त उपदेश इति विज्ञायमाने न दोषः। तदपीति। अथ हकार एवादन्ततया कस्मान्नाश्रीयते । नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्योपदेशत्वम्। तथा हि। हन्तिर्नकारान्तो व्यवसित उपदेशे हकारस्तु कल्पितोऽकारान्तत्वेनेति नासाविह गृह्यते। अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपद्यते । यथेयायेत्यत्रेयधातुस्ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते । अनर्थकस्य तु भेदनिबन्धनाभावाद्व्यपदेशिवद्भावाभावः । मा हि धुक्षातामिति । लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति नास्त्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः । उपदेशे यदकारान्तमित्यत्र तु पक्षे प्रत्ययस्योपदेशे

पश्चादुत्सर्गाः, प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्ते अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः * । तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः । सार्वधातुक इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अभ्यस्तसिजर्थः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके । लसार्वधातुकमित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात् । स यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन * । चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः, चलनः । चोपनः । तास्यादिभ्योनुदात्तत्वस्यावकाशः, आस्ते । शेते । इहोभयं प्राप्नोति, आसीनः । शयानः । तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम् । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । ननु चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात् । आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । नैषोस्ति संभवः । आदेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चोदात्तत्वमिति । कथम् । वक्ष्यत्येतत् स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति । मुकश्चोपसंख्यानम् * । मुकश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पचमानो यजमानः । मुका व्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतो-

---

ऽकारान्तत्वात् कृते लोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्चदुत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः । तत्र तावदत्रेति । लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः । सोसाविति । परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव । तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति । असति सप्तमीनिर्देशे अभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्तमिति सूत्रार्थः स्यात् । वचनसामर्थ्याच्च यौगपद्यं स्यात् । यथान्तश्च तत्रे युगपदित्यत्र पर्यायो वा प्रसज्येत न चैतच्छक्यते वक्तुं लसार्वधातुकमित्युच्यमाने ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति यथाश्रुतसंबन्धसंभवे विभक्तिविपरिणामस्यायोगात् । तास्यादिभ्य इत्येषेति । प्रकृतार्था हि पञ्चमी सप्तमीनिर्देशस्तत्र कृतार्थः । संघातः कार्यीति । ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं न त्वादेः परस्येति वचनादादेः । तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध

स्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते । विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ सङ्घातभक्तः । अशक्यो मुक् अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् । अथायमतो भक्तः स्याद् गृह्येतायमदुपदेशग्रहणेन बाढं गृह्येत । अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । वक्ष्यत्येतस्य परिहारम् । इतश्चोपसंख्यानम् * । इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इद्भिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः । पठतः । इतश्चानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः । यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः । अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः । जुहुत इति । अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्यो ऽप्रतिषेधः स्थान्यादेशाभावात् * । तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । स्थान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्थानिनं नैवादेशं पश्यामः । अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा * । अथ वा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न लुक्श्लुविकरणेभ्योनुदात्तत्वं भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । श्नमर्थमेतत्स्यात् । विन्दाते खिन्दाते । यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति । न हि श्नम्विकरणो ङिदस्ति । ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः ऽप्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः । लुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । ङितोनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् * । ङितो ऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यो ऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति । सर्वस्योपदेशवि-

---

इति परत्वात् चित्स्वरं बाधित्वा ऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । वक्ष्यतीति । सप्तमेऽध्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदेशग्रहणान्मुकि सत्यप्यर्धमात्रत्वेऽपि प्रवर्तते निघातः । आतो ङित इति यादेशस्त्वाकारस्यात इति तपरकरणान्न भवति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिहारो नोक्तः । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् । इतश्चेति । तुदत इत्यादौ सावकाशं वचनं पचत इत्यादौ न प्रवर्तते । शप उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्संज्ञकादनुदात्तार्थम् । अनेकान्ता इति । यद्यपि तस्य लोप इत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः । एकान्तपक्षेप्युदीचां माङ इति कृतात्वस्य निर्देशात् । ज्ञापकात्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते । अत्त इति । यथा पचाव इति कृतेपि दीर्घत्वउपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं शब्लोपेपि प्राप्नोतीति भावः । नैवात्रेति । आदेशस्यात्राभावरूपत्वाददुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवति । न च स्थानिवद्भावोस्ति । अल्विधित्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रयत्वात् । पचाव इत्यत्र तु दीर्घीभूतोकारो विद्यत एवेति प्रवर्तत एव निघातः । अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वेति । आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात् । विन्दात इति विन्दीन्धिखिदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम् । विकरणभ्य इति । सिद्धं तु पूर्वस्य आर्या-

शेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशे ऽनुदात्तेतः । उपदेशे ङितः । उपदेशे ऽकारान्तादिति ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानम् * । सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्षम् । अनिट इति किमर्थम् । मा हि लाविषम् ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन * । स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः, स्वपन्ति । श्वसन्ति । अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः, ददति दधति । इहोभयं प्राप्नोति । जाग्रति । अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः * । अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानोदात्ते ऽनुदात्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्य * सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्वके ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ भ्यादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ददाति । दधाति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । अन्तत उभयं स्यात् । अनवकाशः

तिदेशादित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते ॥ १८६ ॥

आदिः । अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्षउदात्तो भवति । पक्षे त्वनुदात्तः । तेन मा हि कार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति । अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । मा हि लाविषमिति पक्षआद्युदात्तं तिङन्तं पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण न त्वन्तोदात्तम् ॥ १८७ ॥

स्वपादि ॥ आगणान्ताः स्वपादयः । स्वपन्तीति । पक्षे आद्युदात्तं पदं पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥ १८८ ॥

अनुदात्ते ॥ मा हि स्म दधादिति । शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य परस्याभावादाद्युदात्तं न स्यात् । बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति । दधात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति ॥ १९० ॥

सर्वस्य ॥ सर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा स्यादिति । तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते । सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ १९१ ॥

भीह्री ॥ अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । भ्यादिग्रहणमिति । अनुदात्ते

खल्वपि त्रिधयो बाधका भवन्ति । सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः । कोऽवकाशः । मिमीते । अथ प्रसयग्रहणं किमर्थम् । प्रसयात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्याव् । आटः पूर्वस्य मा भूदिति । बिभयानि । नचैवास्ति विशेषः । प्रसयाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे ससाटो वा । अपि च पिद्वक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रसयात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्याव् । आट एव मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पिद्वक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रसयग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चित्स्वरात्तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधनत्युक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । उपोत्तमं रिति रिदन्तस्य । चङ्यन्यतरस्यां चङन्तस्य । यद्येतज्ज्ञाप्यते चतुरः

चेत्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते । अनेन च प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यस्य दर्शनवशाद् भ्यादीनामेव प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः । ददातीति । वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यतइति भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह अभ्यस्तस्वर इति । सिद्धान्तवाद्याह अन्तत इति । विरोधात्समावेशाभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः । अथ वा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात् पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह अनवकाशा इति । मिमीत इति । ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते चेत्याद्युदात्तत्वम् । अथ प्रत्ययग्रहणमिति । भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित् संभवतीति प्रश्नः । आटः पूर्वस्येति । आडुत्तमस्य पिच्चेति पित्त्वमाट एव विधीयतइति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम् । आट् चागमो न प्रत्ययः । प्रत्ययाद्वेति । अत्र हि यः प्रत्ययात् पूर्वः स एवाट इति विशेषाभावः । अपि चेति । पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याट्सहितो लोडुत्तमः पिद्भवति । ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः । आट एवेति लोडादेशात्पितः पूर्व आड् भवति प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवत्याट्सहितस्य प्रत्ययत्वात् । पिद्वक्त इति । ततश्च स्वावयवेन पौर्वापर्याभावः । एवं तर्हीति । प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साट्कात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात् पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यात् संघातस्य मा भूदित्येवमर्थम् । संघातस्य कार्यित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः । यदि च स्वरविधौ संघातः कार्यी भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः । चित्स्वरादिति । यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं नत्वादेस्ततो विप्रतिषेध उपपद्यते । एकस्मिन् विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः । पूर्वग्रहणमिति । प्रत्यये पितीति वक्तव्यमिति प्रश्नः । स्वरविधौ सप्तम्य इति संघातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तदन्तपक्षे चायमर्थः स्यात् । भ्यादिविहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवतीति । उपोत्तमं रितीति । अत्र

शसि शसन्तस्यापि प्राप्नोति । शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवायं ब्रूयाद् ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति । अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जाग्रति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवात्र पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनम् । दरिद्रति । आकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ यकि रपर उपसंख्यानम् * । यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्तीर्यते स्वयमेव । उपदेशवचनात्सिद्धम् * । उपदेश इति वक्तव्यम् । उपदेशवचने जनादीनाम् * । उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । अजन्तानां कर्तृयकि । वा आदिरुदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव । तत उपदेशे । उपदेशे ऽजन्तानां कर्तृयकि वा आदिरुदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव । तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगाङ्गं जायते । न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोरिति । ननु चोक्तमुपदेशे जनादीनामिति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति । कथं तर्हि । जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति । तत्तर्हि तत्रो-

---

हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्तप्रसङ्गो रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते । चतुर्भ्यश्चेति । असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छसेव भविष्यतीति भावः । भवत्येवात्र पूर्वेणेति । अभ्यस्तानामादिरित्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति । अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति । ततश्चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितप्रसङ्गोऽभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वे परमाद्युदात्तं भवति एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः । ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन् यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तसद्भावान्न सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम् । दरिद्रतीति । अत्रेकारस्योदात्तत्वं मा भूदाद्युदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः । लोपे कृते इति । श्नाभ्यस्तयोरात इति परत्वाल्लोपः ॥ १९१ ॥

अच कर्तृ ॥ जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्विषयः । एकं द्वादशधा जज्ञइत्यादौ चान्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः । न कर्तव्यमिति योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । नत्र ये विभाषेति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशे जनादीनामात्वविधानादिह च तस्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशे ऽजन्तस्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः ॥ १९५ ॥

पदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीति ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । न थलीडन्तो वेत्युच्येत । इडन्तो वेत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । पपक्थ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अच इति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ययाथेति ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न ञ्नित्यादिर्नित्यमेव सिद्धम् । ञ्नितीत्युच्यते । न चात्र ञ्नितं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति । अत उत्तरं पठति । उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य * । उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । उष्ट्रग्रीवा । वामरज्जुः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति । इह वा त्रय इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति । यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते पथिप्रियो मथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्पिरागच्छ सप्तागच्छेतेति । आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । इह च मा हि दातां मा हि धातामादिः सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव । कथं पथिप्रियो

थलि ॥ सेड्ग्रहणमिति । इड्ग्रहणादेव थल् सेड् गृहीष्यतइति प्रश्नः । पपक्थेति । थलीत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वम् । पक्षे चाद्युदात्तत्वम् स्याल्लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति तदोदात्तत्वार्थं स्याद्यथा च लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावेऽपि पपक्थेत्यत्र स्यात् ॥ १९६ ॥

संज्ञायाम् ॥ प्रत्ययलक्षणेनेति । चञ्चेव चञ्चा वध्रिकेव वध्रिकेत्यादौ संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुब्विधानात् अङ्गाधिकार इति । सौवर्यः सप्तम्य इति वचनान्नलुमता तस्मिन्निति न्यासे ऽपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः । अनुबन्धलक्षण इति । अनुबन्धमात्राश्रयस्वराविषयं ज्ञापकमित्यर्थः । उष्ट्रग्रीवेति । इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप् । पथिप्रिय इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं च प्राप्नोत्यन्तोदात्तत्वं चेष्यते । सर्वस्तोम इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते । अनुबन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च कित्स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिच् सर्वाम-

मथिमियः। वक्तव्यमेवैतत्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति।

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधः *। निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। दत्ताभ्यां गुप्ताभ्याम्। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। बहिरङ्गोऽत्र दीर्घः। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम्। कथम्। नैवं विज्ञायते। न चेदकारान्ता निष्ठेति। कथं तर्हि न चेदाकारात्परा निष्ठेति। यद्येव निर्देशश्चैवं नोपपद्यते। नह्येषाआकारात्परा पञ्चमी युक्ता। इह च प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। एवं तर्हि न चेदवर्णात्परा निष्ठेति। भवेन्निर्देश उपपन्न इह तु प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। इह च न प्राप्नोति यतः रत इति। एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणम्। न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठेति। एवमपि दत्तः अत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। आप्तो राद्ध इति। एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्। न चेदाकारः कार्यी भवतीति। एवमपि अद्याष्टः कदाष्टः। अत्र न प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ किं निपात्यते। आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च *। आशित इति क्तः कर्तरि निपात्यते। आशितवान्। आशितः। उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते। आद्युदात्तत्व-

---

न्नितस्वरास्तु भवन्ति। मगध इत्यत्रेतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक्। सर्पिरागच्छेत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्। मा हि दातामित्यत्र गातिस्थाघ्विति सिचो लुक् ॥ २०४ ॥

निष्ठा च ॥ निष्ठायां यञीति। अनाकारान्ता या निष्ठेत्याश्रित्य वार्तिकारम्भः। निर्देश इति। अनात इति भाष्यमित्यर्थः। इह च प्राप्नोतीति। विधिः प्रतिषेधाभावात्। न चेदाकार इति। तेनाप्तो राद्ध इत्यादावाकारस्योदात्तत्वाभावः। अद्याष्ट इति। एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेऽवश्यमाश्रयितव्या बहिरङ्गपरिभाषेत्याह तस्मादिति। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति सुष्ठूच्यते अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायास्ततश्चाद्याष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः ॥ १०५ ॥

आशितः ॥ सकर्मकत्वादशेः कर्मार्यप्राप्तः क्तो निपात्यते। नचाविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्तरि क्तो लभ्यते। पचिददात्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षायां कर्तरि क्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्य न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा सम्बन्धः

मानिपात्यमधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् आङ्पूर्वस्य प्रयोगः । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । यदि संज्ञायामुपमानं निष्ठा च द्व्यजनादिति च नित्ये प्राप्ते आरम्भः ततः प्राप्ते अन्यथा त्वप्राप्ते । वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषाप्राप्ते नित्यो विधिः वेणुरिव वेणुः । रिक्तो नाम काश्चित् ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ उपोत्तमग्रहणं किमर्थम् । न रिति पूर्वमित्येवोच्यते । तत्रायमर्थः । मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियामित्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवं तर्हि उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । चङ्यन्यतरस्याम् । उपोत्तममित्येव । इह मा भूत् । मा हि स्म दधत् ॥

अन्तोवत्याः ॥ २२० ॥ ईवत्याः ॥ २२१ ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न वत्या इत्येवोच्येत । वत्या इतीयत्युच्यमाने राजवती अत्रापि प्रसज्येत । अथावत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः । कस्तर्हि । अन्वतीशब्दः । यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वान्नावतीशब्दः । एवं वत्वस्यासिद्धत्वान्न वतीशब्दः । आश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥

चौ ॥२२२॥ चोरतद्धिते* । चुस्वरः अतद्धिते इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दधीचो माधूच इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अनुदात्तौ सुप्पिताविति । अनुदात्तौ

सौ ऽकर्मको न्यायः । आङ्पूर्वस्येति । थाथादिस्वरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते । न लक्षणेनेति । संहितैव पौरुषेयाणीति भावः ॥ २०७ ॥

रिक्ते ॥ वेणुरिक्तयोरिति । संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तत इति भावः ॥ २१५ ॥

उपोत्तमम् ॥ न रितीति । रइदस्येत्यन्तो वर्णो रिच्छब्देनोच्यते । तस्मात् पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः । मा हि स्म दधदिति । धेटो विभाषा धेट्श्व्योरिति च्लेश्चङादेशः । तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् ॥ २१७ ॥

चौ ॥ चोरतद्धित इति । चौ यः स्वरो विधीयते स चौः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः । प्रत्ययस्वरोऽत्रेति । यत्रानुदात्तप्रत्ययः स चुस्वरस्यावकाशः । दधीचो दधीचेति भावः । स्थानान्तरप्राप्त इति । अपवादस्थानं प्राप्तो बलवानित्यर्थः । तदेवापवादत्वं दर्शयति प्रत्ययस्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापत्तिः क्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः । कृत् स्वरेण चाञ्चतेरकार उदात्तः

घुप्पितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते । एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । दधीचः पश्येति । एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि । येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् । यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । वृक्षवान् । प्लक्षवान् अत्र न प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति । यदि तदनुवर्तते । वेतस्वान् अत्रापि प्राप्नोति । मतुब्ग्रहणमनुवर्ततें । ड्मतुबेषः । यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वेतस्वानिति वत्वं न प्राप्नोति । सामान्यग्रहणं वत्वे । इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति दधीची इति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । सतिशिष्टः खल्वपि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् । क्व चास्यैतद्रूपम् । यजादावसर्वनामस्थाने अभिनिर्वृत्ते नकारलोपे अकारलोपे च । तस्मात्सुष्ठूच्यते चोरतद्धित इति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् * । समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजदृषत् । ब्राह्मणसमित् ।

न गोश्वन्निति । अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो न तु नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः । तृतीयादिस्वरस्येति । न गोश्वन्नित्यत्र सावेकाच इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते । यत्र तर्हीति । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव च स्वर इत्यर्थः । एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्तते न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः । ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारब्धव्यम् । प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वात् । वृक्षवानिति । मतुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधाभावे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति । वेतस्वानिति । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्प्रत्ययः । तत्र लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यात्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । ड्मतुप् चैष इति । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति मतुब्ग्रहणेन ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वत्वविधौ तु मतोरित्यपकारानुबन्धकनिर्देशात् परिभाषानुपस्थानाद्द्वयोरपि ग्रहणम् । यत्र तर्हीति । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चुस्वरस्येत्यर्थः । कुमारीति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव चुस्वर इति चोरतद्धित इति वक्तव्यमेव । सतिशिष्ट इति । दधि अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते लुङ्निमित्तं चेति पूर्वतद्धितः पश्चादच इत्यल्लोपः ॥ २२२ ॥

समासस्य ॥ व्यञ्जनान्तेष्विति । उच्चैरुदात्त इत्यत्राच इत्यनुवर्तनादजन्तस्य समा-

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । अथ वा हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद् भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमर्थमिदमुभयमुच्यते । न हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदित्येवोच्येत । स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा । द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति । यदि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते । दाधि । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति । इहैव स्यात् । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । चिकीर्षको जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात् । ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात् । अहिचुम्बकायनिः । आग्निवेश्यः । गार्ग्यः । कृतिरित्यत्र न स्यात् । धातोरन्त उदात्तो भवतीतीहैव स्यात् । ऊर्णोति । पचतीत्यत्र न स्यात् । इदं तावदयुक्तम् । यदुच्यते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति । कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तः स्यात् । तच्चापि ब्रुवता उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यम् । तथा ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति । यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत । अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमाने ऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च । बाढं सिद्धम् । कथम् । स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । स्वरेण विधिः स्वरविधिः । स्वरस्य विधिः स्वरविधिः । स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति । नैव शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहक इति । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्येष स्वरः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति । ननु चोक्तं कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यादिति । उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्त इत्यत्र षष्ठीति निर्दिष्टमज्ग्रहणं निवृत्तम् । तस्मिन्निवृत्ते हलोपि स्वरप्राप्तिर्भवति । यदप्युच्यते उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यमिति ।

त्स्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम् । हल्स्वरप्राप्ताविति । हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते । स्वरप्राप्ताविति । प्रकृतत्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते । द्विर्बद्धमिति । उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भवतीत्यर्थः । स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति । हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्धकारस्य व्यवधायकत्वात् । भौरिकिविधमिति । भौरकीणां विषयो देशः । भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विधल्प्रत्ययः । चिकीर्षक इति । रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात् । अहिचुम्बकायनिरिति । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति फिन् । आग्निवेश्य इति । गर्गादित्वाद्यञ् । गार्ग्य इति । हलादित्वादच्च आदित्वाभावात् । कथं हीति । अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम् । सर्वविभ-

न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्। किं तर्हि अन्वर्थग्रहणम्। अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति। यदप्युच्यते अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तत्र सिद्धं तद्भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति। यदयं नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावित्युक्त्वा अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति प्रतिषेधं शास्ति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं यतोऽनाव इति नावः प्रतिषेधं शास्ति।

इति श्रीषष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥

पादश्च समाप्तः॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ १॥ किमर्थमिदमुच्यते। बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु *। नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत इति। एवमपि कुत एतत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति। न पुनः परस्येति। परस्य शिति शासनात् *। शितेर्नित्याबह्वज्ित्येतन्नियमार्थं भविष्यति। शितेरेव न्यायत इति। यत्तावदुच्यते नञ्सुभ्यामिमि नियमार्थमिति। क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः। उदाराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदु-

---

क्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्। सर्वविभक्तीनामिहानुपयोगात्। अविद्यमानोदात्तमिति। अज्झलसमुदायोनुदात्त उदात्तात्पर इति दधिशब्दे स्वरितः सिद्धः॥ २२३॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥ पादश्च प्रथमः समाप्तः॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ किमर्थमिति। अन्तरेणैतत् सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। समासान्तविधेरिति। समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः। सुकृदिति। शोभनं लक्षणं कृतवानिति सुकर्मपापेति क्विप्। नञ्सुभ्यामिति। सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीति न्यायात्। एवमपीति। नानास्वरपदप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। परस्येति। उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः। क्षेपे विधिरिति। अनुदरः सूदर इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं तद्बाधनार्थं नञ्सुभ्यामिति स्याद् न तु नियमार्थम्। विधिनियमसम्भवे विधेर्बलवत्त्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणम्। सोऽपि क्षेपविषयत्वसम्भवात् शितेर्नित्याबह्वज्वेति। शिति ललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरे

च्यते । यदप्युच्यते परस्य शिति शासनादिति । परस्य नियमो भवेत् । परस्यैष नियमः स्यात् । शितेर्नित्याबह्वज्जेव नान्यदिति । यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत चप्रियः वाप्रियः अत्रापि बाधेत । अन्तश्च वाप्रिये सिद्धम् ॥ अन्तोदात्तत्वं च वाप्रिये सिद्धम् । कुतः । संभवात् । असत्यपि संभवे बाधनं भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते । एवं तर्हि प्रकृताद्विधेः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति । किं च प्रकृतम् । उदात्त इति वर्तते । एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति । स्वरितेप्युदात्तोऽस्ति । अथ वा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तित्स्वरितमिति । बहुव्रीहावित्ते सिद्धम् । अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति । इगन्ते द्विगावित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिष्विति नियमार्थं भविष्यति । अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति । परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एवमपि कुतएतत् एवं नियमो भविष्यति । एतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति । न पुनरेवं नियमः स्याद् एतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति । इष्टतश्चावधारणम् । इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ।

नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रप्रभृतिष्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्त्तव्यत्वेन स्थापितम् । चप्रिय इति । चादयोनुदात्ता इति चवाशब्दावनुदात्तौ तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति अस्ति च सम्भव इति । उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् । सत्यपीति । सामान्यविशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद् बाध्यबाधकभावस्य । ननु चासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव भविष्यति । न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एवं तर्ह्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणं समपादइति । समशब्दः सर्वानुदात्तः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्व बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयते । प्रकृताद्विधेरिति । उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानाच्च प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः । स्वरिते ऽपीति । नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते । एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुख्यन्यायश्च लक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते । अत एवास्मिन् पक्षे अस्समाश्वस्य पक्षान्तरमाह अथ वेति । बहुव्रीहाविति । विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धइत्यर्थः । द्विगौ तर्हीति । यद्यपि

एतेषां तर्हि बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति । द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते । यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ दिष्टिवितस्त्योश्चेति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्यायो न भवतीति । उदात्तं ज्ञापकं त्वेतत् । उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् । स्वरितेन समाविशेत् । स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति । बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत् । नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शिति सासनात् ॥ १ ॥ क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः परस्य नियमो भवेत् । अन्तश्च वाप्रिये सिद्धं संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥ बहुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम् । द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥३॥ उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत् ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः* । तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकम् परमकारकम् । परमेण कारकेण परमकारकेण । परमे कारके परमकारके इति । सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम् । लक्षणोक्तश्चायम् । अव्यये परिगणनं कर्तव्यम् । अव्यये नञ्कुनिपातानाम् * । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । नञ्, अब्राह्मणः अवृषलः । नञ् । कु, कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । निपात, निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ।

द्विगुस्तत्पुरुषस्तथापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः । इष्टतश्चेति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः । एतेषामिति । तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । असति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति । चित्रगुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्यादौ । यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्येवेति नियमस्ततश्च पर्यायप्रसङ्गः । द्विपादिति । द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सिद्धाविति द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यन्तोदात्तविकल्पो न विधेयो विहितस्तु ज्ञापयति बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवतीति । तथा दिष्टिवितस्त्योश्चेति ज्ञापकं येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवतीति बहुव्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उदात्ते ज्ञापकमिति । इहोदात्तग्रहणानुवृत्त्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत् ज्ञापकात् । कार्यप्रिय इत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । स्वरितेऽपीति । एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥१॥

तत्पुरुषे ॥ कर्मधारये प्रतिषेध इति । विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपितु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः । लक्षणोक्त इति । विभक्तिविशेषम-

क्व मा भूत् । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । क्त्वायां वा प्रतिषेधः । क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः । उभयं न वक्तव्यम् । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । अवश्यमत्र समासार्थं ल्यबभावार्थं च निपातनं कर्तव्यं तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् * । सदृशग्रहणमनर्थकं किं कारणं तृतीयासमासवचनात्सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यं पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् * । षष्ठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात् । किं कारणम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः पितुः शदृशः पितृसदृश इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहः । अपरेण वृत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति । अविकमिति । एवं पितुः सदृश इति विगृह्य पितृसदृश इति भविष्यति । पित्रा सदृश इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं भोजनसदृशोऽध्ययनसदृश इति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेवं वक्तव्यम् । इदं न वक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं, दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ इगन्तप्रकृतिस्व-

नुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः । नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं वा तेन यत्रोपपदं कृति नञ्तस्य च स्वरो बलीयावान् भवति सहनिर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयावान् भवतीति न वक्तव्यं भवति क्त्वायां वेति । परिगणनं वा कर्तव्यम् । क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः परिगणने सति सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिषु प्रकृतिस्वराभावः । क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । अवश्यमत्रेति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातनाद्भवतीत्यर्थः । तेनैवेति । अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

सदृश ॥ अविरविकन्यायेनेति । अविरविक इति समुदायैकदेशानुकरणमिति सुप्त्वाभावाल्लोपाभावः । अनेनैतद्दर्शयति अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितोऽनभिधानान्न भवति । किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो भविष्यति । भोजनसदृशइति । हेताविति भोजनादिभ्यस्तृतीया । अत्र षष्ठ्यभावात् षष्ठीसमासाभावः । दास्याः सदृश इति । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

इगन्त ॥ यण्गुणयोरिति । पदस्य स्वरविधानात् सुप्युत्पन्ने नित्यत्वाद्यण्गुण-

रत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानम् * । इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः। पञ्चारत्नयः। दशारत्नयः । यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगाविसेष स्वरो न प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गौ यण्गुणौ। अन्तरङ्गः स्वरः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥

परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन*। परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विसास्यावकाशः, परित्रिगर्तम् । परिसौवीरम्। वनं समासइत्यस्यावकाशः, प्रवणे यष्टव्यम्। इहोभयं प्राप्नोति। परिवनम्। अपवनम्। वनंसमासइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् *। न वार्थो विप्रतिषेधेन, किं कारणम्। वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन एतत् प्रयोजनं ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं बाधते। एवमिममपि बाधिष्यते॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ आचार्योपसर्जनेनेकस्यापि पदस्य पूर्ववदत्वात्संदेहः *। आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति। आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमीयाः। एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि। तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति। लोकविज्ञा-

---

योः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीति वचनम्। पञ्चारत्न्य इति। पञ्चारत्न्यः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् जस् जसि चेति गुणो जसादिषु छन्दो वावचनमिति वचनान्न भवति तयोर्यणादेशः। नवेति। पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते। यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वात् स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः॥ २९ ॥

परिप्र॥ परिप्रत्युपापेभ्य इति। सर्वनिर्देशेऽप्यपपरी एव गृह्येते । तयोरेव वर्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात्। प्रवणे इति। तत्पुरुषः। वनं समासइत्येतत् सूत्रक्रमापेक्षया प्राथम्याद् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः। अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययोभावे स्वरविधिः। परिवनमिति। वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः । स यथैवेति। बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वरस्यासौ बाधकः॥३३

आचार्यो॥ अनेकस्यापीति। द्वयोर्द्वन्द्वे ऽस्य चरितार्थत्वाद् बहूनां द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः पर्यायो वा प्राप्नोति । लोकविज्ञानादिति । आद्यस्याव्यभिचारिपूर्वपदत्वं मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम्। पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम्।

नातिसिद्धम् । तद्यथा । लोकेमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति ॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते । न कर्मधारये निष्ठेसेव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । श्रेण्यादिसमास इसेवं तत् । किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इसेवं तत् । इह मा भूत् । महानिरष्टो दक्षिणा दीयते ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते * । कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् । कुरुगार्हपतम् । वृजिगार्हपतम् । कुरुगार्हपतारिक्तगुर्वसूतजरसश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । देवदूतिः । देवनीतिः । वसुनीतिः । ओषधी चन्द्रमाः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बल इति । ततः दासीभाराणां चेति । तत्र बहुवचननिर्देशाद् दासीभारादीनां चेति विज्ञास्यते । पण्यकम्बलः संज्ञायाम् * । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि

सर्वपूर्व इति । सर्वेषां पूर्व इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं विधाय समासो विधेयः ॥३६॥

महान् व्रीहि ॥ श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥३८॥

कुरु ॥ दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति । दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मत्वा वचनं विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् । योगविभाग इति । नायं द्वन्द्वः किं तर्हि असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च तैतिलकद्रुः पण्यकम्बल इति विभक्तिरुच्चारिता तत्र दासीभारशब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपाद्बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति । पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रेति । तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बल इति संज्ञेत्याहुः । अपर आहेति । कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति नियमः । पण्यगव इति । पण्यो गौरिति विशेषणसमासः । गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् । पण्यहस्तीति । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति एतत्तु गुणक्रियावाचिनो विशेषणविशेष्यभावस्यानियमात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु यदा नाश्रीयते ।

पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवासौ स्यात् । अपर आह पण्यकम्बल एव यथा स्यात् । इह मा भूत् । पण्यगवः पण्यहस्ती ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ अहीन इति किमर्थम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः । अहीने द्वितीयानुपसर्गे * । अहीने द्वितीयानुपसर्गे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सुखं प्राप्तः । सुखप्राप्तः । दुःखं प्राप्तो दुःखप्राप्त इति । तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वै तर्ह्यहीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इत्यनुपसर्ग इत्येव सिद्धम् ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ अनन्तर इति किमर्थम् । अभ्युद्धृतम् । उपसमाहृतम् । गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति वचनात् * । गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गतिर्गताविति वचनात् । गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते । तद् बाधकं भविष्यति । तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः * । तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति । प्रकृतिस्वरवचनाद्ध्यनन्तोदात्तत्वम् * । प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं न भवि-

---

तदा नियमार्थमुच्यते । तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥४२॥

अहीने ॥ थाथादिस्वरापवादो योगः । अहीन इति किमर्थमिति । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः । कान्तारातीत इति । कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे द्वितीयाश्रितेति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादिस्वरो भवति । सुखप्राप्त इति । अत्रापि थाथादिस्वरः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्य आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥ ४७ ॥

गति ॥ अनन्तर इति किमर्थमिति । किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमथानन्तरस्यैवापूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थमथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः । अभ्युद्धृतमिति । कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तउद्धृतशब्दे परतोभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् । ननु च क्रियमाणे ऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव उद्धृतशब्दस्य क्तान्तस्यानन्तर एव गतिर्भवतीति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयतइत्यदोषः । तद्बाधकमिति । परत्वादिति भावः । तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्र यस्येति । गतिर्गताविति निघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सतिशिष्टत्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्कथम् । उच्यते । उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते कृत्यान्तरप्राप्तः थाथादिस्वरः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात् । तथा हि । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादः कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादस्याथाथादिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाप्राप्ते थाथादिस्वरे

ष्याति। यदि हि स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेद् एकगत्यर्थम् * । प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम्। य एको गतिस्तदर्थमेतत् स्यात्। प्रकृतं प्रहृतम्। एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम्। अत्र यथा स्यात्। क्रियमाणेपि वै अनन्तरग्रहणे अत्र न सिध्यति। किं कारणम्। गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते। यश्चात्र गतिरनन्तरः नासौ पूर्वपदम्। यच्च पूर्वपदं नासावनन्तरः। अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेतिप्रसङ्गः * । अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति। आगतः दूरात् दूरादागतः। स यथैव गतिपूर्वस्य गतेरपूर्वपदस्य भवति। एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति। सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् * । सिद्धमेतत्। कथम्। यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्न प्रसङ्क्तव्यम्। किं कृतं भवति। कृत्स्वरापवादोयं भवति। तत्र गतिरन्तर इत्यस्यावकाशः, प्रकृतम्। प्रहृतम्। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यस्यावकाशः, दूराद् गतः। दूराद् यातः। इहोभयं प्राप्नोति। आगतः दूरात् दूरादागतः। अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्क्तव्यं

गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः। य एको गतिरिति। एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम्। अभ्युद्धृतादौ तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सतिशिष्टत्वाद् बलवत्त्वात् प्राप्नोति। एवमर्थमेवेति। कक्ष्यान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः। यत्र ह्येक एव गतिस्तत्रानन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते। क्रियमाणेऽपीति। कुगतिप्रादय इत्यत्र सुपेति निवृत्तं सुबित्यनुवर्त्तत एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम्। तत्र युगपत् समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गात् क्रमेणासौ विधेयस्ततोभिशब्दस्योद्धृतशब्देन समासे सत्यपिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यन्तरग्रहणे पूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अपूर्वपदार्थं तर्हीति। श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं बाध्यते। तत्र योगविभागः क्रियते। गति पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति। ततोनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति। इदानीमतिप्रसङ्गमाह अपूर्वपदार्थमिति चेदिति। दूरादागत इति। अत्र कर्मणि क्तो विधेयः। तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम्। अत्र थाथादिस्वर इष्यते। गतिस्वरोनन्तरग्रहणात्प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवानुवर्तते। तेन गतिग्रहणमस्वरितत्वान्नातश्च गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य तत्र दूरादागते कृत्स्वरापवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते। अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति। प्रकृतमिति।अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवानेन कृतमनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्धृता-

भेदप्रभेद इत्येवमर्थम् । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ततः क्तः । क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते । गतिग्रहणं निवृत्तम् । अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति सूपमानात् क्तः संज्ञायामनाचितादीनां प्रवृद्धादीनां चेति । ततो वक्ष्यामि कारकात् । कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति । ततः दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । कारकादिति । एवं कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन । कथमभ्युद्धृतम् । उद्धरति क्रियां विशिनष्टि । उद्धा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि । तत्र गतिरनन्तर इति च प्राप्नोति गतिर्गताविति च गतिरनन्तर इत्यस्यावकाशः, प्रकृतं प्रहृतम् । गतिर्गतावित्यस्यावकाशः, अभ्युद्धरति । उपसमादधाति इहोभयं प्राप्नोति । अभ्युद्धतम् । उपसंहृतम् । उपसमाहृतम् । गतिर्गतावित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-

---

दिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः । अवश्यं गतेरिति । थाथादिसूत्रे ऽवश्यानुवर्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञोञित्त्वाद्धातोरुदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते। एवं तर्हीति । थाथादिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक् कर्त्तव्यम् । गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु विशुष्क इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह कारकादिति । तत्र दूरायात इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्कारकादित्यर्थं योगो गतिरनन्तर इत्यस्य बाधको विज्ञायते । एवं चेति । कारकादिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यम् । कथमिति चेत् उच्यते । आगत इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कक्ष्यान्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति । ततः कृत्स्वरस्ततः क्तस्वर इत्येवं क्तस्वरे सिद्धे कारकादिति सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तते । तेनायमर्थः । कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति । तेनाभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वाद् गतिनिघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्तिते कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कथमिति । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः । उद्धरतिक्रियामिति । अयमर्थः । उच्छब्देन हरतेः सम्बन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः । पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं बाधित्वा निघातेन भाव्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोऽनन्तरग्रहणेन अथ वोद्धरतिक्रियामित्यादिनाभेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते । एवं तर्हीति । परविप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं क्रियते । यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात् । ततः क्तान्तउत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनानन्तरग्रहणेन तत् कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति । परिभाषाज्ञापनार्थे-

जनम् । प्रतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सन-कुलेन च समासः सिद्धो भवति ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते । तकारादौ निति कृतीति । अथाक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । उत्तरपदविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । प्रतरिता प्रतरितुम् । इह न स्यात् । प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुम् । तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् * । तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् । क्रियमाणेपि वै कृद्ग्रहणे ऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । तकारादौ उत्तरपदे निति कृतीति । अक्रियमाणेपि चेष्टं निद्यस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद इति । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते । अक्रियमाणे चेष्टम् । अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः । कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थम् * । कृदुपदेशे तर्हि ताद्यर्थं कृद्ग्रहणमिडर्थं कर्त्तव्यम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत । किं प्रयोजनम् । इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति । प्रलपिता । प्रलपितुम् ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः *। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति । प्रसङ् प्रत्यञ्चौ प्रसञ्चः । अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम् * । अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा यणादेशो न । कदा च यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । एवं तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । प्रतीचः प्रतीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते । वक्ष्यत्येतत् । चोरनि-

---

मेव च परप्रतिषेधो नापेक्ष्यते । ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते । उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरग्रहणेन सर्वाभ्यनुज्ञायते ॥ ४९ ॥

तादौ ॥ गतेः स्वरविधानात् क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव सम्भवति नान्य इति मत्वाह कृद्ग्रहणं किमर्थमिति । यथेति । नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते । तादौ नितीति । यथोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निद्विशेष्यते न तु तदन्तम् । कृदुपदेशे वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५० ॥

अनिगं ॥ अनिगन्तेति । प्रतीचेत्यादावर्थवदनिगन्तग्रहणमिति प्रत्याङित्यत्र यणादेशे कृते निगन्तत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । अनिगन्तवचनासिति । प्रतीच इत्यादिषु

गन्तोञ्चतौ वप्रत्यय इति । यत्तर्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष हि यणादिष्टार्थमारम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । यदा यणादेशो न । कदा यणादेशो न । यदा शाकलम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । समासे शाकलं न भवतीति । यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । अधीचः । अधीचा । चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति । अयमेवेष्यते । वक्ष्यत्येतत् । चौरनिगन्तोञ्चतावप्रत्यय इति । यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष यणादिष्टार्थ आरम्भः । एतदप्ययणादिष्टार्थमेव । कथम् । अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् । तस्मात्सुष्ठूच्यते अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरत्वप्रसङ्ग इति । चौरनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये * । चुस्वरादनिगन्तोञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । चुस्वरस्यावकाशः, दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । अनिगन्तोञ्चतावप्रत्ययइत्यस्यावकाशः, पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । इहोभयं प्राप्नोति । अवाचा । अवाचे । अनिगन्तोञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादप्रसङ्गः * । न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति । चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् । चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोयं चुस्वरः । कथम् । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पितौ । अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत । यदि तावत्संख्यातः साम्यम् । अयमपि चतुर्थः । समासान्तोदात्तत्वस्यापवादोऽव्ययस्वरः । अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः कृत्स्वरस्यायम् । उभयोश्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । सति-

---

कृत्स्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते । यत्तर्हि न्यध्योरिति । न्यध्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरो यान्यस्येति नियम आश्रीयते । यत्र तर्हीति । अधीचेत्यादावित्यर्थः । यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचेत्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति । एष हि यणादिष्टार्थ इति । ननु नेर्यणादेशे कृते ऽनचकत्वात्कस्य स्वरः । एवं मन्यते । यत्र यण् भविष्यति तस्मिन् विषये ऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति । एवं प्रत्यङ्ङादिष्वनिगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्चाद्यणादेशः । एतदपीति । वचनसामर्थ्यात्कृतएवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति यणि कृते स्वरभाजो ऽभावात् प्रत्यङ्ङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् । यदि तावदिति । सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्तयति । लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्वमित्यर्थः । अव्ययस्वर इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरः । इह च गति-

शिष्टस्तर्हि चुस्वरः । कथम् । चावित्युच्यते । यत्रास्यैतद्रूपं भवति । क्व चास्यैतद्रूपं भवति । यजादावसर्वनामस्थानेऽभिनिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथाहि सर्वापवाद इति । विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः * । विभक्तिस्वरात् , ईषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । विभक्तिस्वरस्यावकाशः, अक्षशौण्डः । स्त्रीशौण्डः । कृत्स्वरस्यावकाशः, इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । इहोभयं प्राप्नोति । पूर्वाह्णे स्फोटकः । अपराह्णे स्फोटकः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । ईषत्स्वरस्यावकाशः , ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदः । कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वराद्धारिस्वरः । चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः, चलनः, चोपनः । हारिस्वरस्यावकाशः, याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । इहोभयं प्राप्नोति । पितृगवः । मातृगवः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन । कृत्स्वरस्यावकाशः, इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । हारिस्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अक्षहृतः वाडवहार्यः । हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराबाधकत्वस्य । यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अनो भावकर्मवचन इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत एतदुच्यते । यद्येवं साधीयो ज्ञापकं कृत्स्वरस्यापवादोऽनोभावकर्मवचन इति बाधकं किलायं बाधते । किं पुनस्तं न बाधिष्यते । युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन । युक्तस्वरस्यावकाशः, गोवल्लवः । अश्ववल्लवः । कृत्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । गोसंख्यः , पशुसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

ग्रहणमनुवर्तते । सतिशिष्ट इति । ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः । कृत्स्वरादिति । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः । अक्षहृत इति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । अत्र हि तृतीया-कर्मणीत्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति । तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते । न कृत्स्वर इति । परोपीत्यर्थः । अनोभावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कर्मवाची हरणशब्दो वाडवहरणमित्युदाहरणम् । किं पुनस्तमिति । कृत्स्वरमित्यर्थः ।तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः । युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वमत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः । गोसंख्य इति । नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः ॥ ५२ ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ उपमानमिति किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। इह न स्यात्। पुष्पहारी। फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथशब्दार्थग्रहणं किमर्थम्। उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम्। शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्। कोकिलाभिव्याहारी। गर्दभोच्चारी। अथैवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति। मैवं विज्ञायि उपमानमेव शब्दार्थप्रकृताविति। शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी। विलम्बिताध्यायी॥

दीर्घकाशतुषाभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः, कुटीजः। शमीजः। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्यस्यावकाशः, उपसरजो मन्दुरजः। इहोभयं प्राप्नोति। आमलकीजः। बलभीजः। अन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

नभूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं * २ कर्त्तव्यम्। दिवोदासाय गायते। वध्र्यश्वाय दाशुषे॥

अन्तः ॥ ९२ ॥ सर्वं गुणकात्स्न्र्ये ॥ ९३ ॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। गुणकात्स्न्र्यइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। परमशुक्लः। परमकृष्ण इति। सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ गुणग्रहणं किमर्थम्। सर्वे

उपमानम्॥ उपमानमिति किमर्थमिति। योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यतइति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभागइष्टा व्यवस्था न लभ्यते। लक्ष्यानुसारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह शब्दार्थप्रकृतावेवेति। अथ शब्दार्थग्रहणमिति। प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्थे प्रकृतिर्ग्रहीष्यतइति प्रश्नः। इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इति मत्वाह उपमानमिति। वृकवञ्चीति। कर्तर्युपमान इति णिनिः। कृत्स्वरएवात्र भवति। शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति। उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते। तस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः॥ ८०॥

न भूत॥ दिवोदासायेति। दिवश्च दासइति अलुक्॥ ९१॥

सर्वं गु॥ यत्र गुणान्तरस्याभावः तत्र गुणकात्स्न्र्यं भवति यथा सर्वशुक्ल इति शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात्। परमशुक्ल इति। आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य

कात्स्न्र्यइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वसौवर्णः । सर्वराजत इति । गुण-ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ कात्स्न्र्यग्रहणं किमर्थम् । सर्वं गुणइतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति । कथं चात्र समासः । षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इति । गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च * । गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः तरलोपश्च । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । नह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । वृद्धिमत्युत्तरपद इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नैवं विज्ञायते । उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरप-दवृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन् सोयमुत्तरपद-वृद्धिः उत्तरपदवृद्धाविति ॥

बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः * । बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यस्यावकाशः, विश्वदेवः । विश्वयशाः । मित्राजिनयोरन्तइत्यस्यावकाशः, कुलमित्रम् । कुलाजिनम् । इहो-भयं प्राप्नोति । विश्वामित्रः । विश्वाजिनः । मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्र-तिषेधेन । अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानं * २ कर्त्तव्यम् । मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ क्षेपे ॥ १०८ ॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् * उदराश्वेषुषुक्षेप इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । उदराश्वेषुषु क्षेपे इत्यस्यावकाशः, कुण्डोदरो घटोदरः । नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयवः । अतिलः । अमाषः । सुयवः । सुतिलः । सुमाषः । इहोभयं प्राप्नोति । अनुदरः

पारम्यमिति गुणकात्स्न्र्यमस्ति । सौवर्ण इति । विकारविषयमत्र कात्स्न्र्यं न गुण-विषयम् । अथ कात्स्न्र्यग्रहणमिति । सर्वशब्दः कात्स्न्र्य एव वर्तत इति प्रश्नः । सर्वे-षां श्वेत इति । सर्वशब्दोत्र गुणिकात्स्न्र्ये वर्तते न तु गुणकात्स्न्र्ये सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः । गुणात्तरेणेति । गुणात्परो यस्तरप् तदन्तेनेत्यर्थः । सर्वेषामिति गुण-संबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमिति यथा । श्वेततर इति । गुणवाचिन एवाश्रितगु-णान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्चेद् गुणापेक्षया सा-तिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

उत्तर ॥ वृद्धाविस्येव वृद्धिमद् उत्तरपदमिति परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तद-धिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् ॥ १०५ ॥

उदरा ॥ सुदर इति । प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः । कुण्डम् ॥ कुण्डशब्दोस्ति

सूदरः । नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

सौर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ सोर्मनसोः कपि * । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्मात्कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावकाशः, सुशर्माणमधिनावं रुहेम । सुसर्मासि सुप्रतिष्ठानः । सुस्रोताः । सुपयाः । सुवर्चाः । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः । अतिलकः । इहोभयं प्राप्नोति । सुशर्मकः । सुस्रोतस्कः । कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्यावकाशः, परित्रिगर्त्तम् । परिसौवीरम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः, अनुकूलम् । अतिकूलम् । इहोभयं प्राप्नोति । परिकूलम् । प्रतिकूलम् । कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् * । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः, भार्याचेलम् । पितृचेलम् । ब्राह्मणराज्यम् । अव्ययस्वरस्यावकाशः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । इहोभयं प्राप्नोति । कुचेलम् । कुराज्यम् । अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । कुण्डं वनम् । कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् * । कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्त्तव्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मृत्कुण्डम् । कुण्डं वनम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

भाजनविशेषवाची । अस्ति समुदायवाची । इक्षुकुण्डमिक्षुसमुदाय इत्यर्थः । तत्र वनशब्देन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते । वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति आम्रवणमिति । जलपर्यायोप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोपि यथा नीलं कुण्डमिति । ततश्च वनग्रहणे ऽप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्गनिवृत्तिरित्याह कुण्डाद्युदात्तत्व इति । तच्छब्देन पूर्वपरामर्शः । वनसमुदायवाचीति । वनमेव समुदायो वनसमुदायः वनशब्दवाच्यत्वाच्च वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनशब्दोत्राश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वनानां समुदायो वनसमुदाय इति । तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते । मृत्कुण्डमिति । भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वात्र कुण्डशब्दः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् । इह मा भूत् । परमं कारकं परमकारकम् । गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकम् । इदं तर्हि देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम् । इदं चाप्युदाहरणम् । परमं कारकं परमकारकमिति । ननु चोक्तं गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकमिति । नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतद् । यावद् ब्रूयात् प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति तावदेव तत्परमकारकमिति । अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिरिति । गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यम् अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् * । गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकम् । अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्ति । अन्यदतः कृतः । किं कारणम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङः कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति । तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति । ननु चेदानीमिवोदाहृतम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः । कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् * । कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति इहैव स्यात् प्रणीरुन्नीरिति । इह न

गतिका ॥ परमकारकमिति । विचार्य किं चिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः । यथा संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति ॥ एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम् । एतदपीति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम् । ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव । यथा घटं करोति भीष्ममित्यादौ । देवदत्तस्येति । शेषविवक्षायां षष्ठी तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव । नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तद्रूतां कारकतां प्रतिपादयन्ति । परममित्येतच्च न करोतिक्रियाविशेषणम् । यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते । अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः । निष्कौशाम्बिरिति । क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः । अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गतिकारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचिकृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तमुपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम् । कृत्प्रकृतौ वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणमन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः । प्रणीरिति । अव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः ।

स्यात्। प्रणायकः। उन्नायकः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति। न च कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलो यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात् केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रणीरुन्नीरिति। एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव। अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः। प्रभवनमिति। तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदि कृद्ग्रहणं क्रियते। आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति। प्रपचतितरामिति। प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम्। असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्यातिशये तरबुत्पद्यते। तरबन्तात् स्वार्थे आम्। तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः। न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात्। केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य भविष्यति। ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्रभवनमिति। एषोऽपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति॥

अन्तः॥ १४३॥ किं समासस्यान्त उदात्तो भवति आहो स्विदुत्तरपद-

यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः। धातोरेव च क्रियावाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः। या क्रियेति। क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत. केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्वस्त्वन्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः। न च कश्चित् केवल इति। केवलक्रियावाचित्वात् केवल इत्युक्तम्। इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति ननु चायमिति। एषोपीति! तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रतिपादनात् प्रणीप्रयाणकादीनां न कश्चिद्भेदः। प्रभवनमिति। भावे ल्युड्विधानात् कारकासंस्पृष्टेव क्रियाभिधीयते। प्रपचतितरामिति। प्रशब्दस्यामन्तेन समासः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य त्वयमर्थो यदा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक् सुबुत्पत्तेरिति न तु कृद्भिरेव समास इति। तेन तद्धितान्तेनापि सुप्युत्पन्ने समासः प्रवर्त्तते। नत्वसत्यपि कृद्ग्रहणेत्र स्वरो न सिध्यति संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केवलाया इत्याह असति पुनरिति। द्रव्यविशिष्टस्येति। धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंख्यायुक्तमर्थमिति भावः। द्रव्यवदिति। प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशो यथा घटादि द्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः। क्रियावदपीति। तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः प्रत्ययस्तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम्॥ १३०॥

अन्तः॥ उभयं प्रकृतमिति। समासस्येत्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिरित्यत उत्तरपद-

स्य। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यानम्॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कप्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने कपि चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। इदंप्रथमकाः। अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम्॥। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अनृचः। बह्वृचः। अपर आह। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम्। उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अज्ञकः। अव्वकः। कपि पूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति। तत्र ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावो नास्तीति कृत्वोत्सर्गेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य॥। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यदयं कपि पूर्वमित्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति। एवमपि कुत एतत् समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम्॥। प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्तते। क प्रकृतम्। चौ समासस्येति। ननु चोक्तमन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत् कपि उपसंख्यानमिति। नैष दोषः। उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। क प्रकृतम्। उत्तरपदादिरिति। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते।

ग्रहणमपि। तत्रान्यतरदिति। अन्तोदात्तविधानेन विशेषेवस्थापयितुमित्यर्थः। अथ वा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः। इदंप्रथमकाइति। मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते कपस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति कपि चेति वक्तव्यम्। तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति। अनृचइति। अकारः समासस्यावयवो नोत्तरपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति। अपर आहेति। प्रकारान्तरसद्भावात् पूर्वस्माद्भेदः। अज्ञक इति। अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्च उत्तरपदस्य कार्यित्वे न सिध्यति। समासे तु कार्यभाजि सिध्यति। कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति। अज्ञकशब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्त्वादन्त्यात् पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति नञ्सुभ्यामित्यनेन स्वरेण भाव्यम्। स च स्वरः कपो न सिध्यति। नन्वन्त्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति अयवक इत्यादौ तत्र कपि पूर्वमित्येतद् बाध्यतामज्ञकादौ तु कथं बाध्यते। नह्यपवादो ऽप्रवर्त्तमान एवोत्सर्गं बाधते। नैष दोषः। यथा हलादिः शेष इत्यभ्यासजातेराश्रयणादाटतुरित्यादावप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति एवं ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिरथवा ह्रस्वान्तेन्त्यादित्येव वक्तव्यम्। कपि पूर्वमित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थम्। ह्रस्वान्तेन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति। एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय लिङ्गेन समासस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह न वेति। अकुमारीक इत्यादौ कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं कपि पूर्वमित्युच्यते। यदि च नञ्सुभ्यामित्य-

नञ्सुभ्यां समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने उत्तरपदस्येति ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः * । कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहतो नदति देवदत्तः । सिद्धं तूभयनियमात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते । कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वामित्र ऋषिः ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । न नञ्सुबहुभ्य इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । उत्तरपदभूम्नीति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यात् नञ्सुभ्यां मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्योत्तरपदभूमास्ति तस्य भविष्यति । कस्य चास्ति, बहोरेव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । न गुणादयोऽवयवा इति वक्ष्यति तद् बहोरेव यथा स्यात् । नञ्सुभ्यां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगे ऽपि हि सति यस्य गुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भविष्यति । कस्य च सन्ति । बहोरेव । अत उत्तरं पठति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् * । बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते । उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् । नञो जरमरमित्रमृताः । अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः । बहुजरः । बहुमित्रः । बहुमृतः ॥

नेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्ततस्तेनैव सिद्धत्वात् कपि पूर्वमिति न कर्त्तव्यं स्यात् । नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥ १४३ ॥

कारकात् ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते तेन देवपालित इत्यादौ न भवति तृतीयाकर्मणीत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अनाहत इति । देवदत्तशब्दः शङ्खविशेषस्य संज्ञा । तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः । सिद्धं त्विति । तन्त्रेण सूत्रद्वयस्योच्चारणादेकं सूत्रम् । आशिष्येवेति । भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येति भावः ॥ १४८ ॥

संज्ञायाम् ॥ विश्वामित्रे इति मित्रे चर्षाविति दीर्घः । परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । ततो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥१५९॥

बहोः ॥ यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः । ननु चागुणः सुगुण इत्यादौ नञ्सुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् * । मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन । मुखस्यान्तोदात्तत्वस्यावकाशः, गौरमुखः । श्लक्ष्णमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमित्यस्यावकाशः, प्रस्फिक् । प्रोदरः । इहोभयं प्राप्नोति । प्रमुखः । उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सत्यनेन वा । सापवादः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादः । अव्ययादस्य प्रतिषेधोपवादः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अपाच्च ॥ १८६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम् । अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थम् * । अध्रुवार्थोऽयमारम्भः । अबहुव्रीह्यर्थो वा * । अथ वा बहुव्रीहिरिति वर्तते । अबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ स्फिगपूतग्रहणं किमर्थम् । न उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येव सिद्धम् । स्फिगपूतग्रहणं च किम् । अध्रुवार्थमबहुव्रीह्यर्थमेव वा ।

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ अतेर्धातुलोपे * अतेर्धातुलोपइति वक्तव्यम् । अकृत्पद इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत । शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्य इति । इह च न स्यात् । अतिकारकः । अतिपदा शक्करी ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्ध-

---

विशेषणाद् बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति यस्योत्तरपदभूम्नि वर्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः ॥ १७५ ॥

उपसर्गात् ॥ नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटमस्य निर्ललाट इति । ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद् ध्रुवत्वम् । इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्वमुद्बाहुः क्रोशतीति न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम् । प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः । मुखं स्वाङ्गमिति प्राप्तिर्नाव्ययादिक्छब्देति प्रतिषिद्धा ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते । नाव्ययदिक्छब्देति प्रतिषेधो बाधकोऽस्त्वथोपसर्गादिति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्तते ॥ १७७ ॥

अतेर ॥ अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एवात्र लोपः । स्वरव्यङ्ग्यश्चात्र धातुलोपः।यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः ॥ १९१ ॥

द्वित्रि ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे मूर्धस्विति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते । न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यिभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद् भवति । यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृते पि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावात्का-

न्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम्। कश्चात्र विशेषः। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् *। द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा। अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। नकारान्तेऽकारान्तस्य *। नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। उदात्तलोपात्सिद्धम्। अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्। अन्तोदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोपः। एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादन्तोदात्तत्वम्। नित्यः समासान्तः। कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्। कृतेऽपि समासान्ते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यमन्तोदात्तत्वं नहि कृते समासान्ते प्राप्नोति। परत्वाल्लोपेन भवितव्यम्। भवत्येव लोपः। यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति। अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः। उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्। अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः। टिलोपः। टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासन्दिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्। यावता मूर्धस्वित्युच्यते। यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धेष्विति ब्रूयात्। सैषा समा-

---

रान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोवतिष्ठते नकारान्तस्योपसंख्यानमिति। समासश्चेत् कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसंख्येय इत्यर्थः। द्विमूर्ध इति ॥ यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति। उदात्तलोपादिति। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। परत्वाल्लोप इति। ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः। एवं तर्हि इदमिहेति। यदा कृते समासे समासान्तः क्रियते इति पक्षस्तदेयं सम्प्रधारणा यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा सम्प्रधारणैवात्र नास्ति। युक्तं पुनरिति। ननु कृते ऽपि समासान्ते नकारान्त एव मूर्धशब्द उत्तरपदं सम्भवतीति किमत्रायुक्तम्। एवं मन्यते तथा पाद्दादिति समासान्तनिर्देशः। एवं मूर्धस्विति समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः। एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते। न च कृतम्। यस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम्। सैषा समासान्तार्थेति। यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसन्देहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत। तदनुच्चारात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावो यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वं सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम्। यदाप्युत्तर-

सान्तार्था विचारणा । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो विभाषा समासान्तो भवतीति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् १९९ ॥ अल्पमिदमुच्यते । परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥ अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि * । अन्तोदात्तत्वप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । त्रिचक्रेण त्रिबन्धुरेण त्रिवृता रथेन । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ आ कुतोयमधिकारः । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् । कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि । उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनम् । स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः * । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । उत्तरपद इति किमर्थम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः । आनङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् । आनङ् । होतापोतारौ । उत्तरपद इति किमर्थम् । होतापोतृभ्याम् । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् । से-

---

पदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तस्तत्र विलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम् । नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन ॥ १९७ ॥

परादि ॥ व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति । बहुलग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः । त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते ॥ १९९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः । प्रागानङिति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङा भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधाना. दृकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङो लुगधिकारः । अथ वा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः । प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः । कानीति । समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्वोत्तरपदं लभ्यते । कार्यान्तरविधावपि वनं समास इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभ इति प्रश्नः । निः स्तोक इति । यद्यप्यत्र स्तोकान्तिकेति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणाल्लुङ्न भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रिता । होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति होतापोतारावित्यत्र तु परत्वाद् गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणान्तरोपन्यासः ।

नानिकुलम्। उत्तरपद इति किमर्थम्। ग्रामणीः। सेनानीः। नलोपः प्रयोजनम्। नलोपो नञः। अब्राह्मणः। अवृषलः। उत्तरपद इति किमर्थम्। परमन। नैषोऽस्ति प्रयोगः। इदं तर्हि नतरां गमनम्। एकवच्च *। एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम् *। किं प्रयोजनम्। स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात्। एकवद्वचनमनर्थकम् *। एकवद्भावश्चानर्थकः। द्विबह्वोरलुक्कस्मान्न भवति। द्विबहुष्वसमासः। द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। एकवद्वचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः *। एकवचने हि गोषुचरे ऽतिप्रसङ्गः स्यात्। गोषुचरः। वर्षाभ्यश्च जे *। वर्षाभ्यश्च जे ऽतिप्रसङ्गो भवति। वर्षासुजः। अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानम् *। अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। जे चरे च *। अतिप्रसङ्गो भवति। योनि, अप्सुयोनिः। योनि। यत्, अप्सव्यम्। यत्। मति, अप्सुमतिः। मति। जे, अप्सुजः। जे।

अथ विभक्त्यपेक्षत्वाद् गुणो बहिरङ्ग आनङ् तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथा सति होतापोताराविन्युदाहरणं भवति। ग्रामणिकुलमिति। षष्ठीसमासः। ग्रामणीरिति। समासाधिकारे ऽप्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गः। परमनेति। यथा नतरामितिप्रतिषेधस्य प्रकर्ष एव पारम्यमर्पीति भावः। नैषोस्ति प्रयोगइति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमितिभावः।नतरांगमनमिति।गमनस्यायुक्ततरस्य प्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः। अत्र तु समासानुवृत्त्यापि नलोपः शक्यते पराकर्त्तुम्। एकवच्चेति। अर्थातिदेशोयं तेन द्वावर्थौ बहवश्चैकवत्समासं भवन्तीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति। द्विबह्वोरिति। भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते। यथा द्व्येकयोरिति। अनभिधानादिति। समास उपसर्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनाद्विशेषपरित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्योच्यते। यथा सन्तमसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिर्विशेषः। एवं राजपुरुष इत्यत्र संख्यावान् राजार्थो न त्वव्ययार्थवदसंख्य इत्येतावान् संप्रत्ययो भवति न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः। अन्ये तु सर्वसंख्याविशेषाणामविभागो ऽभेदैकत्वसंख्येत्याहुः। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता एवमुपसर्जनार्थे संख्याविशेषः। क्वचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमो यथा तावत्कीन इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः। मासजातः शौर्पिक इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः। कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशतीत्यादौ प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः। स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपि तर्ह्यलुग्विधानाद् द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोस्तु। नैनदस्ति। प्रयुक्तानामन्वाख्यानान्न च स्तोकाभ्यां मुक्त इति समासो लोके प्रयुज्यते। तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याभावात्। स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादावपादाने पञ्चमी न तु करणे च स्तोकाल्पेत्यनेन। धर्ममात्रवाचित्वे

चरे, अप्सु चरो गह्वरेष्ठा ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् * । पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी । अन्यार्थे च * । अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । अथ वा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वाहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानम् * । तृतीयायामञ्जस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अञ्जसाकृतम् । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति च * । पुंसानुजोजनुषान्धोविकृताक्ष इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पुंसानुजः । जनुषान्धः । विकृताक्षः ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मना पञ्चमः । आत्मना दशमः । अन्यार्थे च * । अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या । आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मनापञ्चमः । आत्मना दशमः । अथ वा युक्त एवात्र तृतीयार्थः । आत्मनाकृतं तस्य तद् येनासौ पञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोऽस्येति ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥७॥ परस्य च ॥८॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम् * । आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मनेभाषः । परस्मैभाषः । तत्कथं कर्त्तव्यम् । यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति । अथ हि

द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः । गोषुचर इति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्शब्दवदुदकस्य वाचकस्तत्रैकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति । एवं वर्षासुज इति वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवर्त्तुविशेषवाची न तु ऋतुप्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम् । अप्सव्यमिति । अप्सु साधुः तत्र साधुरिति यत् ॥ १ ॥

पञ्चम्याः । अन्यार्थ इति । वृत्तिविषये च द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः । युक्त एवेति । आहरणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तत इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तत इति बलाहकोपादानम् ॥ २ ॥

आज्ञायि ॥ अन्यार्थ इति । आत्मा पञ्चमोऽस्येत्यस्यार्थे आत्मनापञ्चम इत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र च वेति वक्तव्यं तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति । आत्मना कृतमिति । वृत्तिविषये प्रतीयमाना करोतिक्रिया कारकत्वनिमित्तं भवति । हेतौ वा तृतीया कार्या । अथ वा दध्योदनादौ उपसेकादिवत् करोतिक्रियाया अन्तर्भावात् करोतेरप्रयोगः । आत्मनापञ्चमइत्युक्ते आत्मनास्य कृतं पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात् ।

वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति, नार्थ उपसंख्यानेन। यद्यपि व्याकरणे भवा वैयाकरणी वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति। एवमपि नार्थ उपसंख्यानेन। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। आत्मनेपदं परस्मैपदमिति। निपातनादेतत् सिद्धम्। किं निपातनम्। अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्॥ ९॥ हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम् *। हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अन्यार्थे च *। अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानम् *। हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन *। लुक्क्रियतामवादेश इति। अवादेशो भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम्। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद् भूमिपाशे ऽतिप्रसङ्गः *। लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद् भूमिपाशे ऽतिप्रसङ्गो भवति। भूम्यां

आत्मा चतुर्थोऽस्येति। एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते॥ ५॥

वैयाकर॥ व्याकरणे भवेति। अणृगयनादिभ्य इत्यण्। अत्र पक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ च न केषुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोऽप्रसङ्गः। अथ हीति। आख्याप्रतिपादनं व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते परस्मैपदिनः परस्मैभाषशब्देनेत्यलुक् सिद्धः। यद्यपीति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादेवालुकः सिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः॥ ८॥

हलदन्तात्॥ हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं नत्वाधिकरणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। पद्दन्नोमास्हृन्निशितिच्छान्दसो हृदयस्य हृदादेशः। दिविस्पृगित्येतत्तु भाषायामपि भवति। लुको ऽवादेश इति। ननु चावादेशोऽन्तरङ्गो लुक् बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः। अपि चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यवादेशेन भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्गाभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चावादेशे ऽलुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः सन्दिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः सन्दिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः। किं व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याचरितार्थत्वाद् भाविहलन्तत्वाश्रयेणालुका लुको बाधनादेवादेशोऽस्त्वथ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशो लुगत्रानुपजातनिमित्तो नालं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्ततामित्येवंविधो विप्रतिषेधः। जातौ पदार्थे दृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं बाधितुमन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति मन्यमान आह लुक

पाशो भूमिपाशः । अक्कोत इति वा तत्सन्ध्यक्षरार्थम् । एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा ऽक्कोऽत इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अक्कोत एव भवति नान्यत इति । तत्सन्ध्यक्षरार्थम् । तेन सन्ध्यक्षरार्थम् । तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं भवति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति । नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । गविष्ठिरशब्दो बिदादिषु पठ्यते । असक्तु-त्खल्वपि निपातनं क्रियते गवियुधिभ्यां स्थिर इति ॥ -

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते। अथ निवृत्तं ततो ऽप्राप्ते । कश्चात्र विशेषः । कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः * । कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति अविकटे ऽरणो दातव्यः । अविकटोरणः । अस्तु तर्ह्यप्राप्ते । अप्राप्ते समासविधानम् * । यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामित्ये-व समासः सिद्धः । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र समास इति । यदयं

इति । अत्रापि यणादेशे कृते हलन्तत्वादलुक्प्रसङ्गः । अक इति । सप्तम्याः संज्ञा-यामिति कृत्वाऽक्कोत इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्संध्यक्षरार्थमिति । सं-ध्यक्षरान्तेभ्यो लुगर्थमित्यर्थः । असक्तादिति । नञ्विषयमेव निपातनमपि तु सर्वा-र्थमिति दर्शयति गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यनेन समासे गविशब्दात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधत् गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति ॥ ६ ॥

कार॥कारःस्वामिग्राह्यो भागः।यदि संज्ञायामिति।संज्ञाग्रहणावृत्तौ रूढो यःकारो नि-यतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन चिदेवो-त्पादितस्तस्य ग्रहणाभावस्तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं सम्पद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुका भाव्यम् । तदा सांप्र तिककाराभिधायन्यप्राप्तो विभाषा लुग्विधीयतइति पक्षोवतिष्ठते । तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी । अविकटो रण इति । अवीनां संघा तोऽविकटः । संघाते कटच् । उरणो मेषः । कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राचामिति चैतदुभयथा व्याख्यायते । प्राचामाचार्याणां मतेन हला-दावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुक् भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते व्यवस्थितवि-भाषा विज्ञायते तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुक् भवति देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव यूथपशुरिति । अथ वा प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरप-देऽलुक् न तु देशान्तरे यूयपशुः इत्यादाविति सामर्थ्याद्द देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्था-नाद्विकल्पः सम्पद्यते । यूथपश्वादय उदग्देशे काराः । हले द्विपदिकादयः प्राग्देशे भविटोरणादयः प्रागुदक् चेति । एतदेवेति । समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाभावादलुग्वि-

कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति। यद्यपि तावत् ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति। यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं तत्। नैवात्रानेन स्वरेण भवितव्यम्। किन्तु सप्तमीहारिणो धर्म्येऽहरण इत्येतेनात्र स्वरेण भवितव्यम्। किं च भोः संज्ञा अपि शास्त्रे क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम्। लोके च कारनाम संज्ञा। ननु चोक्तं कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। कारनाम्नि च प्राचाम्। ततो हलादौ। हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति। इदमिदानीं किमर्थम्। नियमार्थम्। हलादावेव कारनाम्नि सप्तम्या अलुक् भवति नान्यत्र। क्व मा भूत्। अविकटे उरणो दातव्यः। अविकटोरणः॥

मध्याद्गुरौ॥ ११॥ गुरावन्ताच्च *। गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तेगुरुः॥

बन्धे च विभाषा॥ १३॥ स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते, सिद्धं हस्तेबन्धः हस्तबन्धः। चक्रे बन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति। अथ निवृत्तं, सिद्धं चक्रे बन्धः चक्रबन्धः। हस्ते बन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति। किं कारणम्। नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः।

धानादत्र समासोनुमीयत इत्यर्थः। अस्मिंस्थाने अविकटोरणः सांप्रतिककार इत्यभ्युगमः। यथैव स्तूपेशाणादयः। अत्र हलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम्। यद्यपीति। यथा परमे कारके परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्तिः। इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह नैवात्रेति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः। एवं स्थिते निर्णेतुमाह किं च भो इति। अयमर्थः संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणादयो रूढाः। तन्निवृत्तौ न रूढाः इत्येतन्न क्रियते। एकस्य रूढित्वारूढित्वविरोधात्। लोके चेति। रूढा एव स्तूपेशाणादयस्ते तु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्तीत्यर्थः। संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेर्थे नामग्रहणं विस्पष्टार्थम्। एवं हि स्फुटाप्रासे विभाषा भवत्यन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत। कारनाम्नि च प्राचामिति। प्राचामेव कारनाम्नीति नियमादुदीचां कारेऽविकटोरणेऽलुङ् निवर्त्यते प्राचामपि कारेऽविकटोरणे हलादावित्यनेन द्वितीयेन नियमेनालुग्निवृत्तिः॥ १०॥

बन्धे च॥ नेन्सिद्धेति। निषेधस्यास्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति। स्वाङ्गग्रहणमिति। स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः। अन्यस्मात्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः। अथ निवृत्तमिति।

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्ते नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते । एवमपि न ज्ञायते कस्मिन् विषये विभाषा कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति । घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं प्रतिषेधेषु च धातुग्रहणम् । तेन घञन्ते विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥१४॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये * । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् परमे कारके करमकारकइति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनाद् न भविष्यति । अथकिमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम् । लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात् * । लुगलुगनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नं बहुलवचनमिति । यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यदनेन कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते उदाहरणभूयस्त्वात् । ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य

तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाविज्ञानाद्येष्टसिद्ध्यभावः । सर्वत्रेति । चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र बध्नातिधात्वादावुत्तरपदे लुक्प्रतिषेधः । अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तो न धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तत्पुरुषे ॥ बहुलवचनादिति । प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्रास्ति । अन्तरङ्गाकृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति बहिरङ्गेति न गृह्यते । अकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः । नहि बहुग्रहणमात्राल्लुगलुकौ विषयविभागनिश्चयः । इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह यद्यकृत्स्नमिति । कृत्स्नं चेति एतावत्युक्ते अवयवसाकल्यमपि कात्स्न्यं गम्यत इत्याह कारकं चेति । कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्नमित्यर्थः । कारकेऽपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धसद्भावाद् अकृत्स्नं स्यादित्याह साधकं चेति । साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादित्याह निवर्तकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञापयन्तइत्यर्थः । लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तम् । विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथा कारकम् । प्रपञ्चोऽप्यानन्त्यप्रसङ्गान्न कारक इति मध्यमावस्थाश्रीयतइत्यर्थः । अवश्यं खल्विति । प्रातिशाख्यसद्भावेऽपि सर्ववेदसाधारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते तच्च प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वाद् बहुलादिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । अध्येतृसंघः परिषत् तत्र भवं पारिषदम् । सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः । नैक इति । वेदेषु वैचित्र्येण व्यवहारस्तदङ्ग-

आस्थातुम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे॥२१॥षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानम् * । षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका * । आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आमुष्यायणः । अमुष्यपुत्रिका । अमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । अमुष्यकुलिका । देवानांप्रिय इति च उपसंख्यानम्*देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम्।देवानांप्रियः।शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायते ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ विद्यायोनिसबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् *। विद्यायोनिसबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासबन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेषु यथा स्यात् । योनिसंबन्धेभ्यो योनिसंबन्धेषु यथा स्यात् । व्यतिकरो मा भूत्।अथैषां व्यतिरेके न भवितव्यम् । बाढं भवितव्यम्। होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥२५॥ क्वायं नकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । रपरत्वं मा भूदिति। क्रियमाणे ऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते । नैष दोषः । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते न चायमुः स्थाने अणेव शिष्यते किं तर्हि अण् चानण् च । कथं पुनरिदं विज्ञायते किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति आहो स्विद् द्वन्द्व ऋकारान्तस्येति । कश्चात्र विशेषः । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं २ कर्त्तव्यम् । पितापुत्रौ । कार्यी चानिर्दिष्टः * । कार्यी

व्याकरणे पि तथैव बहुलादिशब्देन व्यवहारः । तेनैतन्न चोदनीयम् । वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वाश्रीयतां किं बहुलग्रहणेनेति ॥ १४ ॥

षष्ठ्या आ ॥ पश्यतोहर इति । षष्ठी चानादरइति षष्ठी पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । शुनः शेप इति । ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्ताप्यस्ति शेपशब्दो न केवलं सकारान्तः शुन इव शेपोस्येति बहुव्रीहिः ॥ २१ ॥

ऋतो ॥ तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्य व्यतिकरेपि कार्यप्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

आनङ् ॥ क्वायमिति । कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः ।

चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङ्भवितव्यमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति । अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः * । अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पितृपितामहाविति । अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति । ननु चोक्तमृकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । यदि तदनुवर्तते, विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे वेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रेऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः पुत्रेऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे विभाषा स्वसृपत्योः । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । षष्ठ्या आक्रोशे । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । पुत्रग्रहणमनुवर्तते । षष्ठ्या आक्रोश इति निवृत्तम् । यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति । कार्यी च निर्दिष्टः । कथम् । उत्तरपद इति वर्तते । ङिच्चायं क्रियते । सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति । पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः । पुत्रे च कार्यी निर्दिष्टः । कथम् । ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः * । देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्निवायू । वाय्वग्नी । ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च * । ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वः तत्र यथा स्यात् । कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः । वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः । न चैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः * । इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

क्रियमाणेपीति । उः स्थाने यः कृतोण् स रपर इति सूत्रार्थं मन्यते । इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणाह नैषदोषइति । पुत्रेऽपीति । अनाक्रोशेपि भ्रातुः पुत्रादावित्यभिप्रायः । संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् सम्बन्ध्यन्तरेण पुत्रशब्दो न सम्बन्ध्यते तन्निवृत्तौ तु सम्बध्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥

देवता ॥ उभयत्रेति पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः । लोकवेदयोरिति । साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्रानङित्यर्थः । सहनिर्वापः सहदानम् ॥ २६ ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पितरामातरा चच्छन्दसि ॥३३॥ किं निपात्यते । पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्याकारस्यारारौ निपात्यते । मातरपितरौ भोजय । मातरपितरावानय । आ मा गन्तां पितरामातरा चामासोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रणीते महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ १ ॥ भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाहो स्वित् क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति । गर्भिभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः। अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते क्व चिद्यद्भाषितपुंस्कमिति । द्रोणीभार्यः। कुटीभार्यः । अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु तर्हि सामानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क-

---

मातर॥पूर्वोत्तरपदयोरिति।सप्तम्यन्तमेतत्तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्वपदस्यारशब्दोन्तादेशो निपात्यते उत्तरपदस्य तु ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणो रपरत्वं च । पितरामातरेत्यत्र पूर्वपदस्याराशब्दोन्तस्य निपात्यते समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपांसुलुगित्यकारः पूर्ववत् गुणरपत्वे ॥ ३१ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

स्त्रियाः पुंवत् ॥ कथमिदमिति । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते । भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याद्धि शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्ततोर्थशब्देनापीति व्यवच्छेद्याभावादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात् । यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति शब्दोन्यपदार्थ आश्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः । गर्भिभार्य इति । स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्यानवयवभूतगर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । गर्भो व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समानाकृतित्वाभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमोचनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभावः । द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्तदृत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अभेदेनावसीयमानो गवादन्यां वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वमेवं कुटशब्दो घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिङ्गः । पात्रशब्दोर्द्धर्चादित्वाद्भाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः । कर्त्तव्योत्र यत्न इति । गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानमवान्तरभेदस्त्वविवक्षितः । प्रसूतप्रजातशब्द-

मिति । कथं गर्भिभार्यः । प्रसूतभार्य इति । कर्त्तव्योत्र यत्नः । अथ किमर्थमूङः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधः तत्रैवायमप्युच्येत न कोपधाया इत्युक्त्वा तत ऊङश्चेत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । नैव शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भावो यथेह भवति । कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका । एवमिहापि स्यात् । ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति । अथ पृथक्प्रतिषेधेप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति । पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथ वा अनूङिति तत्रानुवर्त्तिष्यते । अथ वा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदूङ इति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः । किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दस्य ग्रहणमाहो स्वित् स्त्र्यर्थस्य ग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवादित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम् * । पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोयं विज्ञायेत । कस्य । स्त्रीप्रत्ययस्य । किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र च अनारम्भात् पुंसि । न किं चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकररणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवन्न भवति इत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो

योरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः । पृथगिति । पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः अथ वा नायमिति । सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षादस्य भेदः । भाष्यकारेणात्रानूङ्ग्रहणस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति । किं पुनरिति । यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति तेनाभाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तवस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः । कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः । वतिनिर्देशोयमिति ।

न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न सम्भवतीति। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः *। प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनी भार्या अस्य एतभार्यः। श्येनी भार्या अस्य श्येतभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। अर्थो ऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्। तस्यानिवृत्तत्वात् केन नशब्दो न श्रूयेत। स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति। स्थानिवत्प्रसङ्गश्च *। स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति। पट्वी भार्या अस्य पटुभार्यः। पुंवद्भावेन किं क्रियते। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। न प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरित्येव स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति। वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् *। वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः। के पुनर्वतण्ड्यादयः। लुगलुगस्त्रीविषयाद्विस्त्रीप्रत्ययाः। लुक्, गार्ग्यो वृन्दारिकाः।

उपमानोपमेयभावविषयो वतिस्तत्रोपमाने सत्तासत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासम्भवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते इति न भवतीति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह प्रातिपदिकस्य चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः। एनीभार्येति। एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्नकारस्य च नकारस्तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रयणप्रसङ्गः। ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति। एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्नकारस्योन्मज्जनं न मन्यते उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भावः। स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यादिति। ननु च प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिरिति परिहारः स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति तु चोद्यं तत्रैव वक्तव्यं स्थानिवद्भावोपि परिहृतः स्यादिति। नैष दोषः। अयं हि भाष्यार्थो यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोपि चोदितः परिहृतश्च भवति। पुरस्तादिदमिति। यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमो बलवानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते। पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात्। तत्पठितमिति पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः। प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याप्यमुपगम्यतां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह न चेदानीमिति॥ सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः। तत्रैतभार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् सम्भावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तमीकारनकारयोः सह विधानाद्यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः। लुगलुगिति। लुगलुकौ यथायोगमिष्यमाणौ न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणार्थातिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। यदि पुनरिति लुक्स्त्रियामित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यका-

गर्गवृन्दारिकाः । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थो ऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । लुक् । अलुक् , वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रीयां वतण्डाच्चेति यकारस्य लुक् प्राप्नोति । यदि पुनरयमीकार एव लुगुच्येत । तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति । ईकारविधावप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते वतण्डेति । शार्ङ्गरवादौ वै सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते । स वै तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्त्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् । अस्त्रीविषय, कौण्डी वृसी वृन्दारिका कौण्डीवृस्यवृन्दारिका । पुंवद्भावेन किं क्रियते । स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दः श्रूयेत । अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते । अस्त्रीविषय । द्विस्त्रीप्रत्यय, गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका इत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते । यच्चात्र भाषितपुंस्कात् परं नैतदुत्तरपदे यच्चोत्तरपदेन तद्भाषितपुंस्कात् परमिति । अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम् । स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गोविशेषात् * । स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अङ्गारका नाम

रनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः । स्त्री ई इति । स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् स्त्रिया इति इयङादेशः । ईकारविधाविति । शार्ङ्गरवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयङ्लुक् पठ्यते ततश्चाकृते लुकीकारो नास्त्यकृते चेकारे लुकोप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतत् स्यान्निमित्तभावे लुक् निवर्त्तिष्यतइति । एतच्च नास्ति । न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इत्यानित्यादौ निवृत्तायामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्त्तनादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकारनिवृत्तेर सिद्धत्वाच्च । कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति । स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् वृातच्फञार-स्त्रियामिति ञ्यो न प्राप्नोति । गार्ग्यायणीति । ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । ङीषस्तु भाषितपुंस्काद् विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा प्रत्ययपक्षे भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यते विशेषयितुं नैवं स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यते विशेषयितुम् । शुक्लचुडादौ पुंवद्भावस्य प्रसङ्गात् नह्यत्र शुक्लाशब्दा भाषितपुंस्कात्परः । अङ्गारका

शकुनयः। तेषां कालिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्।किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च। ह्यर्थे चायं चः पठितः। सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्त्तुम्। अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम्। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः *। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्‌घादिकेष्विति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः। किं च सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति सर्वस्य अर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कलिकाः स्त्रियः। कालिकावृन्दारिकाः। अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः। तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः। तनुकेश्यो वृन्दारिकाः क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति। हंसस्य वरटा। कच्छपस्य दुली। ऋश्यस्य रोहित्। अश्वस्य वडवा। पुरुषस्य योषित्। किं कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चित् विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति। अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः। कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कादित्युच्यते। भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च भवति। न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अयं तावददोषः। यदुच्यते। अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति। नावश्यं द्विकार्ययोगएव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवेपि। स चात्रास्त्यसंभवः। कोसावसम्भवः। पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति। ह्रस्वत्व-

---

इति। अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति। पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनार्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादेशप्रसङ्गः। शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुमेवमन्यत्रापि योज्यम्। सर्वो हि शब्द इति। एताः कालिका वृन्दारिका इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः। अर्थातिदेश इति। स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थे ऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तते। भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिरथो ह्रस्वो ऽर्थस्य पुंवद्भावो ऽभिनिर्वर्त्तमान इति। स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद् ह्रस्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति। ह्रस्वे प्रवृत्तेप्यर्थस्यानिवृत्त-

मभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते एषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । अयं तर्हि दोषः । सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः । ननु चोक्तं स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैष दोषः । समासनिर्देशो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् सो ऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्येवं लुक् प्राप्नोति । निपातनान्न भविष्यति । अथ वा अलुक् प्रकृतः सो ऽनुवर्त्तिष्यते । कथं पुनरनूङिसनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तम् इव युक्तमन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते सब्राह्मण इश आनीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनूङित्युक्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन् ऊङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यत् । अनूङ् ऊङ्सदृशं स्त्रीप्रत्यय इति । एवमपि इडबिडवृन्दारिका ऐडबिडवृन्दारिका । पृथुवृन्दारिका पार्थवृन्दारिका । उशिक्वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका । दरदूवृन्दारिका दारदवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति । कर्तव्योऽत्र प्रयत्नः । अथेह कथं भवितव्यं पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः, आहो स्वित् पटुमृदुभार्यः । पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् । पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृ-

---

त्वात् कथं पुम्वद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते । उच्यते । यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्यैत तदा ऽकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते । तस्माद्दास्त्विवाति । शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसम्भवात् । भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति समुदायः समासार्थो ऽन्यपदेन विग्रहः । निपातनादिति । नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपातनादिति परिहारः । लुकापि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम् । अथ लुक्प्रसङ्गो ऽध्यवसीयते ऽलुगप्यध्यवसीयतामित्यदोषः । अथ वेति । ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः । उच्यते । अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति संज्ञापरिभाषवत् । इडबिडिति । इडबिडो ऽपत्यं पृथोरपत्यं जनपदशब्दादित्यञ् । उशिग्दरद्भ्यां द्व्यञ्मगधेत्यण् । उभयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् । कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति । नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य । लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव । यदा तु भाषितपुंस्कादूङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याप्रसङ्ग एव । पट्वीमृदुभार्य इति । पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंवद्भावाभावो मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः । इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते तत्रोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तं मात्वाह ननु चेति । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह समानायामिति । आकृत्यन्तर

सन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ । कथम् । आरभ्यतेऽत्र मतुब्लोपः । एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते । यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे कृतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चाकृतो नासौ भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे । पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् * । पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अथेह कथं भवितव्यम् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम् । रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ इह केचित् तसिलादयः आकृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते । येषु पुंवद्भाव इष्यते । तत्र किं न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादी त्रतसौ । त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति । तत्र वसति । तस्याः ततः । यस्याः यतः । तरप्तमपौ । तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । चरट्जातीयरौ । चरट्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पटुचरी । पटुजातीया । कल्पब्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । रूपप्पाशपौ । रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । थमुथालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया प्रकृत्या कथम् । यया प्रकृत्या यथा । दार्हिलौ । दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां वेलायां तदा । तस्यां वेलायां तर्हि । तिल्थ्यनौ । तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । वृकी । वृकातिः । अजथ्या

इति । पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः । आरभ्यत इति । ततश्च पाटवे मार्दवे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्तते । इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति एवं तर्हीति । कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षे ऽन्यपदार्थे ऽत्रयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । अप्पूरणीप्रमाण्योरिति समासान्तोऽपि प्राधानपूरण्या एवं विहित इत्यत्र न भवतीति नद्यृतश्चेति कब् भवति । इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वर्त्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा पृच्छति अथेह कथमिति । रात्रयोऽत्रेति । उद्भूतावयवा रात्रयोऽत्र प्रधानं तत्र यथैव प्रथमया रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः ॥ ३४ ॥

तसिला ॥ पटुकल्पेत्यपपाठः घरूपकल्पेति परत्वात् ह्रस्वस्य भावात् । तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः । वृकातिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृकीशब्दाद् वृकज्ये-

यूथिः । शासि बह्वल्पार्थस्य * । बह्वल्पार्थस्य शासि पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि । त्वतलोर्गुणवचनस्य * । त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्वीभावः पटुत्वम् । मृद्वीभावः मृदुत्वम् । पटुता । मृदुता । गुणवचनस्येति किमर्थम् । कठीभावः । कठीत्वम् । कठीता । भस्याढे तद्धिते * । पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढ इति किमर्थम् । श्यैनेयो रौहिणेयः । यद्यढ इत्युच्यते अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाकः;अत्र न प्राप्नोति । इहच प्राप्नोति । कौण्डिन्यः। सापत्न इति । यदि पुनरनपत्यइत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवकः । गार्गो जाल्मः । अस्तु तर्हि अढ इत्येव । कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति । कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति । अस्तु तर्ह्यनपत्यइत्येव । कथं गार्गो जाल्मः । गार्गाग्नेयौ न संवदेते । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । ठक्छसोश्च * । ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः । भवत्याः छात्राः भावत्काः भवदीयाः । ठक्ग्रहणं किमर्थम् । न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । नैवं शक्यम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः * । अजादिलक्षणे हि

छाभ्यामिति तिल्प्रत्ययः । परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः । अजथ्येति । पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन्प्रत्ययः । हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति चेति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च नस्तद्धितइति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । ठक्छसोश्चेत्यनेनात्र पुंवद्भावो न भवति छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । श्यैनेय इति । श्येतरोहिताभ्यां वर्णादिति ङीप्नकारौ । पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेयइति स्यात् । आग्नायीति । अग्नेर्ढगिति वा सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति वा ढक् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति । कौण्डिन्य इति । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद् यञ् पुंवद्भावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादणि सापत इति प्राप्नोति । यदि पुनरिति । अढे इत्यपनीयानपत्यइति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति । श्यैतेयरौहिणेयकौण्डिन्यसापत्नाश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति । गार्ग्यायण्या इति । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति । सपत्नशब्द इति । व्यन्सपत्नइति निर्देशोऽत्र लिङ्गं तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टानुङीनि कृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सपत्नः सिध्यति । कर्त्तव्योऽत्रेति । स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावाप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्यस्मिन्निति व्याख्येयम् । ठक्छसोरिति । छसः सित्वात् तत्र सिति चेति पदसंज्ञाविधा-

माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इसकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । तसिलादि ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ मानिन्ग्रहणं किमर्थम् । मानिन्ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च * । मानिन्ग्रहणं क्रियते । अस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च । अस्त्र्यर्थं तावत् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमानी अयमस्याः । असमानाधिकरणार्थम् । दर्शनीयां मन्यते देवदत्तां यज्ञदत्ता दर्शनीयमानिनी इयमस्याः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ किमिदमेवमाद्यनुक्रमणं आद्यस्य योगस्य विषये । आहोस्वित् पुंवद्भावमात्रस्य । किं चातः । यद्याद्यस्य योगस्य विषये । माध्यमिकीयः । शालूकिकीयः । अत्र न प्राप्नोति । विधिरप्यत्र न सिध्यति । किं कारणम् । भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भाषितपुंस्कादनूङ् । इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकं विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति । अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये । तत उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् * । कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो वोश्च यः तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पाकभार्यो भेकभार्यः ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ४० ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि * स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दीर्घमुखमानी । श्लक्ष्णमुखमानी ।

नाद् भत्वाभावाद्वचनम् । तान्तादिति कादेशो न भवतीति । ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वे ऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । संघातस्य तु स्थानित्वे सन्निपातपरिभाषोपस्थानात् ॥ ३५ ॥

क्यङ्मा ॥ मानिन्ग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वात्यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति । अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्त्रीत्वाच्चास्ति सामानाधिकरण्यम् ॥ ३६ ॥

नकोप ॥ आद्यस्येति । पाणिनिपाठितसूत्रत्रयस्येत्यर्थः । पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसंख्यानिकस्यापीति यावत् । माध्यमिकीय इति । मध्यमिकायां भव इति वेण्वादिभ्यश्छण् वक्तव्यइति छण् प्रत्यय । तत्र भस्याढइति पुंवद्भावप्रसङ्गः । शालूकिकीय इति । शालूकानि विद्यन्ते ऽस्यामिति वुञ्छणकेति कः । शालूकिकायां भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादिति छः । विधिरपीति । नगर्यां ग्रामे चाभाषितपुंस्कत्वात् । वैलेपिकमिति । अण्महिष्यादिभ्य इत्यण् । एवं तर्हीति । प्रयोगमूलाद्व्याख्यानाद्यथेष्टविषयविभागलाभः । पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची ततो ङीबपवादोजादित्या-

यद्यमानिनीत्युच्यते । दीर्घमुखमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ कर्मधारयजातीयदेशीये किमर्थमिदमुच्यते न सामान्येन सिद्धम् । पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् * । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । कारिका वृन्दारिका कारिकवृन्दारिका । कारकजातीया कारकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भवति दत्ता वृन्दारिका दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पञ्चमी वृन्दारिका पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्येत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । स्रौघ्नी वृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका । स्रौघ्नजातीया । स्रौघ्नदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद्भावो भवति । श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तम् । तत्रापि पुंवद् भवति । कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका । कठजातीया । कठदेशीया । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् * । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । काक्याः शावः काकशावः । न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् । नात्र स्त्रीपूर्वपदं किं तर्हि अस्त्रीपूर्वपदं विवक्षितम् । उभयोरण्डमुभयोः पदमुभयोः शावः । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् । अत्रापि न वास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्या । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्द्धितकमिति । अग्नेरीत्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्र-

---

टाप् । भेकभार्य इति । भेकशब्दः क्रियाशब्दो मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाष्यम् । जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधात् ॥ ३७ ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ स्वाङ्गाच्चेत इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्त्तिकारम्भः ॥ ४० ॥

पुंवत् ॥ किमर्थमिति । कर्मधारये स्त्रियाः पुंवदिति सिद्धः पुंवद्भावो जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति मत्वा प्रश्नः । प्रतिषिद्धार्थमिति । प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम् । नवेति । पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः । स्त्रियां तु वाक्यमेव भवति वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति । इह तु कथमिति । नहि पुंसा क्षीरस्य सम्बन्धसम्भवः । अत्रापीति । जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः । यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथाऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । असतश्चेति । विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन

तिषेधेन ॥ । अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । अग्नेरीत्त्वस्यावकाशः, अग्नीषोमौ । वरुणस्य वृद्धेरवकाशः, वायुवारुणम् । इहोभयं प्राप्नोति । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, नात्रैको द्विकार्ययुक्तः । कथम् । अग्नेरीत्त्वं वरुणस्य वृद्धिरिति नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोऽपि । स चात्रास्त्यसम्भवः । कोऽसावसंभवः । अग्नेरीत्त्वमभिनिर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बाधते । वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्नेरीत्त्वं बाधते । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिकेषु ॥ । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन । पुंवद्भावस्यावकाशः, पटुभार्यः । मृदुभार्यः । खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः, कालिम्मन्यः । हरिणिम्मन्यः । इहोभयं प्राप्नोति । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः, नर्तकितरा। नर्तकितमा । पुंवद्भावस्यावकाशः, दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । इहोभयं प्राप्नोति । पट्वितरा । पट्वितमा। ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः, नर्तकिका । पुंवद्भावस्यावकाशः, दारदिका । इहोभयं प्राप्नोति । पट्विका । मृद्विका । ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

ङीग्रहणं किमर्थम् । अनेकाचो ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाषितपुंस्कादित्युच्यते । एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा अत्रापि प्राप्नोति । ईत इति वर्तते । क प्रकृतम् । स्वाङ्गाच्चेतोऽमा-

---

प्रतिपद्यते । समुद्रः कुण्डिकेति । असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वारोप्य शब्दप्रयोगः । वायुवारुणमिति । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङ् न भवति । वायुवरुणौ देवतास्य साऽस्यदेवतेत्यण् देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । आग्निवारुणीमिति । नन्वीत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गा तूत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । इद्वृद्धाविति‌ीत्वस्यापवाद इत्वं विधीयते ततोऽपवादविषयापेक्षणान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमीत्वस्यात्र विषये । वरुणस्य वृद्धिमिति । दीर्घाच्च वरुणस्येति निषेधात् । इत्वं बाधत इति । इद्वृद्धाविति वचनात् । कालिम्मन्य इति । कालीमात्मानं मन्यते कालयेवाहमिति मन्यत इत्यर्थः । नर्तकितरेति । अत्र नकोपधाया इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री । द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । ततः प्रागिवात्क इति कः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावः । ननु

निनीति । एवमपि ग्रामणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियामिति वर्त्तते । एवमपि ग्रामणीतरा सेनानीतरा अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते । शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तर्हि ङीग्रहणं कर्त्तव्यम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति । कश्च शेषः । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् । अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः । कथम् । ईत इति वर्त्तते । अनीच्च या नदी ईदन्तं चापि यदेकाच् । शेषग्रहणं चापि कर्त्तुमशक्यम् । कथम् । अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गस्तस्यानेकाच् इति नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषेयमारभ्यते । यद्येवं लक्ष्मितरा तन्त्रितरा इति न सिध्यति । लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इति प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ इह कस्मान्न भवति । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति । अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव । अन्यो महान् । अन्यः अमहान् भूतप्रकृतौ वर्त्तते । महान्

परिगणितास्तत्र त्सिलादयो न च कप्रत्ययः परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिषेधाभिधानात् कप्रत्ययोऽपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते तेन नासौ परिगणितः ॥ ४२ ॥

घरूप ॥ ईत इति वर्त्तत इति । स्त्र्याङ्काङ्क्षित इत्यतः । स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तत इति । तेन स्त्रीवाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य । शेषप्रक्लृप्त्यर्थमिति । विशिष्टस्य शेषस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः । अनीच्च या नदीति । ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति । ईदन्तं चेति । स्त्रितरा स्त्रीतरेति । अविशेषेणेति । ईतोऽनेकाच इति विशेषानाश्रयात् । यद्येवमिति । यदीत इत्यनुवृत्त्या ङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्र्योरीकारः स्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति । नद्या अन्यतरस्यामित्यत्रापि स्त्रिया इत्यनुवर्त्तनाद् विकल्पेन ह्रस्वत्वं नास्ति । सति त्विह ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः । इष्टमिति । सति इह ङीग्रहणे नद्याः शेषस्येति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनप्रतिषेध्यमसति तु ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य सूत्रद्वयेऽप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः । कृत्स्त्रिया इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम् ॥ ४३ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महद्भूत इति । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । अन्यप्रकृतिरिति । अन्यस्य महतः प्रकृतिः कारणमन्यप्रकृतिरमहान् । भूतप्रकृतिरमहान् । भूत-

महत्येव । तस्मादात्वं न स्यात् । तस्मादात्वं न भविष्यति । पुंवत्तु कथं भवेदत्र पुंवद्भावो ऽपि तर्हि न प्राप्नोति । अमहती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी । एवं तर्हि अमहानि महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दो ऽयम् । अमहति हि महच्छब्दो वर्त्तते तद्वाची भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते । किंवाची । महद्वाची । तस्मात् सिध्यति पुंवत् । तस्मात् सिध्यति पुंवद्भावः । यद्येवमात्वमपि प्राप्नोति । महद्भूतश्चन्द्रमा इति । निवर्त्यमात्वन्तु मन्यन्ते । आत्वमपि प्राप्नोति । नैष दोषः । कथम् ।

———————

प्रकृताविति । भूतशब्दस्य प्रकृतिः कारणमर्थोऽर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तत्समर्थो भूतशब्दार्थे महान् वर्त्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः । महान्महत्येवेति । महच्छब्दो महत्येव वर्त्तते न तु भूतार्थे, च्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः । तथा हि संघीभवन्ति ब्राह्मणाः । पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसंख्याश्रयम् । तथा अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवसीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति । न विकृत्याश्रयो मध्यमपुरुषः । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः कर्त्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति । पुंवदिति । वैयधिकरण्यादात्वं पुंवद्भावो ऽपि न प्राप्नोति । यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि । सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति विकारसंख्याश्रयद्विवचनदर्शनात्तथा क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः । मूत्राय संपद्यते यवागूः उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति । तथा असंघा ब्राह्मणाः संघः संपद्यते अपटस्तन्तवः पटः संपद्यते इति विकारसंख्याश्रयं वचनं दृश्यते । तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति । आत्वप्रसङ्गश्च । तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह एवं तर्हीति । अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः । महद्वाचीति । अयं भावः । च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः । च्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिविकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते । परिमाणविषयत्वात् च्विप्रत्ययस्य । यदा चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतयाऽऽश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति । यथोक्तम् । जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् । तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते इति ॥ यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था नाश्रीयते तदा च्वेरभावस्तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति । उक्तं च हरिणा । पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद् धर्ममुत्तरम् । संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते- इति ॥ तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात् सिद्धः पुंवद्भावः । निवर्त्यमिति । पुंवद्भाववदात्वस्यापि प्रसङ्गात् । तदत्र क्व चित्सामानाधिकरण्यं क्व चिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य प्रयोगाः समर्थ्यन्ते महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते । गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृतिभागः । संघीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । च्व्यन्तस्य गतित्वाद् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् संघाभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात् । संघः संपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य संघः कर्त्ता । यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमात्रस्य सूत्रं कर्म । व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र सूत्रविशिष-

यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तः तदाश्रयं ह्यात्त्वम् । कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितः तस्य ग्रहणम् । कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति । शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात्स्वतो बहुव्रीहिः । तस्मात्सिद्ध्यति तस्मिन् । यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे ऽनेकमन्यपदार्थे इत्याह तेन प्रतिपदोक्तं तत्र भवति । प्रधानतो वा यतो वृत्तिः । अथ वा गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः । यथा गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न वाहीको ऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्त्वे भवतः । गौस्ति-

— —— ——

ष्य करोतेर्व्याकरणमेवमिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषये कर्तृत्वम् । तेन वृत्तौ प्रकृतिसंख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाभावः । तत्र तु विकृतेः कर्तृत्वं प्रकृतिरानुमानिकी, महती संपन्ना केति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते । प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते । अमहान् संपन्नः केन धर्मेणेति महत्त्वेनेति गम्यते । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति । तदाश्रयः पुरुषो भवति । मध्यमे तु क्रियमाणे युष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयते त्वमन्यो भवसीति सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणमेष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवाद् महद्भूतेत्यत्र च पुंवद्भाववदात्वप्रसङ्गाद्भाष्यकृता नोक्तस्तद्दर्शयति यस्तु महत इति । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम् । महद्भूत इत्यत्र तु कुगतिप्रादय इति लाक्षणिकः समास इत्यात्वाभावः । शेषवचनादिति । शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्त्तव्यमन्यतरेणैवस्य लाभादुभयोपादानन्तु पुनर्विधानार्थं पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते । प्रधानतो विते । यस्मात् प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादागतो गौणः । मुखमिव मुख्यः प्रधानमित्यर्थः । शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययः । लोके हि शब्द उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते । व्याकरणेऽपि स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं रूपवदर्थो ऽप्यङ्गीक्रियत इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् । कथं पुनरत्र गौणत्वं महदर्थस्य । उच्यते । यस्यानुपचरिते महत्त्वं स मुख्यो ऽर्थः । व्यक्तेन तु पूर्वावस्था उपचरितोत्तरावस्थो ऽर्थोऽत्राभिधीयत इति महत्त्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दो यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद् गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः कथं तर्ह्यमोघिदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रये ऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता । एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव तदाश्रयश्च पुंवद्भावो गोमत्तीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावाभावः । गोभवदित्यत्र स्वोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाभावः । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति । प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थाने समूहसोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाश्रयं कल्प-

ष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धयात्वे । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् * । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पुंवद्भावश्चासमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः । महतो घासो महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । अष्टनः कपाले हविषि * । अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अष्टाकपालः । हविषीति किमर्थम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य । गवि च युक्ते * । गवि च युक्तउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किमर्थम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव ॥ तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र ॥१॥ अमहति महान् वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दो ऽयम् ॥ तस्मात्सिद्धयति पुंवन्निष्ट्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम्॥ कर्त्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥ शेषवचनात्तु योसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥ तस्मात् सिध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥४॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४९ ॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् । द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ सर्वेषांग्रहणं कि-

———

ताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः । अथ वा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिदधात्यनित्यत्वप्रसङ्गात् शब्दार्थसम्बन्धस्य ॥ गोत्वं तु क्वचिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं गौर्वाहीक इति । क्वचित्तु मुख्यम् । यथा रज्जुं सर्पत्वेनाध्यवसाय सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहात्यर्थस्तु विपर्यस्तः । तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धे ऽर्थविपर्याससंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चार्थे वृद्ध्यात्वे ऽनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते । अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्निस्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति । गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः । महदात्व इति । केचिदन्वाचये च शब्दंमन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति । यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये चशब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः । संस्कृतं भक्षा इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगिति लुक् । अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुर्गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तस्तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययात् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिरथ वा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते ॥ ४८ ॥

विभाषा ॥ मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टन्शब्दार्थे प्रथमादेशो न शक्नोति प

मर्थम् । चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषांग्रहणं सर्वेषां विभाषा यथा स्यात् द्व्यष्टनः त्रेश्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते, त्रेस्त्र-यस् द्व्यष्टनोरपि त्रयआदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । मण्डूकगतयो ऽधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः क-रिष्यते । द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः, त्रेस्त्रयः । ततो विभाषा चत्वारिंशत्प्र-भृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणं यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदणन्ते प्राप्नोति । यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥ । यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न यदणन्ते भवती-ति । अपर आह । असत्यमिदं ज्ञाप्यते । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् । कुतः । लेखग्रहणादेव । किं प्रयोजनम् । कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते खित्यनव्यय-स्येति खितेवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते उत्तरपदे भविष्यति । ननु चायमस्ति स्तनंधय इति । अत्रापि शपा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्व-विधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः

क्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः । अथ वेति । एका-भवनक्रिया आत्वत्रय आदेशकर्तृकोपादीयते । ततो यस्मिन् काले द्व्यष्टनोरात्वं न स्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रयआदेश इत्यर्थः । अथ वोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवेत्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति ॥ ४९ ॥

हृदय ॥ रूपग्रहणमिति स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तदन्तस्येत्यर्थः । लेखग्रहणादि-ति । एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽगन्तो गृह्यते न तु यञन्त इति घञि हृदयलेख इत्येव भवति । सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगा-पेक्षमेवेत्यर्थः । कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदिगियं समासस्तूदाहार्यः कुमारगौ-रितरेति । अत्र हि घान्तउत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य घेन विशेषणा-त्स्यादेव तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधस्य तु फलं हयत्तीर्ण इत्यत्र धातुनकारस्य नत्वनिवारणम् । विशेष्यानिर्देशात्तत्वे निष्ठया तदन्तविध्यभावात् क्तक्तवतुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्त्तते । ननु चायमिति । खशैव कर्तुरभिधानाच्छपो ऽप्रवृत्तिं मन्यते । अत्रापीति । तथा पचतीत्यत्र लेनाभिहिते कर्त्तरि शप् भवति -एवमत्रापीति भावः । एकादेशे कृत इति । अयादेशात् परत्वादेकादेश इति भावः । स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिवद्भावो न बाध्यते । अथ वेति ।

खिसनन्तरस्य न भवतीति यदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । नहि खिसनन्त-रमव्ययमस्ति ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पदादेशेऽन्तोदात्तनिपात-नम् * । पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतं पदोपहतम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्त्वं यथा स्यात् । उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम् * । उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासकृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् । पदाजिः । पदातिः ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम् * । पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पादेन चरति पदिकः ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ निष्के चोपसंख्यानम् * । निष्के चो-पसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पन्निष्केण । पदनिष्केण ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य २ चेति वक्त-व्यम् । इहापि यथा स्यात् । लोहितोदः । क्षीरोद इति ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ एकहलादाविति कि-मर्थम् । उदकस्थानम् । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्रापि प्राप्नोति । एतदप्येक-हलादि । किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णा-

---

नह्यव्ययात्परः खित्प्रत्ययः संभवति ॥ ५० ॥

पादस्य ॥ पादशब्दो वृषादित्वात् स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति वाद्युदात्तस्तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह पदादेश इति । पदोपहतमिति । अत्र तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः पक्षे तूदात्तः । उपदेशिवद्वचनमिति । यथोपदेशिनः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथास्यापीत्यर्थः । समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

पद्य ॥ पदिक इति । पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

उदक ॥ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चाप्रसक्तः प्रसक्तोदेमित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्ये न मृष्यन्ति । एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पो ऽनर्थकः स्यात् ॥ ५७ ॥

एक ॥ एकहलादाविति किमर्थमिति । अतिप्रसङ्गनिवारणासामर्थ्यादनर्थकमिति भावः । एतदपीति । सकारस्यैवादित्वात् । एकैकवर्णवृत्तित्वादिति । यद्येकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । क्रमोच्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्वृद्धेयारुपलम्भादादित्वं

नाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चरति। तद्यथा । गौरित्युक्ते यावद् गकारे वाक् प्रवर्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे न तावद् गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न तावद् गकारे नापि औकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः । एवं तर्हि एकहलादावित्युच्यते सर्वश्चैवैकहलादिः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य एक हलादिरिति । कश्च साधीयः । यत्रैकं हलमुच्चार्याजुच्यते ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे २ वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वान्ते लोकविज्ञानम् * । लोकविज्ञानाद्धि यदेतत् सर्वान्तं पदं तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् । अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते । अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ अलाबुकर्कन्ध्वौ च दृन्भूश्च अलाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलमलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति । यद्येवं दृन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथ वा एवं विग्रहः करिष्यते । दृन्भ्वाः फलं दृन्भुफलं कर्कन्धूश्च दृन्भूफलं च कर्कन्धुदृन्भुफलमलाबूश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं च अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति । एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति । नैष दोषः । प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते । इयङुवङ्व्ययप्रतिषेधः * । इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् - भ्रूकुलम् । काण्डीभूतम् । कुड्यीभूतं वृषलकुलम् । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्। भ्रुकुंसः । भ्रूकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । अपर आह । अकारो भ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥

———

स्याद्यतस्तु नोच्चारणेनाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यमस्मादेकस्यैव हल आदित्वमिति नार्थ एकग्रहणेन हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । असहायवाच्येकशब्द आश्रीयत । समानजातीयश्च सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति स एव निवर्त्यते तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णो वर्णस्य न सहायस्तथापि बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टा इत्यनेन न्यायेन यस्यानन्तरं द्वितीया हल् नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस्येत्याश्रीयते ॥ ६९ ॥

इको ॥ उत्तरपदमात्र इति । यस्यान्यापेक्षया व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मिन्नपीत्यर्थः । अलाबुकर्कन्ध्वाविति । जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः । यद्येवमिति । अल्पाच्तरमित्यनेन । त्रयाणां तु द्वन्द्वे तन्त्रे तरप्निर्देशे ऽल्पाच्तरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः । प्रत्येकमिति । ओरञित्यत्र फले लुकि कृते नपुंसकाश्रय ह्रस्वत्वमिति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति ॥ ६१ ॥

एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥ एकतद्धिते किमुदाहरणम् । एकत्वमेकतेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् । कथम् । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकस्या आगतमेकरूप्यमेकमयम् । इदं चाप्युदाहरणमेकत्वमेकता । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिद्ध्यति । उक्तमेतत् त्वतलोर्गुणवचनस्येति । अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् । एकशाटी । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः । इदं तर्हि एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् । इदं चाप्युदाहरणम् । एकशाटी । ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिद्ध्यति । न कोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् । खिति ह्रस्वस्याप्रसिद्धिः । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या । किं कारणम् । अनजन्तत्वात् । मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात् ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् । सन्नियोगाद्वा ॥ । अथ वा सन्नियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम । चकारः कर्तव्यो मुम् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । ह्रस्वत्वम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वादिति । परिहृतमेतत् । सिद्धन्तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति । तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्येति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । खितीत्येषा सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अथ वा खिति ह्रस्वो भव-

---

एक ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा गुणवचनः यदा असहायवाची तदा गुणवचनो न भवति । उक्तमेतदिति । नकोपधाया इति प्रतिषेधाभावे स्त्रियाः पुंवदित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन । तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोत्तरेति । परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वेनैवानेन परत्वाद्भाव्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥ ५२ ॥

खित्य ॥ खितिह्रस्वप्रसिद्धिरिति । इह ह्रस्वश्रुत्याच्युपस्थापिते ऽचा पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं पूर्वपदेन त्वचि विशेष्यमाणे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गस्तत्र मुमि कृते ऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । अथ स्तनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिम्मन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम् प्राप्नोतीति मुमर्थो यत्नः कर्त्तव्यः । अत्रोत्तरमाह सिद्धं त्विति । सन्नियोगाद्वेति । सन्नियोगो यौगपद्यमित्यर्थः । खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति

तीत्युच्यते । खिसनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । अजन्तं यद् भूतपूर्वमिति । अथ वा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अच इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । वाङ्मन्य इति । नैतदस्ति । इक इति वर्तते । एवमपि स्वद्वंमन्यः, अत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । आब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति । एवमपि कीलालंमन्यः । शुभंयंमन्यः, अत्र न प्राप्नोति । तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम् । अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः * । प्रयोजनम् । आत्वं प्रयोजनम् । गांमन्यः । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । स्त्रींमन्यः । गुणः प्रयोजनम् । नरंमन्यः । इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः । अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णाप्रसिद्धिरप्रथमात्वात् * । अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः । किं कारणम् । अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते । न चात्र प्रथमां पश्यामः । किं च भो आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति विज्ञायते । कथम् । अम्शसोरित्युच्यते त एवं विज्ञास्यामः शस्सहचरितो योऽम्शब्दः । कश्च शस्सहचरितः । प्रथमैव । ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति । न सिद्ध्यति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोऽनतिदिष्टो भवति । तद्यथा ।

सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति । उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । तत्र कालिंमन्यादिषु च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाभावः। अथ वेति। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वाद् ह्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गापवादभावाभावाद् विरोधाभावाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते । तत्र वचनादिति । पूर्वपदेनाज्विशेष्यते खितीत्यनेन च । तत्र येन नाव्यवधानमिति न्यायेन मुमि कृते एकहल्व्यवहितस्याचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥ ५६ ॥

इच ॥ शसा सहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति यथा रामलक्ष्मणाविति तथा औतोऽम्शसोरित्यत्र शस्सहचरितस्यामो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः । सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनातिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति न तु विशेषनिबन्धनम् । विशेषशब्दाश्रयेण त्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन् विशेषे यत्कार्यं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । आत्वपूर्वसवर्णवत्

ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचनं भवति प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते । सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयैकवचनवद्वचनात् * । द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा * । अथ वैकशेषनिर्देशोयम् । अम् च अम् च अम् । इच एकाचः अम् भवति अम् प्रत्ययवच्चास्मिन् कार्यं भवति । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम् । श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्, आहो स्विच्छ्रिमन्यमिति । श्रियं मन्यमिति भवितव्यम् । स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवति । नाप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते । स यथैव सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं बाधते एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयमागमः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बाधते । एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भविष्यति । नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानम् * । अस्तुसत्यागदस्य कारउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अस्तुंकारः । सत्यंकारः । अगदं-

———————

गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या । एकशेषनिर्देशाद्वेति । यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवादमागमस्य विधेयत्वादपरस्यामः प्रत्ययविशेषणत्वात्तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृक्षाद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावे ऽपि संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते । अथेति । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते । नाप्राप्ते लुकीति । अमागमोऽमप्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्याण्यात्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते । तथा परिधिर्यूपो भवतीति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्तेऽतष्टः परिधयो भवन्तीति वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात् । द्विषन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानवधारणादन्ये ऽसाधु मन्यमाना अनुस्वाराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवं च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥ ६८ ॥

कारः । भक्षस्य छन्दसि * । भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । तस्य ते भक्षङ्कारस्य । छन्दसीति किमर्थम् । भक्षकारस्य तन्मतमिति । धेनोर्भव्यायाम् * । धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । धेनुम्भव्या । लोकस्य पृणे * । लोकस्य पृणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । लोकं पृणस्य धन्विनः । इत्ये ऽनभ्याशस्य * । इत्ये ऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अनभ्याशमित्यम् । भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे *। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः । गिलेऽगिलस्य * । गिलेऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिमिंगिलः । अगिलस्येति किमर्थम् । गिलगिलः । गिलगिले च * । गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिंगिलगिलः । उष्णभद्रयोः करणे * । उष्णभद्रयोः करणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् । सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा * । सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड् वा भवतीति वक्तव्यम् । सूतपुत्री । सूतदुहिता । सूत । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । उग्र । राजपुत्री । राजदुहिता । राज । भोजपुत्री । भोजदुहिता । भोज । कुलपुत्री । कुलदुहिता । कुल । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । मेरु ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते । यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते । अथ नानुवर्तते तदाऽप्राप्ते । रात्रेरप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । रात्रिम्मन्यः । अप्राप्ते विभाषा । राव्यटः । रात्रिमटः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते । न नस्येत्येवोच्येत । नस्येतीत्युच्यमाने कर्णपुत्रः पर्णपुत्र इत्यत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति । एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये-

---

कारे ॥ अस्तुङ्कार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते । सत्यङ्कारः । शपथकरणम् । अशपथेऽपि डाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे मुम् भवति । अगदङ्कारो विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणम् । भक्षकारस्येति । ग्रासशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः । धेनुंभव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते । भव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यो धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः । लोकं पृणस्येति । पृणतिः पूरणार्थः । लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः । इत्य इति । अनभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः । दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । तिमेर्गिलगिल इति समासः । तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसंख्यानेन ॥ ७० ॥

राात्रेः ॥ प्राप्ते नित्य इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ ७२ ॥

सेवमस्य न भविष्यति । एवमपि वामनपुत्रः पामानपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्त्तव्यम्। नञो नलोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् *। नञो नलोपे ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जाल्म । अपकरोषि वै त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ किमर्थं तस्मादित्युच्यते । न नुडचीत्येवोच्येत नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुट् प्रसज्येत । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते तत्रायमप्यर्थः । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्र हि तवर्गानिर्देशे एतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् अनेषः करोतीति । यावता पूर्वान्तोयं न दोषो भवति । नैवं शक्यम् । इह हि अनुष्ण इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत । नुग्वचनान्न भविष्यति । ङमुट् तर्हि प्राप्नोति । तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः । परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति च वक्तव्यम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक्॥७६॥ किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत का रूपसिद्धिः । एकान्नविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति । अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्यदुट् करिष्यते । अदुट् चाशक्यः कर्त्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् । यद्धि तद्यरोनुनासिकेनुनासिको वेति । पदान्तस्येसेवं तत् । किं पुनः कारणम् । पदान्तस्येसेवं तादेति । इह मा भूत् ब्रध्नः बुध्नाति गृभ्णातीति । एवन्तर्ह्यनुट् करिष्यते । अनुट् चाशक्यः कर्त्तुम् । विभाषया ह्यानुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात् एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यादेकाद् न विंशतिरिति । अस्तु तर्ह्यदुगेव । ननु चोक्तमतो गुण इति पर-

———————

नलो ॥ किमर्थमिति । चादिष्वननुबन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रियतामिति भावः । अर्थवद्ग्रहण इति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थकयमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोपि न भवति किं तर्हि णकारः । व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्नकारो भवति। तस्मादिति । अथ क्रियमाणे ऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्रैणपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति । प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातञित्वस्य त्वनन्यार्थत्वात् । अवक्षेपे तिङीति । अवक्षेपो निन्दा ॥ ७३ ॥

तस्मा ॥ नञ एवेति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात्तस्मादिति तूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानान्नञादुत्तरस्य पदस्य नुड् भवति । सप्तमीनिर्देशो ऽप्यागमसंबन्धे युज्यते । अवयवत्वादागमस्यावयविन आधारत्वात्संबन्धविवक्षायान्तु षष्ठी भवतीति । तवर्गादिनिर्देश इति । तदोरित्यपनीय तोरित्येवमनिर्देशे इत्यर्थः । अनेषः करोतीति । परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वान्नस्यासिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥ ७४ ॥

रूपत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते । सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते पररूपं च प्रत्याकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥७८॥ सहस्य हलोपवचनम् * ॥ सहस्य हलोपो वक्तव्यः । सादेशे हि सति स्वरे दोषः । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत । सपुत्रः । सभार्यः । स तर्हि लोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । एवं समासस्वरमपि बाधेत सेष्टि सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् * । अव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धम् । यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम् । सकाष्ठं ज्योतिषमधीत । सकलं समुहूर्त्तम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा । किं कारणम् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । सिद्धन्तु बहुव्रीहिनिर्देशात् * । कथं बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः । एवमपि सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति । बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येव विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम् । एवन्तर्हि ब-

---

प्रकादि ॥ तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैरागुणाश्रितो भाष्यकारेण तु न्यायादतुगेव स्थापितः । एवं तर्हीति । अतुटि क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं नञः प्रकृतत्वादागमित्वादकारस्य च पदान्तत्वात्पररूपाप्रसङ्गः ॥ ७६॥

सह ॥ निपाता आद्युदात्ता इति सहशब्द आद्युदात्तः । प्रकृतिस्वरस्येति । आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः । एवमपीति । तेनैतदाद्युदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥ ७८ ॥

ग्रन्थान्त ॥ यस्तर्हीति । बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम् । सकाष्ठमिति । काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः ॥ ७९ ॥

हुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनम् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमिति किं तर्हि बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनम् । बहुव्रीहिं मति च यदुपसर्जनम् । स तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः कश्चिदुपसर्जनानामेव कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव । तद्य उपसर्जनानामेव समासः तदुपसर्जनं तस्येदं ग्रहणम् । अथ वा ऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दो घाट इति वा मतुब्लोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा पुष्यका येषां ते इमे पुष्यकाः, कालका येषां ते इमे कालका इति ॥

प्रकृत्याशिषि ॥ ८३ ॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु * । प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सहलायेति ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ अत्र किं निपात्यते । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च * । ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि सब्रह्मचारी ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसंख्यानम् * । दृग्दृशवतुषु

वोपस ॥ नन्वेतदपीति । ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति व्यवधानादुपसर्जनशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनास्थितत्वान्नैतद्विचारितम् । तद्य उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावदसत्ववाचित्वान्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तु समासे सहशब्द उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः समासः उपसर्जनशब्देन मत्वर्थीयाकारान्तेन बोध्यते ॥ ८२ ॥

प्रकृत्या ॥ अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केनचित्प्रक्षिप्तम् ॥ ८३ ॥

चरणे ॥ सब्रह्मचारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते अत एव चरणे सभावो विधीयते तत्र ब्रह्मणो ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाश्रयितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । अत्रेति । ब्रह्मण्युपपद इति । अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टेऽर्थे समुदायस्यैव साधुत्वमभ्यावेदयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने साधारणे ब्रह्मणि वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारीत्यर्थः । व्रतलोपश्चेति । गतार्थत्वादप्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः ब्रह्मशब्देन तादर्थ्याद्व्रतमुच्यते । ब्रह्मणश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीत्युच्यते ॥ ८६ ॥

दृग्दृश ॥ सदृक्षास इति । दृशेः क्सो वक्तव्यः । जस आज्जसेरसुगित्यसुगागमः ॥ ८८ ॥

समः ॥ विचारस्य समानत्वान्महदादिग्रहणं कृतम् । तदादिविधिनेति । अतः कृकमीत्यादौ धातुग्रहणे दृष्टस्तदादिविधिरिति भावः । एवं तर्हीति । अनव्ग्रहणे ऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते स च तदन्तविधिवत् विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति तत्रातः कृकमीसत्र समासानुवृत्त्या समासाधि-

ह्रक्ष उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सद्ब्क्षासः । प्रतिद्क्षासः ॥

समः समि ॥ ९३ ॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥ किमर्थमञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । समञ्चनम् । उपनहनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपद इति वर्त्तते । नचान्तरेण क्विपमञ्चतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति । तत्रान्तरेण क्विब्ग्रहणं क्विबन्त एव भविष्यति । तदादिविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे * । अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अल्ग्रहणे ह्येतद्भवति । न चेदमल्ग्रहणम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येत्यत्रअयस्कृत अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ॥ ९२ ॥ सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् * । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः । सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः । तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः * । तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वाची घृताची । यदि च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं सा कद्रीची । एवन्तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत् ॥ ९७ ॥ समाप ईत्वप्रतिषेधः * । समाप ईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् । अपर आह । ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समीपम् अन्तरीपम् । इह मा भूत् । प्रापं परापम् ॥

ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न उदनोर्देश इत्येवोच्यते । का रूप

यमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यते इति भवति तदादिविधिः । सुडन्त्विधौ तु विशेष्यासंनिधानात्तदादिविध्यभावेन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्सुट उच्यते । अयस्कृदयस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थोऽन्यथायस्कृदित्यत्रैव स्यात् ॥ ९२ ॥

विष्वग्देव ॥ विष्वद्र्यङ्ङिति । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽञ्चत्यकारो भवति । ऊद ॥ अवग्रहे दोषः स्यादिति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्यमिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते ९८ ॥

कोः कत् ॥ के वा त्रय इति । किंशब्दस्य क्षेपार्थस्य कद्भावः ॥ १०१ ॥

पृषोद ॥ कानीति । किमादिशब्दः प्रकारेऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात्प्रश्नः ।

सिद्धिः । अनूपम् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । अवग्रहे दोषः स्यात् ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारक इति । एवं तर्ह्यविशेषेणान्यस्य दुकुक्कारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् * । कद्भावे त्रावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कत्त्रयः । किमिदं कत्त्रय इति । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः के वा त्रयो न बिभृयुः कत्त्रय इति ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ पृषोदरादीनीत्युच्यते । कानि पृषोदरादीनि । पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकारवचने थाल् । अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चारितानि । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति । कैः पुनरुपदिष्टाः । शिष्टैः । के पुनः शिष्टाः । वैयाकरणाः । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रम् । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त्त एव । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक् कालकवनाद् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रमेतस्मिन् आर्यावर्त्ते निवास ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किं चिदन्तरेण

पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकार आदिशब्दो व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रकारवचने थालिति । तेन प्रकारेणोपदिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः । अर्थेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति स चैषां नास्ति सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । प्राचि देशे प्राक्छब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक् । अञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चमी । दक्षिणेनेति । दक्षिणस्मिन् देशे इत्येनबन्यतरस्यामित्येनप् । एनपा द्वितीयेति द्वितीया । आचारमाह कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यं ते कुम्भीधान्याः । दम्भार्थं कुम्भीधान्यं स्यादित्याह अलोलुपा इति । अगृह्यमाणकारणा इति । दृष्टाकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्त्तिन इत्यर्थः । किं चिदन्तरेणेति । विनैवाभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम् । तदुक्तम् । आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥ अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ इति । द-

कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गताः तत्रभवन्तः शिष्टाः । यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम् । किमष्टाध्याय्या क्रियते । शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी । कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् । अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं येऽत्र विहिताः शब्दाः तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति । नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते । ये चास्यां विहिताः शब्दाः तांश्च प्रयुङ्क्ते । नूनमयमन्यानपि जानातीति । एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायीति । दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा *२ वक्तव्यः । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि * । वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं वलभावश्चोत्तरपदस्य इञि वक्तव्यः । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः । षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च * । षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोडन् । षोडश । धासु वा * । धासु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम् । षोढा षड्ढा कुरु । अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत । नानाधिकरणवाची यो धाशब्दः तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत । इह मा भूत् । षड्दधातीति षड्धेति । दुरो दाशनाशदभध्येषु उत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दूढ्यः । स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम् * । स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । एहि त्वं जाये स्वो रोहावेति । पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः * । पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः। पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् । श्रियेदम् ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥ पूर्वग्रहणं किमर्थम् । न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य भविष्यति । न सिध्यति । नहि ढ्रलोपेनानन्तर्यम-

———————

क्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः । षोडन्निति । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । वयसि दन्तस्य दतृन्निति दत्रादेशः । धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते । पद्यतेऽनेनार्थ इति पदं प्रत्यय उच्यते । उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः । नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । षड्धेति । न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधः । दूडाश इति । दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इति खल् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः । रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचनम् । पीवोपवसनानामिति । पीवस्पयस् इत्येतयोः सलोपः । श्रियेदमिति । श्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः ॥ १०९ ॥

ढ्रलोप ॥ न हि ढलोपेनेति । आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति । नि-

स्ति । अथेह कस्मान्न भवति करणीयं हरणीयमिति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते। ढ्रोर्लोपो ढ्रलोपः ढ्रलोप इति । कथं तर्हि ढ्रोर्लोपोऽस्मिन् सोऽयं ढ्रलोप इति । यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन । भवति ढ्रलोपेनानन्तर्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपद इति वर्त्तते तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा धूमाकी रथेन पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६.१.२ ॥ वर्णग्रहणं किमर्थम् । न हि सहिवहोरोदस्येत्येवोच्येत । वृद्धावपि कृतायामोत्वं यथा स्यात् । उदवोढामुदवोढमुदवोढेति। अथावर्णग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ऊढ ऊढवानिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवात्रौत्वम् । श्रवणं कस्मान्न भवति । पूर्वत्वमस्य भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वमन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमोत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादोत्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । ओत्वमपि नित्यम् । कथम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमोत्वम्। न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणमन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्। न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम् । ओत्वे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात् पुनरोत्वं न भविष्यति ॥

इको यह्ऽपीलोः ॥ ६.२१ ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । रुचिवहम् । चारुवहम् ॥

द्विष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं शब्दसप्तमीनिर्दिष्ट परिभाषोपस्थानं यथा स्यात् अर्थे मा भूच्छब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्त्वबहिर्भूतो निःशब्दो हि बहिर्भावव्याख्यायते ॥ १११ ॥

सहि ॥ उदवोढामिति । वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेष्वोत्वे च रूपम् । अत्रामति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्त्ववर्णमात्रस्य भवति। परत्वादोत्वमिति। ननु ढ्रलोपनिमित्तमोत्वं तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । अत्राहुः । वर्णमात्रापेक्षत्वाद् ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाद्ढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः । केचित्तु वर्णयन्ति । ढ्रलोपस्योत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । ओत्वे कृते इति । ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावादुर्दीर्घत्वं प्रवर्त्स्यते ॥११२॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् । प्रसेवः । प्रसारः । प्रहारः । सादकारयोः कृत्रिमे * । सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । एषोऽस्य प्रसादः । एषोस्य प्रकारः । कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रकारः । एषोऽस्य प्रसाद इति । प्रतिवेशादीनां विभाषा * । प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥

द्वस्ति ॥ १२४ ॥ कथमिदं विज्ञायते दा इत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्तकारान्त इति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते तकारादाविति । नीत्ता । वीत्ता अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते तकारान्त इति । सुदत्तं प्रतिदत्तमत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्तकारादाविति । कथं नीत्ता वीत्ता । चर्त्वे कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु तकारान्त इति । कथं सुदत्तं प्रतिदत्तम् । नैतत्तकारान्तं किं तर्हि थकारान्तमेतत् ॥

चौ ॥ १३८ ॥ इहान्ये आचार्याः चौप्रसङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः । तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौप्रसङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन * । इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । इको ह्रस्वस्यावकाशः, ग्रामणिकुलम् । सेनानिकुलम् । सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः विभाषा ह्रस्वत्वं यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः । ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः । संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं दीर्घत्वे कृते

द्वस्ति ॥ कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तीत्यनेन पूर्वं यदोत्तरपदं विशेष्यते तदा यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति तकारादावुत्तरपद इति विज्ञायते पश्चाद्दइत्यनेन तकारो विशेष्यते द-संबन्धी यस्तकारस्तदादावित्यर्थः संपद्यते।अथ तु द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसंबन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते । चर्त्वस्य चासिद्धत्वाददादिभूतो नास्तीति सामर्थ्यादन्तभूतस्य ग्रहणमिति तकारान्त इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः । नीत्तेति ॥ दाशब्दस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशो दकारस्य चर्त्वे द्वापि च कृते रूपम् । थकारान्तमिति । तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वाभावः । क्व चित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्त इक इत्यधिकाराद्दीर्घाप्रसङ्गात् ॥ १२४ ॥

चौ ॥ प्राचा दधीचेत्यादौ अन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोरनजन्त-

पुनः प्रसङ्गाद् ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

त्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह इहान्य इति ॥ १३९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥ आकुतोयमधिकारः । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । यदि तर्हि आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् । अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः । यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः । वव्रश्च । वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात्न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सचेदानीमपरिहारो भवति यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । अस्तु तर्ह्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । ननु चोक्तमिदानीं गुणो यङ्लुकोरिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव । किं पुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थान इति । एवं भवितुमर्हति । अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः ॥ अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य

———————

श्रीगणेशाय नमः ॥ अङ्गस्य ॥ आ कुत इति । अवधिविशेषनिश्चयप्रमाणमदृष्ट्वा पृच्छति । इतरो वव्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धायाह आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह यदि तर्हीति । न लुमताङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमान इति भावः । न लुमता तस्मिन्निति पाठे तूभयथा दोषप्रसङ्गाल्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमेव । उरदत्वस्येति । व्रश्चेर्लिटि द्विर्वचने कृते रेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति । हलादिःशेषेण निवृत्तिश्च । तत्र हलादिःशेषात् संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति पूर्वविप्रतिषेधादुभयेषां ग्रहणाद्वा संप्रसारणमुरदत्वम् । तस्याङ्गाधिकारे विधीयमानस्याङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपात्तत्परनिमित्तत्वात्तस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति । प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भावाप्रसङ्गः । तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तं संप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदेतदुदाहरणम् । यदा तु संप्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वेऽङ्गाधिकारस्य । अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यत्रामीमयदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहारोऽङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते । एतान्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते । इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः । किं पुनरिति । यदाङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति । अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादकत्वात्तस्याः परिभाषायाः । यदा त्वर्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः । आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाह एवं भवितुमर्हतीति । चोदक आह अङ्गस्येति स्थानषष्ठीति चेदिति । पञ्च-

चाधिकारः कर्त्तव्यः । अङ्गादिरपि वक्तव्यम् । अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐस्भव-
तीति । अत इति पञ्चमी अङ्गस्येति स्थानषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादत
इति पञ्चम्या अङ्गं विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अतो भिस ऐसिति अकारान्त-
स्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीति । इहापि प्रसज्येत । ब्राह्मणभिस्सा । ओदन-
भिस्सटा इति । अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रतिपत्तिः * । अवयवषष्ठ्यादयश्च न
सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधा-
मात्रस्य च । ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । सिद्धं तु
परस्परं प्रसङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यत्परस्परं प्रसङ्गप्रत्य-
यसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञा प्रत्यङ्गसंज्ञा किमतो यत्परस्परं
प्रत्ययसंज्ञे भवतः । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्च * । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति ।

द्धात् षष्ठ्यन्तं चेति विज्ञेयम् । तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु स्यात इति
सम्बन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृ-
हाण्यामन्त्रयस्वैनमिति । उच्यते । सर्वनामपरामर्शात्तत्र विपरिणामः इह तु ना-
न्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । य-
त्रैव विशेष्यस्यासंनिधानादकातान्तादिति कथं तदन्तविधिः । नेदमदसोरकोरिति ।
प्रतिषेधात्सप्तमीशौण्डैरित्यादेर्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचिदकारात् परस्ये-
ति पाठः । भिस्साभिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ । अवयवषष्ठ्यादीनामि-
ति । आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः । ठस्येक इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक
इत्याश्रीयते । ननु च षष्ठीस्थाने योगेऽत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते ।
उच्यते । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गोह इत्येषा षष्ठी स्यादित्येव तत्र विचारितमिह
त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्याद् गोह इत्यपि
स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येत्युपसंहारादुपधाग्रह-
णाच्च गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्यते उपधामात्रस्य च । आद्यन्तावद्योषं परिहर्तुमाह
सिद्धं त्विति । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो ना-
स्ति प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात् प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति तत्रान्यतरस्मिन्नुपादी-
यमानेऽव्यभिचारादितरस्याक्षेप इत्यर्थः । इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानष-
ष्ठ्यां सत्यां सम्बन्धान्तरस्य विनाशं मत्वाऽऽह किमत इति । सम्बन्धषष्ठीनि-
र्देशश्चेति । तत्रायं भावः । प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र वि-
शिष्टसम्बन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः सम्भवति तत्र परिभाषाया उपस्थाना-
भावः । यत्रानेकसम्बन्धसम्भवस्तत्र सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया
उपस्थानम् । तत्र सम्बन्धसामान्ये ऽनाश्रितविशेषे ऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्याः
देशसम्बन्ध एवेत्ययमर्थः । सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अस्याधिकारस्य पारार्थ्याद्व-
क्ष्यमाणानेकसम्बन्ध्यनुग्रहाय सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोग्यनु-
पतिष्ठमाना यथासम्भवं सम्बन्धविशेषफलोपतिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादाना-

अङ्गस्य यो भिस्शब्द इति । किञ्चाङ्गस्य भिस्शब्दः निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमि-त्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिता भवन्ति । अवयवषष्ठ्यादयोपि सम्बन्ध एव । एवमपि स्थानमविशेषितं भवति । स्थानमपि संबन्ध एव । एवमपि न ज्ञायते क्व स्थानषष्ठी क्व विशेषणषष्ठीति । यत्र षष्ठी अन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी । कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारणदीर्घत्वे । हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । शूनः । अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामसनोर्दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । इन्दूनाम् । अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । पमिनां पश्य । सनि दीर्घो भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधि सनोति । मधु सनोति । लिङ्येत्वे प्रयोजनम् । ग्लेयात् । म्लेयात् । अङ्गस्येति किम् । निर्वायात् । निर्यायात् । अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । वृक्षैः । प्लक्षैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सट् । लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम् । अकार्षीत् । ऐहिष्ट । अङ्गस्येति किम् । प्राकरोत् । उपैहिष्ट । इयङुवङ्युष्मद-

---

दपर्याप्ता विशेषमवगमयितुम् । ततो यथा देवदत्तस्य सम्बन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इत्येवमादिभिर्विजातीयैः सम्बन्धिभिः सम्बध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यात्येवमङ्गस्येत्यपि । तत्र शब्दस्वरूपं वाधिक्रियतामर्थो वा सम्बन्धमात्रलक्षणः । उभयथा दोषाभावात् । तत्राङ्गस्य भिसा सम्बन्धान्तरं न सम्भवतीति भिसा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति ब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः । इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव सम्बन्धेऽङ्गस्येति षष्ठ्यानेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति एवमपीति । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह अवयवषष्ठ्यादय इति । स्थानसम्बन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वा ऽऽह एवमपीति । सम्बन्ध एवेति । सम्बन्धनिमित्तत्वात्संबन्ध इत्यर्थः । यत्र षष्ठीति । सामर्थ्याद्विषयविभागो ऽवतिष्ठत इत्यर्थः । ऊदुपधाया गोह इत्यवयवस्य उपादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षा अवयवषष्ठी सपद्यते । अतो भिस ऐस् इत्यादौ तु निमित्तषष्ठी । सम्बन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । कानि पुनरिति । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । संप्रसारणदीर्घत्वे इति । हल इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्यावृत्त्या ऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते । संप्रसारणेन चाङ्गं विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति । अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीति । हूत इति । ह्वेञ् क्तः । जीन इति । ज्यो वयोहानौ क्तः । ग्रहिज्येति सूत्रेण संप्रसारणं ल्वादिभ्य इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । संवीत इति । व्येञ् संवरणे क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्भिन्न इत्यादौ दीर्घाभावः । निरुतमिति । वेञो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम् । क्रिमिणामिति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पामादित्वान्नप्रत्ययः । टाप्प्रत्य-

स्मत्तातङामिनुडानेमुक्केह्रस्वयिदीर्घभितत्वानि । इयङुवङौ च प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अङ्गस्येति किम् । श्र्यर्थं भ्र्वर्थम् । युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । अङ्गस्येति किम् । युष्मत्साम । अस्मत्साम । तातङ् प्रयोजनम् । जीवतु जीवताद् भवान् । अङ्गस्येति किम् । पचहि तावत्त्वं पचतु तावत्त्वम् । जल्पहि तावत्त्वम् । जल्पतु तावत्त्वम् । आमि नुट् प्रयोजनम् । किशोरीणाम् । कुमारीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारी आमित्याह । किशोरी आमित्याह । आने मुक् प्रयोजनम् । यजमानः । पचमानः । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राणः । के ह्रस्वः प्रयोजनम् । कुमारिका । किशोरिका । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारीं कायति कुमारीकः । यि दीर्घः प्रयोजनम् । चीयते । स्तूयते । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधियानम् । मधुयानम् । भितत्वं प्रयोजनम् । अद्भिः । अद्भ्यः । अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः । अब्भक्षः । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् ॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि । क्व चिदर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । क्व चित्प्रत्ययग्रहणे ऽप्रत्ययस्य नेति । अथ वा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् ।

यः द्वितीयैकवचनम् । लाक्षणिकत्वादस्य न भवतीति चेन्न । प्रतिपदोक्तस्य नामो ऽभावात् । षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम् । दधि सनोतीति । सानुबन्धोयं धातुरिति चेत् प्रत्ययोपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः । पचहि इति । हितू निपातौ तत्राशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्विधानात्पक्षे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तावभावोपक्रमेपि तातङ्प्रसङ्गः । तथा चोक्तं विभाषितः प्रयोजयन्ति द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति । प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्वृद्धौ च कृतायां प्र आन इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारे ऽनपेक्ष्यमाणं । ननु धातूपसर्गयोरेकादेशेनान्तरङ्गत्वाद्भाव्यं न तु वृद्ध्या । नैतदस्ति । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुको निरासो वक्तुं शक्यते । कुमारिकेति । अल्पाद्यर्थे प्रागिवात्कः । कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति । क्वचिदर्थवद्ग्रहण इति । अयं परिहारो निरुतं विद्धइत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वेन सम्भवति । तत्र क्रिमिणामित्यत्र नाम्नः प्रत्ययो नाप्यर्थवान् । प्रत्ययत्रयार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घप्रसङ्गः । दधिसनोतीति सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः । निर्यायादित्यादौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाभावः । अड्डाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसोप्रसङ्गः । इयङुवङोस्तु नायं परिहारः । वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्यथेको यणचीतिदध्याश्यतीत्यादा-

ङपैहिष्ट। उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः। सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त-दादितदन्तविज्ञानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदा-दितदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः॥

हलः॥ २॥ इह कस्मान्न भवति। तृतीयः। अण्प्रकरणात् ऋकारस्या-प्राप्तिः *। अण्प्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति। अण इति वर्त्तते। क्व प्रकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। तद्वै इकः काशे इत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यव-च्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात्। अण्विशेषणमिग्ग्र-हणमण इक इति। यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्ग्रहणम्। चौ दीर्घो भवतीति। इह न प्राप्नोति। अत्राचा। अवाचे। नैष दोषः। अण्ग्रहणमनुवर्तते। इग्ग्रहणं निवृ-त्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। अथवोभयं निवृत्तम्। कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात्। किं निपातनम्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति॥

नामि॥ ३॥ किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते। न आमि दीर्घ

घप्रत्ययेऽप्यनर्थकेऽप्यचि यणादेशो भवत्येवंश्रय्यर्थमित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः। युष्मत्सा-मेतिसाम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोप्रसङ्गः। तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वात्तातङो-ऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः। प्राणइत्यत्रानस्याप्रत्ययत्वाद्-नुगभावः। भितस्त्वेवं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्। अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाह अथवेति। सिद्धं त्विति। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्यते। एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम्। यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहण-मिति द्वे एते परिभाषे। अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किं-चित्प्रयोजनं दृश्यते। अतो भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद् भिसादीनां प्रत्य-येन सम्बन्धो दुरुपपादः। हल इति संप्रसारणदीर्घत्वं स निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति॥ १॥

हलः॥ अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाह इह कस्मादिति। अ-ण्विशेषणमिति। प्रकाशइत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाण् विशेष्यते इत्यर्थः। अवाचेति। चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः। यथेकः काश इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः सम्बन्ध एवं योगान्तरेपीति भावः। लक्ष्यनिबन्धनापेक्षाव-शादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाह नैष दोष इति। एवमपीति। केवला-ण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः। तन्निवृत्तौ त्वचूपरिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति। यथालक्षणमिति। मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः। अथानन्त्यात् प्रयोग-विषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यते तत्रापि ब्रूमः। अथवेति। चावित्य-त्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः॥ २॥

नामि॥ नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृते ऽव्यवधायक-

इत्येवोच्येत । केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति । नुडयमाम्भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । अत उत्तरं पठति । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् स्यात् अग्नीनाम् । इन्दूनाम् । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् । नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तान्नुडिति । न च ह्रस्वान्तोऽस्ति । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणां चतसृणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । त्रेस्त्रय इति । इदं तर्हि । त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनाद् भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व इति । उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् । नोपधायाश्च चर्मणाम् । नोपधाया नामि यथा स्यात् । इह मा भूत् । चर्मणाम् । नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥ १ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ सौ च ॥ १३ ॥ हनः क्वावुपधादीर्घ-

— ——— ——

स्याद्यागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकानिर्देशमिति मत्वाह किमर्थमिति । इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह केनेदानीमिति । चोदकः स्वाभिप्रायमाह आमिति । नामिदीर्घ इति । योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुड् न स्यादित्यर्थः । इतरस्त्वनवकाशत्वादशक्यो नुट् बाधितुमिति मत्वाह इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वान्नुडिति । एवं मन्यते द्वावपि नुड्दीर्घावनवकाशौ । तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण तु सम्भवमात्रमाश्रित्योक्तम् । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः । स विप्रतिषेध इति । तत्रानवकाशत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम् । नित्यं दीर्घत्वमिति । तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो नुट् अग्नीनामित्यत्र नित्यत्वाद् दीर्घेण बाध्यते । तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्यैवेति भावः । वचनादिति । वचनात्स्यादिति चेद् यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण् न स्यादित्यर्थः । तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा नृनद्याप्यो नुडिति ब्रूयात् । तदेव वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः । नोपधायाश्चेति । चशब्दस्तदर्थे ॥ ३ ॥

त्वप्रसङ्गः * । हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रहणौ वृत्रहण इति । नियमवचनात्सिद्धम् । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः * । नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । ब्रह्महणि । भ्रूणहनि । एवं तर्हि दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र । शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् । ततः शौ । शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः सौ । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् । तथास्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति । शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य । अथ वा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे अविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव । ततः सौ । सावेव । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । इन्द्रो वृत्रहायते । दीर्घवि-

---

इन्हन् ॥ हनः क्वाविति । वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् । तत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घत्वं सर्वत्र प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यद्यप्युभयोर्दीर्घनिवृत्तिः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचनं विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घत्वप्रसङ्गान्न क्व चिदल्लोपः स्यात् । इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति वृत्रहणाविति । अत्र चेद्दीर्घत्वं मन्यसे तन्न । यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः । इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह नियमवचनात्सिद्धमितिचेदिति । एवं तर्हीति । अत्र तु योगविभागः क्रियते । तत्राद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते । द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । सुड्ग्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणमिति शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते । इतिशब्दो हेतौ । स च भिन्नक्रमः । न दुष्येदित्यनेन च सम्बध्यते । शावेवेति । अस्मिन् नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं सौ सम्पद्यते । यदा च शौ चेति यौगपद्येन अपेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते । भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे ततः साविति । एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्य एकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह शास्मीति । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । पूर्ववत् सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थानत्वाविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु । अ-

धेरुपधानियमान्मेहन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः । उपधालक्षणदीर्घस्य नियमः । नचैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम्। सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे । अथ वानुवर्त्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणे ऽनवकाशः शौ निमम: अप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति । कथम् । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् । यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् । यस्य च सुट् सर्वनामस्थानं स च तस्य शिः । तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते । दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ १ ॥ शास्मिनिवर्त्यसुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य । दीर्घविधेरुपधानियमान्मेहन्ति यिदीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥ सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् * ॥ ३ ॥

सत्यपि शास्त्रीये ऽधिकारे ऽपेक्षाकृतः सम्बन्धः स्याद् इति तन्निवृत्त्यर्थमाह असमीक्ष्येति। सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । इहापीति । विशेषानाश्रयणात् । वृत्रहेवाचरतीति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । दीर्घविधेरिति । इह यदि येन नाप्राप्ते इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् अथ मध्ये ऽपवादा इत्याश्रीयते तथापि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविस्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते । तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽज्झन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः । हन्तेर्यः हन्ति यस्तस्मिन् यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते । यिग्रहणस्य चोपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूत इत्यादौ च्वावपि न दोषः । एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह सुट्यपि वेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः अप्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन सम्बध्यते । इह हि द्विविधं सर्वनामस्थानं शि सुट् च । शिर्नपुंसकसम्बन्धी । सुट् स्त्रीपुंसयोः । सुडनपुंसकस्येति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयापेक्षे नियम आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः । यस्य हीति । यस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके एतन्नपुंसकं नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात् । तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम आश्रीयते । एतदुक्तं भवति । यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेर्नपुंसकलिङ्गसम्बन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमाने ऽयमर्थः स्यात् । इन्हन्पूषार्यम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तरे इति । न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानम-

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् * । अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम्। गोमान् । यवमान्। किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्। अननुबन्धकस्य ग्रहणे सानुबन्धकग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति। अननुबन्धकग्रहणे इत्युच्यते । सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम् । एवं तर्हि तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितोपि न प्राप्नोति । तस्मात् उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । पकारलोपे कृते न अतुबन्तं भवति । अत्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे कृते नात्वन्तम् । ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम् । यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्यात्वन्तमेवमतुबन्तमपि । एवं तर्हि आश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिः । अत्वन्तं चाश्रीयते नातुबन्तम् । न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोसौ । उपदेशः।

स्तीति नियमविधानसामर्थ्यात् प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसम्बन्धिनि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियते इति सर्वमिष्टं सिद्धम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः । अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम् । अत्वन्तविषयं तु वचनम् । अननुबन्धकग्रहणे इति । उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम् । भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावे ऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः । इह चानुबन्ध उकारोस्तीति मत्वाह अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते इति । परिभाषान्तरमाश्रित्याह एवं तर्हीति । स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः । सचान्यश्चानुबन्धो यस्य सो ऽतदनुबन्धकः । यद्येवं क्तक्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद् ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते । आनन्तर्यलक्षणे ऽनुबन्धानुबन्धवतोः सम्बन्धे तवतुशब्दस्य ककारोनुबन्धो नत्वतुशब्दस्य । मतुपि तु पकारो ऽतुप्शब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः । पकारलोप इति । अयमत्रार्थः । पकारोनुबन्धः प्रत्ययस्य न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः । श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् न च पकारः श्रूयते । इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाह यथैवेति । इतरस्तु भेदकत्वेनाश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाह भूतपूर्वगत्येति । इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाह यथैवेति । इतरो भेदकत्वेनाश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाह एवं तर्हीति । इतरस्तु यथोपलब्धिस्मरणं न्याय्यं न च मतुपः क्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाह न सिध्यतीति । सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकेष्वित्युक्तम् । रूपनिर्ग्रहश्चेति । रूपनिश्चय इत्यर्थः । नान्तरेण लौकिक-

उपदेशे चैतदतुबन्तं नात्वन्तम् । यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । जगत् । जनगत् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कृतवान् भुक्तवानिति । क्व तर्हि स्यात् । पचन् । यजन् । न वै न अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोति । इष्टं च न सिध्यति । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् * । गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङो गमेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति । अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः * । अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रेति । न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् । न वा इङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं सञ्जिगांसत । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् । यथैव तर्हि च्छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अचः सनि । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो हनिगम्योः । हनिगम्योश्च

मिति । अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम् । तदसम्भवे तु शास्त्रीयप्रसङ्गाश्रय इत्याह तस्मिंश्चेति । उपदेशे चैतदिति । पकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात् । अतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य यवतोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते । यदि पुनरिति । सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । तत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन । जगदिति । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्विप् । गमः क्वाविति मलोपः । जनं गच्छतीति क्विप्चेति क्विप् । पचन्निति । अच्छब्दोऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्माद्व्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये त्वसैवान्तशब्दसम्बन्धो न त्वतुनैवेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्ये लब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद् यथाकथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते ॥ १४ ॥

अज्झनगमां सनि ॥ इह बहवो गमयः । गम्लृगताविति धातुः । णौ गमिरबोधने सनि चेतीणादेशो गमिः । इण्वदिक इति वक्तव्यमिति इकादेशः । इङश्चेति इङादेशश्च । तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह गमेर्दीर्घत्वे इति । इक इण इङश्च गमिरेक एवादेश इङोपलक्ष्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति । अचः स्थाने यो हनिगमी इति एवं चेणि गादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इङभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः । संजिगांसदिति । संपूर्वाद् गमः सन् । छान्दसत्वादिड्भावः । लङ् । सक-

सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी । अथोपधाग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः । सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनप्रतिषेधः* । सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिचीषति तुष्टूषतीत्येवमर्थम् । एवं तर्हि निवृत्तम् । अनधिकारे उक्तम् * । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घत्वे ऽज्ग्रहणमिति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयात् अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥ अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति । आदिष्टिद् भवतीत्यादिः प्राप्नोति । कस्य पुनरादिः । वकारस्य । अस्तु वकारस्य, का प्रतिपत्तिः । लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति द्वावूठौ स्याताम् । एवं तर्हि नैष टित् । कस्तर्हि ठित् । यदि तर्हि ठित् । धौतः पट इति । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्न प्राप्नोति । चर्त्वे कृते भविष्यति । असिद्धं चर्त्वं तस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । आश्रयात्सि-

---

मेकत्वात्परस्मैपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः । तस्मादिङ्ग्रहणमिति । भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः । ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मते न इणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः । योगविभाग इति । अचः सनीत्येको योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धेऽजग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते । अचः स्थाने इति सम्भवाद् गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः सहनिर्देशात्तूभयोपादानम् । चिचीषतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उपधाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । हनिगमिदीर्घत्वेऽजिति । अचश्चेत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रीयमाणे इहाज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदपवादः । किं तर्हि । द्वितीया षष्ठीप्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

च्छ्वोःशूडनुनासिके च ॥ अथेति । च्छ्वोरिति एकापि षष्ठीह ग्रहणकवाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये सम्बन्धिभेदाद्भिद्यते । क्वचित् स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी । यथा फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेति भावः । अस्त्विति । रूपभेदाभावादङ्गस्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परत ऊठिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्यादिरूड् भवति । लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊड् लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । भिन्नजातीयकत्वादागमेनादेशो न बाध्यते तथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये त्वाहुः । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनाद् ऊठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन् प्राप्ते ऊडारभ्यते इति तत् प्रवर्तत एव । प्रकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते । संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते । द्वावूठाविति । आगमिभेदादेको वकारात् पूर्व ऊठ् स्यात् । अपर उपधा-

ढत्वं भविष्यति । असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यात् । अस्ति चान्यो वाह ऊ-
ढि । एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।
अथ क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः । शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेत् छः
षत्वम् * । शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम् । प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यम् ।
तुक्प्रसङ्गश्च * । तुक् च प्रसज्येत । निवृत्तेऽपि वै क्ङिद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभा-
वार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । छ्वोरिति तुका सह
सन्निपातग्रहणं विज्ञायते । ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति । सन्निपातग्रहणसाम-
र्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमङ्गस्य प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति
एवमङ्गस्य न भविष्यति । यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति

या इति दोषः । वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । ठित्वस्तत्र निर्देशादस्य च ठित्वात् । चर्त्वे कृ-
त इति । धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वे क्रियते कृते चर्त्वे
पत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति ।
ठकारान्तानुकरणं चर्त्वमसिद्धमित्यत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र वाह ऊठित्यस्योठो ग्रहणम् ।
आश्रयादिति । पत्येधत्यूठ्स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्या-
श्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः । अस्ति चान्य इति । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः । त-
त्रोभयोरिति । धौत इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यट्टकारान्तं रूपं यच्च वाह ऊडि-
त्यत्र ठकारस्य जश्त्वे चावसाने इति चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूठ्स्वित्यत्र निर्देश
इति मन्यते उभयोस्तु ठित्वे टकारस्यैव जश्त्वं चर्त्वे च कृते पत्येधत्यूठ्स्विति नि-
र्देशोपपादनान्न किंचिच्चर्त्वस्याश्रयासिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यते इति चिन्त्यमेतत् ।
अथेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वादनुवृत्तौ छशां ष इति च्छग्र-
हणस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः । शूट्त्वे
इति । इह क्ङिदधिकारेऽक्ङिति तृजादौ शकाराभावात् षत्वे छग्रहणं कर्तव्यम् ।
क्ङितस्त्वननुवृत्तौ क्ङिति चाक्ङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ
छग्रहणं पृथङ् न कर्त्तव्यं भवति । तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ छग्रहणे
पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुकि सति प्रतृष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु
शकारस्य सिद्धत्वात्तुग्न भवति । निवृत्तेऽपीति । परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रय-
त्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतच्चाङ्गवार्णयोर्युगपत् प्राप्ता-
वुपतिष्ठते इति तुकोऽश्रवणाय सतुक् निर्देशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । ननु चैवमपीति ।
नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावान्नादृता । सतुक्केन वा छकारे-
णाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोन्त्यस्य प्रसङ्गः । सन्निपातग्रहण-
सामर्थ्यादिति । अलोन्त्यविधौ सति सतुग्निर्देशोनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थ-
त्वान्नानर्थक इति चेद् वक्ष्यत एतत् यथालक्षणमप्रयुक्त इति । उत्पुच्छयतेरिति ।
पुतं छादयतीति पुच्छन् । कर्मण्यण् । पृषोदरादित्वाद्धातूपपदयोष्टिलोपः । पुच्छमु-
दस्यतीति णिङ् । क्विप् । सतकारस्यच्छकारस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे च उत्पु-
डिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगा-

षेष्यते । तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः । वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । तत्र त्वेतावान् विशेषः । अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम् । तत्र चापि सन्निपातग्रहणं विज्ञेयम् । निवृत्ते दिव ऊड्भावः ॥ । अथ निवृत्ते; दिव ऊड्भावः प्राप्नोति । द्युभ्यां द्युभिः । अस्तु । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति । ऊठि कृते दिव उदित्युत्वं भविष्यति । न भविष्यति । आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः क्रियते । क्व पुनः क्ङिद्ग्रहणं प्रकृतम् । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति । यदि तदनुवर्तते; अज्झनगमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति । झलि तावद् न दोषः । सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । क्वावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन क्वौ दीर्घो भवतीति । यदयं क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रूजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति । इति श्रीभद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ असिद्धवचनं किमर्थम् । असिद्धवचने उक्तम् ॥ । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । षत्वतुकोरासिद्धवचनमादेशलक्षणप्रति-

———————

न्तरत्वाद् लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति । तथेति । तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिना निर्देशेन केवलस्य शकारो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । उत्पुडिति वाञ्छाविति चाशिष्यत्यर्थः । अथ वा ऽप्रयुक्तेन किञ्चिल्लक्षणं प्रवर्तते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् । दिवऊड्भावः प्राप्नोतीति । ऊठोऽवकाशः, स्यूतः स्यूतवानिति । उत्वस्यावकाशः, विमलद्यु अहरिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः । उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । दीर्घः प्राप्नोतीति । भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति ऋत उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात् । तदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते एतावान् विशेष इति । यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिवादिषु भेदो भवति । ऊठि सति देद्योतीति भवति । असति तु देदेतीति । नैष दोषः । छन्दसो यङ्लुक् । नचैते प्रयोगाश्छन्दसि दृश्यन्ते । भाषायां तु इुश्नुवोः सार्वधातुक इति अत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात् क्वचिदेव यङ् लुग्भवति न सर्वत्र। अन्यथा यङो ऽचि चेत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम् । क्व पुनरिति । क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति सनि झलादाविति । तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति जिगामिषतीति अधिजिगामिषतीति । यदयमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति । तेन ज्ञापयति मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्ङिद्ग्रहणं सम्बध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः १९ । इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवत् ॥ इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्येन

षेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति । इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । आगहि । जहि । गतं गतवानिति । अनुनासिकलोपे जभावे च कृते अतो लोपः अतो हेरिति च प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोः झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अथात्रग्रहणं किमर्थम् । अत्रग्रहणं विषयार्थम् * । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभाजि, रागः, उपबर्हणमिति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं शैत्वं

निर्देशः क्रियतेऽयं ब्रह्मदत्त इति । शास्त्रोऽपि वत्वतुकोरसिद्धः । लिट् कित् । गोनोणिदिति च । तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः । क चित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति । इहापि असिद्धवदत्राभादिति । अन्ये त्वाहुः । स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ भवत इति । एतदपरे न मृष्यन्ति । सत्यसति वा वतावतिदेशेऽत्रातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणम् । कथं वा सिद्धत्वासिद्धयोर्विषयविभागो लभ्यते । स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत् स्वाश्रयप्राप्त्यर्थो विज्ञायते । श्नसोरल्लोप इति तपरकरणात् क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम् । अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोसिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गात् किं तपरत्वेन । असिद्धवचनं किमर्थमिति । इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः । इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तरे एवं स्थापितं मन्यमान आह । असिद्धवचने उक्तमिति । उत्सर्गशब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात् स्थान्यभिधीयते । आगहीति । शपो बहुलं छन्दसीति लुक् । जहीति । हन्तेर्जः । गतमिति । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः सम्पादयिष्यति । एधीति । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम् । शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात् पूर्वं शाभावोऽल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिवद्भावः । अथात्रग्रहणमिति । यथाङ्गस्येत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथासिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते । तत्राभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थम् । तेन समानाश्रयमसिद्धम् व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः । भाष्यकारोऽप्यमुमेवार्थमत्रग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति । सम्प्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वासिद्धवद्भावस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे । अभाजि राग इति । भञ्जेश्च चिणि । रञ्जेश्च । घञि च भावकरणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति । उपबर्हण-

धित्वे * । शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम् । एधि शाधीति । अस्तिशास्योरे-
त्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । शाभाव-
स्तावन्न प्रयोजयति । एवं वक्ष्यामि । शास् हौ शाहाविति । यत्रभूतः सकारः
तत्र साद् धित्वं धि चेति सकारस्य लोपः । अथ वा आहाविति वक्ष्यामि । एव-
मपि सकारस्य प्राप्नोति । उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया आत्वे कृते साद्
धित्वं धि चेति सकारलोपः । अथ वा नहाविति वक्ष्यामि । यत्रैत्वप्रतिषेधे साद्
धित्वं धि चेति सकारलोपः । एत्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते । न च सकारस्य
लोपः प्राप्नोति । करोतेर्हिलोप उत्त्वे प्रयोजनम् * । कुर्विसत्र हिलोपे कृते सार्व-
धातुके परे उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्र-
योजनम् । वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनम् । सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रे
यथा स्यादुत्वम् । तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ * । तलोपो ऽस्तिलोप
इणश्च यणादेशोऽडाड्विधौ प्रयोजनम् । अकारि एहि इति । तलोपे कृते
लुङीति अडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः । अस्तिलोप इणश्च यणादेशः
प्रयोजनम् । आसन् । आयन् । इणस्तोर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाड् न
प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति लोपादाड् बलीयानिति । यदयं श्नसोरल्लोप इति तपरकरणं करोति ।
इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इणो यण्
भवतीति । ततः एरनेकाचः इणो यण् भवतीति । ततः । असंयोगपूर्वस्य । असं
योगपूर्वस्य यण्भवति । एरनेकाच इत्येव । सर्वेषामेष परिहारः उपदेश इति वर्त

मिति । बृंहिवृद्धावित्यस्य बृंहेरच्यनिटीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति । कानि पुन-
रिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा पृच्छति शास्हाविति । इहेत्वबाधनाय शासिरेवादे-
शः शासो विधीयते । ततो झलन्तत्वासिद्धं धित्वमित्यर्थः । धि चेति सकारस्य
लोप इति । धिसकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते । चकाधीत्येवं भवतीति निर्णीय-
ते । एत्वमपीति । श्नसोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थाने एत्वं विधी-
यते । श्नसोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्तनात्तेन लोपविषय एत्वं भवतीत्यर्थः
सम्पद्यते तदाह न च सकारस्येति । कुर्विति । कु उ हि इति स्थिते हिलुकः पर-
त्वात् प्राप्तं गुणः उत्वाच्च प्राङ्नित्यत्वाद्धि लुक् तत उत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वात्तु
हिलुको भवति । तलोपे कृते इति । नित्यत्वात् । यदयमिति । तपरकरणस्य प्रयोज-
नमास्तामासन्नित्यादावडि कृते वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा मा भूदाका-
रस्य लोप इति । यदि प्राग्लोपः स्यात्ततो ऽनजादित्वादाटो भावात्तल्लोपानवृत्तये
तपरत्वं न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । एरनेकाच इति । आटमन्तरेणानेकाजिण् न भवतीति
पूर्वमाड् भवतीत्यनुमीयते । इयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेण यणः सिद्धत्वाद्धा-

ते । तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ भवतः। अथवार्धधातुक इति वर्तते। अथ वा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडिति द्विलकारको निर्देशः लुङादिषु लकारादिष्विति । सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति । वक्ष्यत्येतदजादीनामटा सिद्धमिति । अनुनासिकलोपो हिलोपाऽल्लोपयोर्जभावश्च *। अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम्। आगहि । जहि । गतः । गतवानिति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे च कृते अतो हेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति । अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति । अल्लोप उपदेशइति वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते । धिनुतः । कृणुतः । अत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति । जभावश्चापि न प्रयोजयति। हिलोपे योगविभागः करिष्यते।अतो हेः। तत उतश्चेति । हेर्लुग्भवतीति। ततः प्रत्ययात्।प्रत्ययादित्युभयोः शेषः। अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते । न अनुनासिकलोपजभावौ अल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो हिलोपेऽपि प्रयोजयति।मण्डूकिताभिरागहि। रोहिदश्व इहागहि ।मरुद्भिरग्न आगहि। संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् *। मघोनः पश्य । मघोना ।मघोने । संप्रसारणे

———————

हिविध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते तेन नित्योऽपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति । तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडाटौ भवत इत्यर्थः । अथवेति । आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लुङादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः । सर्वथेति। त्रिष्वपि परिहारेषु यजादीनां लावस्थायां सम्प्रसारणाभावादनजादित्वादाटोऽभावादट् प्राप्नोतीत्यर्थः। अटासिद्धमिति । आटश्चेति यत् सूत्रं तदटश्चेति क्रियते। अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः। कथमायन्नासन्निति । यावतेणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति । अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । कृतायां वृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः। इणोऽपि वृद्धरैकारस्य यण् न भविष्यतीति इणो यण् परिति योगविभागात् इकारान्तस्यणो यण्विधानात्तदभावाच्च यादेशे कृते आयन्निति भविष्यति । आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः । तत्र धिन्विकृण्व्योरचेति उप्रत्ययसन्नियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिद्ध्यत्यल्लोपस्तस्य च परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः। प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात्। असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति सम्बध्यते न त्वत इति । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निराक-

कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। रेभावे आल्लोपे प्रयोजनम्*। किंस्विद् गर्भं प्रथमं दध्र आपः। रेभावे कृते आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। छान्दसो रेभाव इति। लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिद् ङिद्भवति इति ङित्त्वं श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति। यदि तर्हि अयं योगो नास्ति। उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ। इह कुर्वः। कुर्मः। कुर्यादिति। उकारलोपे कृते सार्वधातुके परे उकार इति उत्वं न प्राप्नोति। णेरपि चेटि कथं हि निवृत्तिः। इह च कारयतेः कारिष्यते। णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति। अस्तुवतस्तत्र योगमिमं स्याद् लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य। इह चाकारितराम् अहारितरामिति चिणश्चतरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात्। चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः। इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। किञ्च णिलोपश्च। ण्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ। इहापि

———————

रणायैव निर्देशः कृतः। आगहीति। अत्रापि प्रत्ययाद्विन्यस्योभयोः शेषत्वाच्छ्लुगभावः सिद्ध्यति। मघाने इति। मघमस्यास्तीति च्छन्दसीवनिपौ चेति वनिप्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति। एषा हि परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया। तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसम्प्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्ये इति प्रतिषेधाद्वा। अव्युत्पन्नमिति। ततश्च तद्धिते विधीयमानोकारलोपो न भवति। व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः। रेभावे कृते इति। नित्यत्वात्। लिट् चेति। सार्वधातुके शप्श्लौ द्विर्वचनेऽचीति इत्वनिषेधाद्वाकारलोपः। वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनाक्षेपः। उत्तु कृञ इति। सार्वधातुके पर इति। अथ सार्वधातुके एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते। नैवं शक्यम्। उकारलोप एव सत्युत्वं स्यात्। कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात्। कुर्व इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमिति चेन्न। वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते। ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीयमाणे नित्यत्वात् कृतेऽप्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति। अत्र हि परत्वाद् गुणे कृते उकारलोपः। ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः। प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत्। एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्थानिवत्त्वं भाष्यकारेण नाश्रितम्। अथ वा नित्यत्वात् पूर्वमुकारलोपः पश्चाद् गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम्। ततो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम्। ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः। ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति। य्वोरुकारलोपविधानात्। सार्वधातुके परत उत्वविधानात्। नैतदस्ति मकारव-

कुर्वः । कुर्मः । कुर्यादिति । म्वोर्ये चेति । एतदप्यनुवर्तिष्यते । चिण् लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात् । चिण्लुक्यपि हि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः । अश्रुवतस्तत्र योगमिमं स्यात्लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥ चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः । म्वोरपि ये च तथाप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक् स्यात् * ॥ २ ॥ आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे सिद्धं वसुसम्प्रसारणमज्विधौ * । आरभ्यमाणेप्येतस्मिन् योगे वसोः सम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पपुषः पश्य । तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । युयुवुषः पश्य इति । वसोः सम्प्रसारणे कृते अचीत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति । बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसम्प्रसारणमसिद्धं च । आत्वं यलोपाल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम् * । आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पशुषो न वाजान् । पशुष इत्यात्वस्यासिद्धत्वाद् आतो धातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति। चाखायिता चाखायितुमिति । आत्वस्यासिद्धत्वाद् यस्य हल इति यलोपः प्रा-

———————

कारादौ प्रत्यये उकारलोपविधानादस्यैव समानाश्रयत्वम् । कारिष्यत इति । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम् । चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम् । इट् चेति । चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः । म्वोरिति । अत उत्सार्वधातुके इत्यत्र म्वोर्ये चेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपे अत उत्वं भविष्यतीत्यर्थः । मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात् कुर्म इत्यादावुत्वाभावः । आरभ्यमाणेपीति । अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमर्थमारभ्यमाण इत्यर्थः । पपुष इति । ननु चान्तरङ्गत्वादिटा भाव्यम् । न च सम्प्रसारणे कृतेपीटोऽनिवृत्तिः । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात्तथा च चायिस्यत्रोक्तमिहान्ये चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते । तदिहापि साध्यमित्यकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम् । तथा च छ्वोरित्यत्रोक्तमवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्तिरिति । कृतेपि शकारे कृतस्य तुको निवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम् । एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपा वस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिटं बाधित्वा सम्प्रसारणं भवत्यविधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादिटोऽप्रसङ्गः । अथ वा सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीति भाष्य

प्नोति । समानाश्रयत्वात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् । इह तावत् । पपुषः पश्य । तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य । चिच्युषः पश्य । युयुवुषः पश्य । लुलुवुषः पश्येति । वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणम् । पशुष इति । विटि आत्वं विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः । चाखायिता चाखायितुमिति । यङ्यात्वं यङन्तस्य चार्द्धधातुके लोप इति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अत्रग्रहणसामर्थ्यात् । ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किमुक्तम् । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । अधिकारादप्येतत्सिद्धमिति । इह पपुषः । चिच्युषः । लुलुवुषः । द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। बहिरङ्गलक्षणमसिद्धत्वं चेति । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् । सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नानाभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ।) ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः ।

विषये पूर्वमिड् न प्रवर्तते । पशुष इति । पशुं सनोतीति जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वं तस्यासिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाल्लोपेनाश्रीयते अव्याप्तिप्रसङ्गात् । चाखायितेति । खनतेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्ये विभाषेत्यात्वे द्विर्वचने च तृचि रूपम् । अधिकारादपीति । ततश्चाभाद्ग्रहणं विषयार्थमत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थं सम्पद्यते । असिद्धत्वं प्रयुक्तमिति । समानाश्रयत्वपरिग्रहात् । बहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि नाजानन्तर्य इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः । प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति । नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किञ्चिदस्ति । परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानात् । यथा स्योन इत्यत्र यण्गुणयोः । पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति । सम्प्रसारणप्राप्तिकाले आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः । आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं सम्प्रसारणं ततश्च निमित्तमेवाल्लोपादीनां सम्प्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । तद्येवं पचावेदमित्यादावपि नाक्रुते आद्गुणे एत ऐ इत्यैत्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया । अथ वा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्यातापि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वाद्वसुसम्प्रसारणदेशत्वादाभाच्छास्त्रीया । आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । पदान्यास्मन्नर्थे योज्यन्ते । सत्यन्तरङ्ग इति । बुद्ध्यापेक्षित इत्यर्थः । तत्र निमित्तमेवेति । परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः । वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः ।

प्रशमय्य गतः । प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रस्तन-
य्य गतः । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न
प्राप्नोति । अत्राप्येष परिहारः । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । णावेते
विधयः । णेर्ल्यप्ययादेशः । वुग्युटावुवङ्यणौ सिद्धौ वक्तव्यौ * । बभूवतुः ।
बभूवुः । वुको ऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति । उपदिदीये । उपदिदीयाते ।
युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति । वुकस्तावन्न वक्तव्यम् । वुकं न वक्ष्यामि ।
भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति । अत्रोवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भवि-
ष्यति । एवमपि कुतो नु खल्वेतत् । उवङादेशे कृते या उपधा तस्या उत्वं भवि-
ष्यति । न पुनः सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्याद् भकारस्येति । नैष दोषः ।
ओरिति वर्त्तते । तेनोवर्णस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः । इदं तु न
सिध्यति । बभूव बभूविथेति । किङ्कारणम् । गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाभावात् ।
नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः । किङ्कारणम् । क्ङिति चेति प्रतिषेधात् । कथं कित्त्वम् ।
इन्धिभवतिभ्यां चेति । तद्वै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका । इह तु कित्त्वेन
वुक् प्रत्याख्यायते । किं पुनरत्र न्याय्यम् । वुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि
कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी । किङ्कारणम् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स प्रतिषे-
धः । न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिः । एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्त्वेन । स्तामत्र
गुणवृद्धी । गुणवृद्ध्योः कृतयोः अवावोश्च कृतयोः या उपधा तस्या उत्वं भवि-
ष्यति । कथम् । ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति ।

प्रशमय्य गत इति । ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्रा-
प्नोति । प्रबेभिदय्येति । भिदेर्यङन्तात् णिच् तत्र यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादु-
त्तरो णिज् न भवति यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः । प्रस्तनय्येति । अद-
न्ताधिकारे स्तनगदी देवशब्द इति पठ्यते । तत्राल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यव-
धानादयादेशाप्राप्तिः । बभूवतुरिति । भू अतुस् वुक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोति ।
ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति । सत्यपि सम्भवे बाधनं
भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तद् बाधकेन निव-
र्त्तितं न प्रवर्त्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात् प्रवर्त्तमाने वुकि असिद्धत्वादात्मानम-
दर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात् प्रवर्त्तते । तेनोवर्णस्येति ।
उवर्णस्योपधाया उद्भवति इत्येवमाश्रयणादुवङि च कृते उवर्ण उपधा भवति ना-
न्यथा । इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाह भवेत्सिद्धमिति ।
तद्वै कित्वं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात् । इह तु कित्वेनेति ।
क्ङिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् । स्यातामेवेति ।
गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । क्ङिद्गुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः । न चैषे-

कीलालपः पश्य । शुभंयः पश्येति । लोपोत्र बाधको भविष्यति । इह तर्हि प्राप्नोति । कीलालपौ कीलालपा इति । एवं तर्हि ’व्योरिति वर्तते । तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः । व्योरोरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते । व्योरिति निवृत्तम् । युटश्चापि न वक्तव्यम् । युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यद् युड्वचने प्रयोजनम् । किम् । द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् । न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति । किं पुनः प्राग्भादसिद्धमाहोस्वित्सह तेन । कुतः पुनरयं सन्देहः । आङायं निर्देशः क्रियते आङ् च पुनः सन्देहं जनयति । तद्यथा । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति सन्देहः । किं प्राक् पाटलिपुत्रात्सह तेनेति । एवमिहापि सन्देहः प्राग्भात्सह तेनेति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् * । प्राग्भादिति चेच्छ्वुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनः पश्य । शुना । शुने । सम्प्रसारणे कृतेल्लोपोऽन इति प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वम् । असिद्धत्वात्तस्य न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधो भविष्यति । यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ सत्याम् । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य ।

ति । अचोऽञ्णितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानाद्दिग्लक्षणत्वाभावः । ओरित्यत्रावर्णमिति । अकारोकारयोराद्गुणं कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात् । इहापीति । ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद् यण्प्रसङ्गः । लोपोत्रेति । परत्वादिति भावः । आतोधातोरिति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः । अकारप्रश्लेषस्योत्वस्त्वात्रकाशः । बभूव बभूविथेति । कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषिद्धं चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यते । कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गात् । एवं तर्हि व्योरिति । यदेव योरिति प्रकृतं तदेवैवर्णक्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशेपि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति न त्ववर्णस्येति । इहेति । भुवो वुग्लुङ्लिटोरुदुपधाया इत्यत्र । न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः । श्रुतिभेदपक्षेपि यणो मय इति द्विर्वचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति । शुन इति । श्वन् शस् इति स्थिते सम्प्रसारणं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति । उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह अयमस्तीति । अनुदात्तानिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य । एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति । इवशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तो-

तत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः । किं तर्हि येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति बहुशुनीति । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति । यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्याद् ङीपैव । मघोनः पश्य । मघोना । मघोने । सम्प्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । भूगुणः । भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्मिन्यदी-

---

दात्तत्वात् । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति उपसंख्यानवाद्याह नैर्षाति । तृतीयादिस्वरस्येति । सावकाच इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति । स एवाह यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं शुना शुने इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽस्त्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गः, अपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । नहि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं येन केन चिदपि लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य प्रतिषेध इति । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं निषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः । विभक्तिस्वरस्येति वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति । अत्रोपसंख्यानवाद्याह यत्र तर्हीति । बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राल्लोपत्वादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीप् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः । उपसंख्यानवाद्याह नैवं शक्यमिति । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यनेनानिषिध्यमानोप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनिज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः । अल्लोपे सत्युपधालोपित्वाद् ङीपा भाव्यं बहुशुनीति । तदभावे तु बहुश्वेति भवति । गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । सह तेनासिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम् । डाबुभाभ्यामित्यत्र तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । क्वचित्तु पाठः नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः

र्घोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्। भूमेति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति। अथ वा पुनरस्तु सह तेनेति। आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः *। आभादिति चेद्वसुसम्प्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्य। तस्थुषः। निन्युषः। लुलुवुषः। युयुवुष इति। वसुसम्प्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीस्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। वसावाकारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति। यलोपः। सौरी बलाका। योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् ईति यकारलोपो न प्राप्नोति। अत्राप्येष परिहारः। समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। कथम्। अणि अकारलोपः। अणन्तस्येति यलोपः। प्रस्थादिषु। प्रेयान्। स्थेयान्। प्रस्थादीनामसिद्धत्वात् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोति। एवं टिलोपोऽपि न भविष्यति॥

श्नान्नलोपः॥ २३॥ अथ किमर्थं श्नमः शकारस्य ग्रहणं क्रियते नाल्लोप इत्येवोच्येत। नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत। एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि नान्नलोपोऽनिदिताम्। ततो हल उपधायाः क्ङि-

---

पश्येति। अत्र पाठे तर्हिशब्दश्चार्थे व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृकत्वात्। यस्य पुनरिति। ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवायमिति स्यादेव गुणः। नैष दोषः। गुणे कर्तव्ये भूभावस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावः। न च गुणभूभावयोश्चक्रकाप्तिर्दोषश्चक्रके इष्टतो व्यवस्थाश्रयणात्। भूमेति। भत्वाभावादत्र गुणाभावः। निपातनादिति। ह्रस्वान्तेप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः। आभादिति चेदिति। प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादीयमानादाभिविधावाकारो बोद्धव्यः। पपुष इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन् पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम्। सौरीति। सूर्यैणकदिगित्यण्। यस्येति लोपस्ततो ङीप् पुनर्यस्येति लोपः। तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः। ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव। स्थानिवद्भावोऽपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः। भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाददोषः। वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेप्यकारलोपस्य। टिलोपोऽपीति। नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोऽसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम्। टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति। नैष दोषः। आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः। तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात् प्राक् टिलोपः क्रियते तथाप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः। उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात्। अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति॥ २२॥

स्तीति । अनिदितामिति । नैवं शक्यम् । इह हि न स्याद् हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत । एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी क्ङिति सति । एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि नशब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते क्ङिच्चेन्नशब्दो भवतीति । एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । इदमत्र सम्प्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि शकारग्रहणे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् ॥ * । अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् । विलङ्गितः । विकम्पितः । बृंहेरच्यनि-

---

श्नान्नलोपः ॥ किमर्थमिति । यथान्तरेण मकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यते अन्यस्यासम्भवात्तथापि विनापि शित्निर्देशेन श्नमेव ग्राहिष्यते इति भावः । नन्दितेति । इदित्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेद् उपदेशावस्थायां नुमि सत्यप्रत्ययार्थत्वकारार्थं तथा ननन्दतुरित्यादौ कृतेऽपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । क्ङिति सतीति । श्नमेव ङिदस्ति इति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः सम्भवत्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम् । यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्निनतीत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति अनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् । नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानशि कृते शपि च चानशो व्यवहितस्यापि ङित्तोभावान्नलोपप्रसङ्गः । क चिन्नन्द्यमान इति पाठः । तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः - अर्थवत्परिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता । नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये सम्प्रत्यय इत्यत्र परिहारः सम्भवति । यज्ञानामिति । पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः । परत्वान्नलोप इति । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशं नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशो यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्सन्निपातलक्षणपरिभाषाबलान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणानामपि स्वार्थेनार्थवत्ताश्रीयते तदार्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्नानां प्रश्नानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ॥ २३ ॥

टि * । बृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । निबर्हयति । निबर्हकः । अचीति किमर्थम् । निबृह्यते । अनिटीति किमर्थम् । निबृंहिता । निबृंहितुम् । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते । अचीति लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते । निबृह्यते । अनिटीत्युच्यते । इडादावपि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हितुम् । अजादावपि न दृश्यते । निबृंहयति । निबृंहकः । रञ्जेर्णौ मृगरमणे * रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । रजयति मृगान् । मृगरमणइति किमर्थम् । रञ्जयति वस्त्राणि । घिनुणि च * । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी । घिनुणि निपातनात्सिद्धम् * । किं निपातनम् । त्यजरजेति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । दशनदः करणे । दंष्ट्रा । नैतद्धातुनिपातनम् । किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च प्रत्यये लोपो भवति । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति । रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् * । रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । रजकः । रजनम् । रज इति । रजकरजनरजःसु कित्वात्सिद्धम् * । कित एवैते औणादिकाः । तद्यथा । रजकः । भुवनं शिर इति ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम् * । शास इत्त्वे आशासः क्वावुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आशीरिति । किं पुनरिदं नियमार्थम् आहोस्विद्विध्यर्थम् । कथं नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम् । यदि

अनिदितां हल ॥ विलगितइति । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते न तु रोगो द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिति यथा । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् । विकपित इति । गत्यर्थाकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते न तु स्थौल्यादिः कम्पेरतद्विषयत्वात् । बृंहेरिति । बृहि वृद्धावित्यस्य । बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति । बृहबृहिवृद्धाविति पाठात् । अजादावपि न दृश्यतइति । ततश्च दोषायैवोपसंख्यानं स्याद् न धातुलोपइति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्त्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमेवोपसंख्यानम् । रजयतीति । नलोपे वृद्धौ च जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद् ह्रस्वः । प्रत्ययान्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः । यङ्लुङ्गन्तस्यार्थश्च तत्र शब्निर्देशः । घिनुण् तु ताच्छील्ये विधीयते रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्रञ्जेर्न भवति । औणादिका इति । रजक इत्यत्र क्वुन् प्रत्ययः । रजकीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । रजनमित्यत्र रञ्जेः क्युन्प्रत्ययः । स च बाहुलकात् टित् द्रष्टव्यः । तेन रजनीति ङीप् भवति रज इत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति ॥ २४ ॥

शास इदङ्हलोः ॥ शासिमात्रस्येति । शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः । नियमार्थमिति । क्वावेव शास इत्वं यथा स्यादाशास्तः

तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं ततो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव । कथम् । अङ्हलोरित्युच्यते । न चात्र हलादिं पश्यामः । ननु च क्विबेव हलादिः । क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । क्विपो लोपः क्रियतामङ्हलोरित्वमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वादङ्हलोरित्वम् । नित्यः क्विब्लोपः । कृतेप्यङ्हलोरित्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात् क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति । अथवैवं वक्ष्यामि । शास इदङ्हलोः । ततः क्वौ । क्वौ च शास इद्भवति । आर्यशीः । मित्रशीः । तत आङः । आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति । आशीरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव । क्व मा भूत् । आशास्ते आशास्यते आशास्यमानइति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अङ्येवाजादौ नान्यस्मिन्नजादौ । इहापि तर्हि नियमादित्वं प्राप्नोति । आशास्तेआशास्यते आशास्यमानइति । यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रह-

---

त्यादौ मा भूदित्यर्थः । यस्माच्छासेरिति । शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः स-र्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यत्र परस्मैपदाधिकारात्तत्राङः संसर्गाद्विशिष्टस्य शासो ग्रहणं संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते । यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम् । अथ हलोऽप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते । तन्न । साधारणासाधारणसन्निपातेपि असाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते । यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः । यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनम् । विध्यर्थे चाशास्ते इत्यादावित्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । तथा चेति । तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव । यथा ऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः । इत्वमपि हलादौ प्रत्यये क्ङिति विधीयमानं प्रत्ययनिमित्तत्वात् प्रत्ययलोपेपि भवति । अथ वेति । वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तमित्वं क्वावित्यनेन विधीयते । अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः । अङ्येवाजादाविति । तेन शासति शशासुरित्यादावित्वाभावः । हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाभावादित्वं भवत्येव । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते । इहापीति । शासिमात्रस्य ग्रहणं मत्वा चोदयति यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरे

णम् । न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः । कथमाशीरिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ अनुदात्तोपदेशे ऽनुनासिकलोपो ल्यपि च * । अनुदात्तोपदेशेनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम् । प्रमत्य । प्रतत्य । ततो वामः * । वा अम इति वक्तव्यम् । प्रगत्य । प्रगम्य । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परीतत्सह कुण्डिकया । संयत् । सुनदिति । ऊङ् च * । ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । लोपश्च । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ अथ किमयं समुच्चयः सनि च झलादौ चेति आहोस्विद् सन्विशेषणं झल्ग्रहणं सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति । जिजनिषते । चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणम् । जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्समुच्चयः । ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः सनि झलादाविति । अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् । कथं जातो जातवानिति । प्रकृते झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनु-

———

ऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति । यथा धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वडवा एव प्रतीयन्ते । निपातनादिति । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्येशीरित्यत्रेत्वं भवति । आशीरित्यत्र तु निपातनादेव ॥ ३४ ॥

अनुदात्तो ॥ वाल्यपीति सूत्रन्यासे ऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भः । तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां लोपः ॥ ३७ ॥

गमः क्वौ ॥ परीतदिति । परीतदिति तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः संयदिति । यमेः क्विप् । ऊङ् चेति । अनुनासिकलोपोऽकारस्याङ् च विनापि ङित्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन । अग्रेगूरिति । ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवत्यग्रेग्वाविति । भ्रूरिति । अचिश्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् ॥ ४० ॥

जन ॥ अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रनिर्देशस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रनिर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसम्भवः । सिसनिषतीति । सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः । ततः सनि चेति । अक्रि-

नासिकस्याकारो भवति झलि क्ङिति । ततः सनि च । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन * । सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः । अन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशः । अन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशः । अन्ये जनादयः । सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति सातः सातवानिति । आत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नहि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोवकाशः । सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोनवकाशः । न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोवकाशः । सनोतेर्यदात्वे ग्रहणं तदनवकाशम् । तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठः सावकाशः । कोवकाशः । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि । तनादिभ्यस्तथासोरिति । आत्वेपि ग्रहणं सावकाशम् । कोवकाशः । सनि च । ये विभाषा च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति । एकस्य हि नामाभावेपि विप्रतिषेधो न स्यात् । किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति । नैष दोषः । भवति इह विप्रतिषेधः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति । यदयं घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यात् । इह मा भूत् गोदः कम्बलद इति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादिह हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र ईत्वम् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधः । ततो हल्ग्रहणं करोति । नैत-

---

दर्थमेतत् । जन्तुरित्यादावात्वाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेरनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोवकाश इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठः तनादिकृञ्भ्य उः स्तथासोरित्येवमर्थः । अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्ये विधीयमानमवयवानां प्रवर्तते तत्र कस्य चिदवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति भावः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः । आत्वं भवतीति । सातः सातवानित्यादौ । सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव सिषासतीति । जनखनाभ्यां तु सनः सेट्त्वाद् झलादित्वाभावः । भवतीह विप्रतिषेध इति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते । असति हि विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात् कृतेऽपीत्वे आल्लोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात् । नैतदस्तीति । हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति । असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न

दस्ति ज्ञापकम् । व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा-
भूदिति । किञ्च स्यात् । यद्यजादावपीत्वं स्याद् इयङादेशः प्रसज्येत । ननु
चासिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति । न शक्यमीत्वमियङादेशे ऽसिद्धं विज्ञा-
तुम् । इह हि दोषः स्यात् । श्रियौ श्रियः । पियौ पिय इति । नैतदीत्वम् । किं तर्हि
ध्यांप्योः सम्प्रसारणमेतत् । समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् ।
कथम् । क्वावीत्वम् । क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः । व्यावस्थार्थमेव तर्हि
हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः । न पुनर्लोपस्यासि-
द्धत्वादीत्वमिति । लोपे तु चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः ।
नह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र ईत्व-
स्यासिद्धत्वाल्लोपः । लोपेनावस्थानं भविष्यति । न खल्वपि तस्मिंस्तदेवासिद्धं
भवति । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । हलादावीत्वं यथा स्याद् अ-
जादौ मा भूदिति । कुतो ह्येतत् । ईत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनावस्थानं भवि-
ष्यति । न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेनाव्यवस्थानं स्यात् । तदेव खल्वपि
तस्मिन्नसिद्धं भवति । कथम् । पठिष्यति ह्याचार्यः चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं
सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणोलुक् चिणो लुक्येवासि-
द्धो भवति । एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । नैवायं हल्ग्रहणं कुर्यात् ।

———————

सिध्यति कृते ईत्वे इयङादेशप्रसङ्गादिति तन्निवारणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः ।
ज्ञापकवादी चाह ननु चासिद्धत्वादिति । ज्ञापकभङ्गवाद्याह न शक्यमिति ।
श्रियावित्ति । श्र्यातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणेनेत्वं भवति । तस्यासिद्ध-
त्वे आश्रीयमाणे इयङ् न प्राप्नोतीतीयङि अवश्याश्रयितव्यमीत्वस्य सिद्धत्वमित्य-
र्थः । ज्ञापकवाद्याह नैतदीत्वमिति । अभ्युपगम्यापीत्वमाह समानाश्रयमिति ।
श्रियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोद इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ्यसिद्धमेवेति
ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम् । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह व्यवस्थार्थमिति । ज्ञापकवा-
द्याह नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिका-
रणाभावादित्यर्थः । लोपेनावस्थानमिति । अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति पूर्व-
माल्लोपस्तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति । उच्यते । अस्मिन्नपि क्रम ईत्वस्यासिद्धत्वात्
पुनरालोपो भविष्यति लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः । न खल्वपीति । आल्लोपे
कर्त्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्त्तव्ये । अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबन्धन-
त्वाद्विषयविषयिभावस्य । ततश्चाल्लोपो भविष्यति न पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव
हल्ग्रहणमित्यर्थः । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह व्यवस्थार्थमिति । नहि शास्त्रचक्षुरन्त-
रेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते । तदेवेति । व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं
लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्रे एवासिद्धमिति पुनः
पुनरीत्वप्रवर्त्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह एवं तर्हीति । इच्च

अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ क्ङित्याल्लोपमपवादं विदधीत । तदेतत्कथम् । इदमस्ति । आतो लोप इटि चेति । ततः, घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति । इटि च अजादौ क्ङितीति । किमर्थं पुनरिदम् । ईत्वं वक्ष्यामि तद्बाधनार्थम् । तत ईत् । ईच्च भवति । घ्वादीनाम् । तत एर्लिङि । वान्यस्य संयोगादेः । न ल्यपि । मयतेरिदन्यतरस्याम् । ततः, यति । यति च ईद्भवति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गुरुग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ इहान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सनः क्तिचि लोपश्च आत्त्वं च विभाषेति । अपर आह । सर्व एवायं योगः शक्यो वक्तुम् । कथम् । इह लोपोपि प्रकृतः । आत्वमपि प्रकृतम् । विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च विभाषेति ॥

आर्धधातुके ॥ ४६ ॥ कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि । अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ॥ आल्लोप ईत्त्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ १ ॥ अतो लोपः । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । चिकीर्षति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सनोकारलोपः । शपो ऽकारस्य श्रवणं भविष्यति । शप एव तर्हि मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन शबकारलोपो भवतीति । यदयमदिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । चिचो मृष्ट इति ।

भवतीति अत्र क्ङितीत्यपेक्षते ॥ ४२ ॥

सनः क्तिचि ॥ इह रूपत्रयं साध्यं सातिः सतिः सन्तिरिति । तच्च सनः क्तिचि लोपश्चेत्येतावती सूत्रे ये विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेः सिद्ध्यतीति मत्वाह इहेति । सर्व एवायमिति । सनः क्तिचीत्ययं लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वाद लोपश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः । बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते ॥ ४५ ॥

आर्धधातुके ॥ अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ता एवं हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैव शक्यम् । आभाच्छास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्यादनादेशस्यैव तु स्यात् । तथा चक्ष्यतुरित्यादौ ख्याञोऽसिद्धत्वादाल्लोपाप्रसङ्गः । कानि पुनरिति । कानि चिदन्यथापि सिध्यन्तीति प्रश्नः । चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीविषाति इत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् । शप एव तर्हीति । शब्विधाने तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात् अतो दीर्घो यञीति अत्र सर्वेषाकार-

यत्तर्हि आकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति । याति । वाति । अस्तेश्च । अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति । अस्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षस्य । अतो लोपः प्राप्नोति । यलोपोपि प्रयोजनम् । बेभिदिता । चेच्छिदिता । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । बेभिद्यते । चेच्छिद्यते । णिलोपः प्रयोजनम् । पाच्यते । याज्यते । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । याचयति याजयति कारयति हारयति । आल्लोपः । पपतुः पपुः ववतुः ववुः । आर्धधातुक इति किमर्थम् । यान्ति वान्ति । ईत्वम् । धीयते । दीयते । आर्द्धधातुकइति किम् । अदाताम् । अधाताम् । एत्वम् । म्लेयात् । म्लेयात् । आर्द्धधातुकइति किमर्थम् । स्नायात् । स्नायाताम् । चिण्वद्भावश्च सीयुटि । चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् । कारिषीष्ट हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । ह्रियेत । नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्ह्युदाहरणम् । प्रस्तुवीत । इदं चाप्युदाहरणम् । क्रियेत । ह्रि-

---

लोपे कोवकाश इति चेत् वचनादतोलोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत तत्र च कृतार्थमनुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य । कार्यार्थमेव तत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यत्तर्हीति । यदि शपोतो लोपः स्यात् याप्रभृतय आकारान्ता भ्वादिष्वेव पठ्येरन् न त्वदादिषु । लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाभावात् । ननु शिंशपा चोद्यमिदं पाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । नैष दोषः । विशेषकार्यार्थस्याद्विशब्दगणपाठस्य न तु याती ब्राह्मणी यान्ती ब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात् । नैतदस्ति । लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोतो लोपे विधीयमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाश्रयणीयमिति नास्त्येवं लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारान्तानामन्येषां चागुणवृद्धिभाजामदहमासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुके अतोलोपाभावस्य । कथं तर्हि वाती कुले इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम् भवति । शपाकारस्य विशेषणात् । शपो योकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम भवतीति । न च शपि लुप्ते शपोकारः सम्भवति । वृक्षस्येति । प्रागेव च स्यादतो लोपः । भूतपूर्वगत्या तु स्यादेशः । ननु परत्वात् स्यादेशो भविष्यति इति तत्र कृते सन्निपातपरिभाषयातो लोपो न भविष्यति । उच्यते । कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेशाल्लोपः । पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयितेति । यान्तीति । ननु श्नाभ्यस्तयोरेवातः सार्वधातुके नाभ्यस्तेति एवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोपि नियमः किं न स्यात् सार्वधातुके एव श्नाभ्यस्तयोरिति । पपतुरित्यादौ न स्यात् श्नाग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् ताम् गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम् । तत्र यकः प्रतिषेधात् । कर्मणि तु प्रस्तूयेतेति भाष्यम् । ननु चिणोपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः ।

येत । ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति । यक एव तर्हि मा भूदिति। किञ्च स्यात् । वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ अयं रम् रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति । मिदचोन्त्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते । रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति । षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यात् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयतइति। भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन * । भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन भवति । भ्रस्जादेशस्यावकाशः, भर्ष्टा भर्ष्टुम् । सम्प्रसारणस्यावकाशः, भृज्जति । इहोभयं प्राप्नोति । भृष्टः भृष्टवानिति । सम्प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः । रसोर्वचनात्सिद्धम् । रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि । रसोर्वचने

एवं तर्हि भावकर्मणोश्चिण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः । असमाश्वस्योदाहरणान्तरमाह इदं चापीति । येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण् प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः । वृद्धिरिति । एतच्च ण्यलोपाविस्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोपि प्राप्तो वृद्धिश्च । यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधानेन सार्वधातुके अतो लोपाभावोपि ज्ञापित इति स्वाश्रयोऽतो लोपो मा भूत् । चिण्वद्भावाच्चिण्णि तस्य दर्शनात् स्यादेव भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम्। अथ वा दोषोपलक्षणं वृद्धिरतो लोपेपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । वृद्धौ कृतायामादृगुणश्च प्राप्नोति युक्च । तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः । इट्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः ॥ ४६ ॥

भ्रस्जोरो ॥ आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात् पृच्छति अयं रमिति । रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम् । रेफस्य तर्हीति । स्थानान्तरे प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात् । षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति । रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयोरत्र विषये ऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्येत इत्यर्थः । रम्प्रयुज्यमानो मित्त्वादचोन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति। तत्प्रसक्तेस्तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम् । भारद्वाजीया इति । तर्हि सनः क्विचि लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधाति । भृज्जतीति । आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमाप्रसङ्गः। रसोरिति । साचूकस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वा आदेशः । तत्र कृते क्ङिति गुणः प्रवर्तते। भर्ष्टेति। ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति। क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति । तदभावपक्षेपि सम्प्रसारणे सति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति । इतरोत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह रसोरिति । भ्रस्जेः सिचि ऋभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वान्नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव । तेन रूपद्वयं सिद्ध्यति अभ्राक्षीदभार्क्षी-

सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः * । रसोर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात् । अभ्राक्षीत् । इदं न स्यात् । अभार्क्षीत् इति । सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भ्रस्जादेशात्सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । भ्रस्जादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्सम्प्रसारणम् । कृतेपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि । भ्रस्जादेशोपि नित्यः। कृतेपि सम्प्रसारणे प्राप्नोति अकृतेपि । कथम् । यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेति प्राप्नोति । अनित्यो भ्रस्जादेशः । नहि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति। किङ्कारणम् । नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि कथं चिद् गृह्यन्ते । एवमप्यनित्यः । कथम् । उपदेश इति वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यतइत्येवमर्थम् ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन भवतः । णिलोपस्यावकाशः, कार्यते । हार्यते । इयङादेशस्यावकाशः, श्रियौ श्रियः । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम् । इदं तर्हि । अततक्षत् । अररक्षत् । यणादेशस्यावकाशः, निन्यतुः निन्युः । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् । आशिशत् । वृद्धेरवकाशः, सखायौ । सखायः । णिलोपस्यावकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कारयतेः

———

दिति । ननु ऋभावो नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रसङ्गात्। वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्रसङ्गादनित्या । अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्यानित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः । अन्तरङ्ग ऋभाव इति चेत् न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे परत्वाद् वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् रमि सति सिद्धमभार्क्षीदिति । योसावृकारे रेफ इति । ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात् । मा भूदन्त्यादचः परः । तत्र विषये आदेशो भविष्यति । मित्वन्तु भर्ष्टेत्यादौ सावकाशम् । उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने रम् भवति । न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जेरेफो भवति । बरीभृज्यत इति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीको रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः । भ्रस्जेरुपदेशे तु नासौ रेफ इति रम्भावः । अनन्त्यविकारे इत्येतत्तु प्रयोजनाभावान्नाश्रितम् ॥ ४७ ॥

अतो लोपः ॥ यणादेशेनेति । परनेकाच इत्यनेन । ततश्च । यणा बाधनादियङः संप्रसारणगोचरत्वाभावः । सखायाविति । सख्युरसंबुद्धाविति शास्त्रातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो न तु कार्यातिदेशपक्षे इत्यवसेयम् । णिलोपस्यावकाश आटिटत्

कारकः । हारयतेः हारकः । गुणस्यावकाशः, चेता । स्तोता । णिलोपस्यावकाशः, आटिटत् । आशिशत् । इहोभयं प्राप्नोति । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः, च्रीयते । स्तूयते । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कार्यते । हार्यते । णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सन्त्वत्रैते विधयः । एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणाल्लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । इयङादेशे हि दोषः स्यात् । किम् । अन्त्यलोपः प्रसज्येत । अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति सम्प्रधारणा । वृद्धेरवकाशः, प्रियमाचष्टे प्रापयति । अल्लोपस्यावकाशः, चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षको जिहीर्षकः । गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति सम्प्रधारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः, अपि काकः श्येनायते । अल्लोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्ष्यते । अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे यत्परमिष्टं तद्भवति ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥ किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहो स्वित्सङ्घातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः । यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शाड्यिता । माड्यिता । अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् । यदि सङ्घातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति । सिद्धोन्त्यस्य पूर्वेणैव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञास्यते यस्य हल एव नान्यतः । क्व मा भूत् । लोलूयिता । पोपूयिता । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । एवमप्यन्त्यस्य

इति यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः । कारणेति । ननु चात्रापि इयङ्लोपयोः परत्वात् इति यण न प्राप्नोति परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात् गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधा णिलोपेनेत्यदोषः । एकैकेन सह णिलोपस्य विचारादियङादीनामन्यतमविषयेपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते । सन्त्वत्रैत इति । ननु कारणाकारक इत्यत्र गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वाद्यायोः कृतयोरन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति वार्णादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः । प्रापयतीति प्रियस्य प्रादेश इष्ठौ च पुगागमः । अत्र आर्धधातुकत्वाण्णेर्धातोरविधानाददतोलोपस्यात्राप्रसङ्गः ॥४८॥

यस्य हलः ॥ किमिदमिति । यथागन्तुनाकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवः । अन्त्यस्येति । अलोन्त्यस्येति वचनात् । कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रश्नविषययोः सम्बन्धोत्र भावप्रत्ययवाच्यः । अपूर्व एव विधिरिति । नियमे हि श्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्च प्राप्नोति । एवमप्यन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरि-

प्राप्नोति । किङ्कारणम् । नहि लोपः सर्वापहारी । ननु च सङ्घातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्य विभाषायां दोषः * । सङ्घातग्रहणं चेत् क्यस्यविभाषायां दोषो भवति । समिधिता । समिध्यिता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदा ऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति । आदेः परस्य वचनात्सिद्धम् । हल इति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेत् धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्त्तते । न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति सम्बन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यो यकारः । किञ्चाङ्गस्य यकारः । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥ अनिटीति किमर्थम् । कारयिता । कारयितुम् । अनिटीति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुम् । निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्रेति । क्व मा

भाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसम्भवाद्विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति अस्य न्यायस्यायमविषय इत्यर्थः । संघातग्रहणसामर्थ्यादिति । किं यस्य हल इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोन्त्यस्येति परिभाषेति । पारार्थ्यादप्रधानायाः परिभाषायाः परित्यागो युक्तो न तु प्रधानस्य विधिरूपत्वं बाधनम् । समिधितेति । समिधमिच्छत्यात्मन इति क्यच् । ततस्तृच् इट् । इह वर्णग्रहणे क्यस्यविभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते । क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्येकारस्य त्वतो लोप इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति । सङ्घातग्रहणं तु यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो बाध्यो यलोपोपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे सङ्घातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति । नित्ययलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । एतच्च न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयेल्लोपस्य सिद्धत्वात् । क्यस्येति कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं के चिदिच्छन्ति । कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादिरयमविवक्षितमिति वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति । आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावाल्लक्ष्यस्य च तथा शिष्टैरप्रदर्शनात् । आदेरिति । ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपे विकल्पेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् । अङ्गादिति वर्तत इति । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह नैव अङ्गादिति । सम्बन्धषष्ठीति । अनेकसम्बन्धसम्भवेप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षणसम्बन्धः परिगृह्यते । प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं न तु यकारमात्रमकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः ॥ ४९ ॥

णेरनिटि ॥ निष्ठायामेव सेटीति । सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति अ-

भूत् । कारयिता कारयितुम् । अथ वा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठायां सेटि जनितामन्त्रे शमिता यज्ञे । ततः अय् । अयादेशो भवति णेः सेटि । तत आमन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु । अय् भवतीत्येव ।

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम् । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् * । निष्ठायां सेड्ग्रहणं क्रियते अनिटीति प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञपितः पशुरिति । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धम् * । निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम् । कथम् । अनिड्भावात् । ननु च यस्य विभाषेति ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः। एकाचो हि प्रतिषेधः * । एकाचो हि स प्रतिषेधः । ज्ञपिश्चानेकाच् । इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नात्र कृते इटि णिलोपेन भवितव्यम् । किं कारणम् । सेटीत्युच्यते । अवचने हि णिलोपइट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । कारितं हारितम् । एवं तर्हि नार्थः सेड्ग्रहणेन नापि सूत्रेण । कथम् । सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठाया नेड् भवति । ततः णेः । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड् भवति । कारितम् । हारितम् । ततो वृत्तम् । वृत्तमिति च निपात्यते । किं निपात्यते । णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । अत्रैव निष्ठायां णेर्लोपो भवति नान्यत्र । क्व मा भूत् । कारितम् । हारितम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वर्तितमन्नं वर्तिता भिक्षेति । ततः । अध्ययने । अध्ययने चेद् वृत्तिर्वर्तते । वृधिरमिश्रृश्रीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् * । वृ-

---

निटो निष्ठाया अभावात् । अयादेशो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

निष्ठायाम् ॥ संज्ञपित इति सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः । सेड्ग्रहणसामर्थ्यात् च पूर्वेणापि न भवति । वा दान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित इति । एकाचो हीति । यस्यविभाषेत्यत्र एकाजित्यधिकारात् । इड्भावार्थं त्विति । इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः । अक्रियमाणे सेड्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इट् च । नित्यत्वाणिलोपः प्राप्नोति । तत्र कृते एकाजितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः । इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तते इट्प्रतिषेधः निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वामित्यनाश्रित्योक्तम् । सप्तमे योगविभाग इति । णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य

धिरमिश्रृधीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किङ्कारणम् । सार्वधातुकत्वात् । वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे । वर्द्धयन्त्विति प्राप्ते । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्नेरम्णातु । रमयत्विति प्राप्ते । अग्नेशर्धमहते सौभगाय । शर्द्धयेति प्राप्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वृधिरमिश्रृधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्द्धधातुकत्वम् । अन्येपि हि धातुप्रत्ययाः उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ किं पुनरयं क्त्नुः आहो स्विदित्नुः । कश्चात्र विशेषः । क्त्नाविटि णेर्गुणवचनम् * । क्त्नौ सति इटि णेर्गुणो वक्तव्यः । गदयित्नुः । स्तनयित्नुः । अस्तु तर्हि इत्नुः । इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् * । यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्त्तव्यम् । अयादेशे चोपसंख्यानम् * । अयादेशे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उभयं क्रियते न्यासे एव ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् * । ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रशमय्य

———————

योगद्वयं क्रियते क्रमविपर्ययश्चाश्रीयते । णेरित्येको योगः । तत्र निष्ठायां नेटीति वर्तते । ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम् । अथ वा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततोध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः । रम्णात्विति । व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अया ॥ किं पुनरिति । यद्यपि क्त्नावयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु इति निर्देशानुपपत्तिः तथापि युक्तायुक्तत्वापेक्षया विचारः कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति । अथ वा किं कृतेडागमः क्त्नुरिह निर्दिष्टो ऽथ प्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः । क्त्नाविटीति । स्तनिहृषीत्यत्र यदि क्त्नुर्विधीयते तदा तस्येटि कृते अनिटीति वचनाण्णिलोपो नास्ति । किं तर्हि कित्त्वात्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः । इत्नाविति । स्तनिहृषीत्यत्र इत्नुर्विधेयः । कृहनिभ्यां क्त्नुर्विधेयः । यदा तु स्तनादिभ्यः क्त्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम् । स्वरेपि भेदो नास्ति उभयथा अन्तोदात्तत्वात् । अयादेशे चेति । णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते नत्वपूर्वं वचनम् । भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथान्यासं समर्थयितुमाह उभयमिति । यद्यत्र क्त्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च क्त्नुर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम् ॥ ५५ ॥

ल्यपि लघु ॥ केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः । अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र षष्ठीमाश्रित्याह ल्यपीति । प्रशमय्येति । शमेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्वस्तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं लघ्विति अयादेशो न प्राप्नोति । न चात्र व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते इति शक्यमाश्रयितुम् । चकास्दरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात् प्रचकास्य गत इति । नचाव्यवहिते सम्भवति व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं शक्यम् । ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपः

गतः। प्रतमय्य गतः। अल्लोपे गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रतिचिकीर्ष्य गतः ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात् सिद्धम् *। ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम्। एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः। प्रचेच्छिद्य्य गतः। प्रबेभिद्य्य गतः। प्रगदय्य गतः। प्रस्तनय्य गतः। ह्रस्वादिषु चोक्तम् *। किमुक्तम्। समानाश्रयवचनात्सिद्धम्। कथम्। णावेते विधयः। णेर्ल्यप्ययादेशः॥

विभाषापः॥ ५७॥ इङादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अध्याप्य गतः। आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम् *। आपः सानुबन्धकनिर्देशः करिष्यते आप्लृ इति तेन इङादेशस्य न भविष्यति। स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। कथमध्याप्य गतः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। इति श्रीपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ ६२॥ कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति। किञ्चातः। यदि विज्ञायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड्विशेषितः, स्यसिच्तासयो ऽविशेषिताः। अथ वि-

———— ————

स्यासिद्धत्वाद् लघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात् एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वाश्रयोऽयादेशः स्यात्। अल्लोपे चेति. अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वः तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वा लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति। लघुपूर्वादिति वचनादिति। लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः। लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वः तस्मात्परस्य णेरयादेशः। एवमपीति। क तर्हि स्यात्। मृदमाचष्ट इति णिच् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्यगत इत्यादौ स्यात्॥ ५६॥

विभाषापः॥ अध्याप्येति। क्रीङ्जीनां णावित्यात्वमर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। सानुबन्धकनिर्देशादिति। आप्लिति पठितव्यमित्यर्थः। आप्लृशब्दात्पञ्चम्येकवचने ऋलृकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्वम्। उरण्रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वम्। भाष्यकारस्त्वसन्देहार्थमविभक्तिकमाश्रित्याह आप्लृ इति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बप्रतीतिगोचरत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थे इयं परिभाषा न व्यक्तौ। तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम्॥ ५७॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्।

स्यसिच्सीयुट्॥ कथमिति। किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्म-

ज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेषिताः, सीयुडविशेषितः । उभयथा च चिण्वद्भावो ऽविशेषितः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तर्हि भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । ननु चोक्तं सीयुड् विशेषितः स्यसिच्तासयो ऽविशेषिता इति । स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः । कथम् । भावकर्मणोर्यग्भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्त्तिष्यन्ते । अथ वा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । ननु चोक्तं स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित इति । सीयुट् च विशेषितः । कथम् । भावकर्मवाचिनि परतः सीयुड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते । अथ इट् चेत्युच्यते कस्यायमिड् भवति । अङ्गस्येति वर्त्तते । यद्येव, मङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति । अडाड्वत् । तद्यथा । अडाटौ टित्त्वादादितो भवतः । एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति । एवमपि

णोर्वर्तन्ते ये स्यादय इति । अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति । तत्राद्यपक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वं द्वितीये गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासम्भव इति प्रश्नः । यदि विज्ञायते इति । यदि प्रासङ्ग्यानुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः । सीयुड्विशेषित इति । आर्द्धधातुक इति वर्तते । न च सीयुट आगममात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञास्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्धधातुकं गृह्यते । तस्य च सम्भवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः । स्यसिच्तासय इति भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रव्यवस्थापितत्वाद् विकरणानामतदर्थत्वाद् । अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थसंश्रयणमिति भावः । सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याभावादागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्रत्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसम्बन्धश्च न तदवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासम्भवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वापर्ये । अतोऽनन्तरं कश्चित्पाठः । उभयथापि चिण्वद्भावो विशेषित इति तत्र न दोषान्तरोपन्यासः । किं तर्हि पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापनादविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः । स्यादयोऽपीति । स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति । यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद्दोषः । भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रादिन्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासम्भवं स्यादिभिः सम्बध्यते । अथ वा विषयसप्तम्येषाश्रीयते । भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषावकाशः । कस्यायमिति । स्यादीनामागमसम्बन्धे षष्ठ्यनिर्देशात् प्रश्नः । स एवाह अङ्गस्येति वर्तते इति । प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदानिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा अङ्गस्येति वर्तते इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अङ्गस्य निमित्तं यस्तस्येडागम इत्यर्थः । इतरस्त्वङ्गमेवानेनागमित्वेनोक्तमिति । षष्ठ्यभावादिति । इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलक्ष्यमित्यर्थः । ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी-

षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति। ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी। नैषा षष्ठी। किं तर्हि। अर्थनिर्देश एषा सप्तमी। भावे चार्थे कर्मणि चेति। एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। एवमपि न सिध्यति। किङ्कारणम्। नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति। अर्थे ऽसम्भवाद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते। एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। आर्धधातुकस्येट्। यावानिण् नाम स सर्व आर्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम्। ततो वलादेः। वलादेरार्धधातुकस्येड् भवतीति। यद्येवं स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति। चिण्वद्भावश्चाविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति। अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्वचिदेव चिण्वद्भावः स्यात्। एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षिष्यामहे। स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड् भवति अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति। के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति। येऽनुदात्ताः। अथ ये उदात्तास्तेषां कथम्। सिद्धं तेनैव परत्वात्।

———————

ति। षष्ठीनिमित्तत्वात् षष्ठीत्युच्यते। यथा नड्वलोदकं पादरोगः। इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसम्भवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रक्लृप्तौ निमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीं मत्वाह नैषा षष्ठीति। इतरस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति। भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद् भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति। चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह न सिध्यतीति। तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत्। शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतोऽर्थस्त्वबहिर्भूतः। निश्शब्दो बहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह अर्थे ऽसम्भवादिति। एवमपीति। नहि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति सीयुटस्तदवयवत्वात्। आर्धधातुकस्येडिति। परिभाषेयं क्रियते। यत्रेड् विधीयते तत्रार्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते। तेन स्यादीनामेवासत्यामपि षष्ठीप्रक्लृप्ताविड् भविष्यति। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते। यद्येवमिति। स्यादीनामागमविधावुपयोगात् पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसम्बन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात्। अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचि,द्यत्रतु स्यादयः सन्ति तेषामिडिति। यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रेति भावः। स्यादीनेवेति। तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति। सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा सम्बन्धः। के पुनरिति। सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एव पराभिप्रायमाशङ्कते। ये अनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां कथं

उदात्तेभ्योपि अनेनैवेडेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । कारयतेः कारिष्यते । हारिष्यते । इटोसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योननैवेड लभ्यः । न पुनरनेनास्तु तेन वेति । तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन । नित्योयम् । कृतेपि तस्मिन् प्राप्नोत्यकृतेपि । न ऽत्वस्मिन् कृते स प्राप्नोति । किङ्कारणम् । अवलादित्वात् । तस्मादनेनैवेडेषितव्यः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति॥ वृद्धिः प्रयोजनम् । चेष्यते चायिष्यते। युक् प्रयोजनम् । ग्लास्यते । ग्लायिष्यते। हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम् । हनिष्यते। घानिष्यते । दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति । स च प्रयोजनम् । शमिष्यते । शामिष्यते । तमिष्यते । तामिष्यते । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्निसश्चायं वलिनिमित्तो विघाती ॥ इटोसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् । कथमयं निसः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गो ह्ययम् । कृतेपि तस्मिन्निटि साप्तमिके आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति पुनरनेनायं भवति । अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति । निमित्तं विहतं भवति अयं तस्य निमित्तं विहन्ति । तस्मादयं निसः। स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति । अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् । चिण्वद्भावउपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ । चिण्वद्भावे उपदेशवचनं क्रियते ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात् । कारिष्यते । परत्वाद् गुणे रपरत्वे चानजन्तत्वात् चिण्वद्भावो न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति । वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥ ।

———

सिद्धं तेनैव परत्वादिति । किमेवं भवान् मन्यते इत्यर्थः । ततः सिद्धान्तवाद्याह उदात्तेभ्योपीति । अथ वा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वादित्यन्ते आचार्य आह उदात्तेभ्योपीति । उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ऋद्धनोः स्येइत्यनुदात्तेभ्योपि इड्विधानात्तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योप्यनेनेड्विधिः । इटोसिद्धत्वादिति । ततश्चानिटीनि प्रतिषेधाभावात् सिध्यति णिलोपः । अपि चेट्संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावोपि भवति । अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात् संनियोगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् ।अन्वाचये तु विज्ञायमाने स्याच्चिण्वद्भावः । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपाभावेपि । नित्योयमिति । वलादित्वानपेक्षणात् । आकृतिपक्षे च शब्दान्तरप्राप्त्यापि नास्त्यनित्यत्वम् । कर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमित्यदोषः । कानि पुनरिति । प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्यथाविशेषेणेति प्रश्नः । इतर आङ्गान्येवोदाहरति वृद्धिरिति । विघातीति । अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विघातस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः । अथ वा वलिनिमित्त इड्विघाती अस्येटोप्रतिबन्धक इत्यर्थः । ऋकारगुणस्येति

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । वधिभावस्यावकाशः, वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । चिण्वद्भावस्यावकाशः, घानिष्यते । अघानिष्यत । इहोभयं प्राप्नोति । घानिषीष्ट । घानिषीयास्ताम् । चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । हनि णिङादेशप्रतिषेधश्च * । हनि णिङादेशानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । हनिष्यते । घानिष्यते । एष्यते । आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते । लुङीति हनि णिङादेशाः प्राप्नुवन्ति । अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् । अङ्गस्येति यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्ति ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ इड्ग्रहणं किमर्थम् । इड्ग्रहणमक्ङिदर्थम् * । इड्ग्रहणं क्रियते अक्ङिति लोपो यथा स्यात् । पपिथ । तस्थियेति । सार्वधातुके चादीसार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम् * । सार्वधातुके चादीसार्ध-

---

अन्येषां तु गुणोऽजन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः सिध्यति । चायिष्यते । लाविष्यत इति भावः । परत्वादिति । द्वयोरप्यनित्यत्वात् । वधिभावादिति । ननु आर्धधातुके इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः । नैतदस्ति । लिङीति विशेषनिर्देशात्परसप्तमी तद्विशेषणत्वादार्धधातुकइत्यपि परसप्तमी । यत्र विशेषनिर्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम् । एकाच उपदेशेनुदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः । वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्येव ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति । प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति । हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । लुङ्परे आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिण्निमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात् प्राप्नुवन्ति । इह यस्य चिण् साक्षान्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते यथा युगागमः । यस्यापि प्रकारान्तरेणापि चिण्निमित्तं तदपि यथा वृद्धिरिति हनि णिङादेशप्रसङ्गः । अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति । अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते तस्यैव प्राकरणिकत्वात् । न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः ॥ ६२ ॥

आतो ॥ इड्ग्रहणं किमर्थमिति । इहाचि क्ङित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वा द्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसम्भवः । तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् प्रागेवेट् समुच्चीयते अङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते । तत्रेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते । अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात् । तदा क्ङिदार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते नेटः । हलादेरिटः क्ङित्वासम्भवादार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च । ततश्च दासीयेत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः ।

धातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । इषमूर्जमहमित आदीति । ननु च यथैव क्ङितीति वर्तमाने इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्धधातुकइत्यपि वर्तमाने इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति । न सिध्यति । किङ्कारणम् । नहि क्ङिता अज् विशेष्यते अचि भवति कतरस्मिन् क्ङितीति । किं तर्हि । अचा क्ङिद्विशेष्यते क्ङिति भवति कतरस्मिन्नचीति । किं पुनः कारणम् । अचा क्ङिद्विशेष्यते । यथा इडप्यज्ग्रहणेन विशेष्यते । अस्ति चेदानीं क्व चिदिडनजादिः यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । दासीय धासीयेत्यपि । तर्त्तार्ह उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्द्धधातुकत्वात् सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात् । अन्येपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् * । ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । घृतं घृतपावान इति दर्शनात् । इह मा भूत् । घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति । यदि तर्हि वकारप्रतिषेध उच्यते । कथं धीवरी पीवरी ।

अथाजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक्सम्बन्धः पश्चादिटा समुच्चयस्तत्रायमर्थः । अजादौ क्ङित्यार्धधातुके इटि चाकारलोप इति तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्द्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्स्यर इति सर्वत्रेटयल्लोपः प्राप्नोति । अथ क्ङितानुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदाप्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषादुद्भयत्रापि क्ङिदटावुपनिपततीति अक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते । तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्यरइत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति । अनुभूतविशेषणद्वयसम्बन्धतु क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेटयाल्लोपप्रसङ्गः । अथ त्वार्धधातुकेनानुभूतविशेषणेटः समुच्चयः आर्धधातुके चेति । तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायते इति व्यत्पर इत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः । तदाचि क्ङितीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्यैव स्याद् न त्विटः । सार्वधातुकस्येटो ऽजित्वाजादित्वाव्यभिचारात् । अनुभूतविशेषणेमार्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रेटयाल्लोपप्रसङ्गः । तदेवमनेकपक्षसम्भवात् प्रश्नः । इतरः क्ङितानुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं पश्चाद् द्वयोरपि विशेषणद्वयसम्बन्धमाश्रित्याह इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति । आदीति । दाञः केवलादाङ्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ्लङोरन्यतरः । केचिदत्र पदकारा आ अदीत्यवगृह्णन्ति । केचिच्चैकपदं मन्यन्ते तेषामाडागम इति पक्षः । तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक् । लङि तु छान्दसत्वाच्छपो लुक् । श्लावसति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः । दासीयेति । इटः सीयुटि तस्य तद्भक्तत्वादजादित्वाभावः ॥ ६४ ॥

घुमा ॥ इत्व इति । वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः । वका-

धीवरीति चोक्तम् * । किमुक्तम् । नैतदीत्वम् । किं तर्हि । ध्याप्योरेतत्सम्प्रसारणमिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । आटः प्राप्नोति । अटोपि त्विष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । यदि तदनुवर्तते । आडजादीनामट् चेत्सडापि प्राप्नोति । अस्त्वटि कृते पुनराड् भविष्यति । इहाप्यटि कृते पुनराट् प्राप्नोति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अड्वचनान्न भविष्यति । इहापि तर्हि अड्वचनान्न स्यात् । ऐहिष्ट । ऐक्षिष्ट । आड्वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि आड्वचनात् प्राप्नोति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अकृते ऽटि यो ऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ।

———————

रादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । घृतपावान इति । आतो मनिनिति क्वनिप् । वसपावान इति । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः । धीवरीति चोक्तमिति । जनसनखनां सञ्झलोरित्यत्रोक्तम् । वनिबेष इति । क्वनिप्तु छन्दसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति । भाषायामपि अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात् प्रयोगानुसरणार्थात् प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति क्वनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र वार्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः । स्थःक चेति चात् क्विपि संस्था इत्यत्रेत्वस्यादर्शनात् । भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन यथातृणेडित्यत्रेडागमः ॥ ६६ ॥

न माङ् ॥ कस्यायमिति । यदि द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततोजादीनामडपि प्राप्नोति । अथानन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगेऽनिष्यमाणोपि अट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । स एवानन्तर्यमाश्रित्याह आटः प्राप्नोतीति । इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेपि स्वरितत्वादधिकारेपि दोषप्रतिविधानसम्भवादाह न कर्तव्यमिति । अडपि प्राप्नोतीति । अडाटोर्युगपदेकागमस्यपेक्षायामादित्वं न सम्भवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा लटोडाटोः । ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति । ऐक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति । इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्रव्ये पदार्थे कृतव्यटिशब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाटा भवितव्यमिति मत्वाहास्त्विति । इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृते परस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाह इहापीति । ननु चाटि कर्तव्येऽटोसिद्धत्वादजादित्वाभावः । यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथाहि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते । यथोक्तं मार्थादीदाद्यर्थानामिति । परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वं नोक्तम् । अड्वचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि कृते आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वपि आडागमं विदध्यात् । इहापि तर्हीति । यद्यटि कृते आड् न भवति ततोत्रापि न स्यात् । आड्वचनादिति । यद्याण्न स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । ननु विकल्पितत्वादडाटोः अडभावे आट् कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटो ऽशक्यत्वात् । अथ वा सन्दिग्धप्रवृत्तिरडाग-

किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अड्वचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृते ऽटि योजादिस्तत्र स्याद् अड्वचनमनर्थकं स्यात् । अथ वोपदेश इति वर्तते । अथ वा आर्धधातुक इति वर्तते । अथ वा लुङ्लङिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति । सर्वथा ऐज्यत औप्यत इति न सिध्यति । एवं तर्हि अजादीनामटा सिद्धमिति । अजादीनामटा सिद्धं नार्थ आटा । एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड् वक्तव्यः । वृद्ध्यर्थमिति चेदटः * । अटो वृद्धिर्वक्ष्यते । यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते । अस्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते । धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् । धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि । तर्त्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अटः । अचि वृद्धिर्भवति । तत उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति । ततो धातावित्युभयोः शेषः । एवं तर्हि । आटीत् । आशीत् । अतो गुण इति पररूपं प्राप्नोति । पररूपं गुणेनाटः । आटो नेति वक्ष्यामि । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ओमाङोरुसि तत्समम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । छन्दोर्थं तर्ह्याड् वक्तव्यः । आरैगु कृष्णा । त्रित एनमायुनक् । ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घः । छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते । तद्यथा । पूरुषो नारक इति । एवं तर्हि । आयन् । आसन् । इणस्सोर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । इणस्सोरन्तरङ्गतः । अन्तर-

————————

ङ्गोऽसन्निधिप्रवृत्तिना ऽऽटा बाध्यते इत्ययं वाक्यार्थः । यथा ऽन्यत्रोक्तम् । अन्यत्र । चानुच्चकाराकरणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येति । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाह इहापि तर्हीति । अकृते ऽटीति । अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ह्यटि सर्वस्याजादित्वादडाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीनामडेवाजादीनां कृते ऽकृते वा ऽटि आडिति । अथ वेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड् भवति । न च करोतिरुपदेशे ऽजादिरिति आडभावः । अथ वा आर्द्धधातुक इति वर्तत इति । तेनार्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योजादिस्तस्याड् भवति । सर्वथेति । करोतीत्यादिवद्यजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः । असिद्धवदत्राभादित्यत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्वएवामी प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः । अस्वप इति । स्वपेर्लङ् सिप् । अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट् । शप् । लुक् । सकारस्य रुत्वं हशि चेत्युत्वं तत्राद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति । आटीदिति । नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद् वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति । पररूपं गुणेनाट इति । अट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ओमाङोरुसितत्सममिति । औकारीयदौढीयदौस्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चोस्यपदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ नाट इत्युच्यते तदोस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूप-

ङ्गत्वाद् वृद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नार्थ आड्ग्रहणेन । अजादीनामटा सिद्धं वृद्धय-र्थमिति चेदटः । अस्वपो हसतीसत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥ पररूपं गुणेनाट ओमाङोरुसि तत्समम् । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घ इणस्योरन्तरङ्गतः ॥२॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७६ ॥ इयङादिप्रकरणे त-न्वादीनां छन्दसि बहुलम् * । इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसं-ख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥८२॥ इह कस्मान्न भवति ब्राह्मणस्य नियौ ब्राह्मणस्य निय इति । अङ्गाधिकारादङ्गस्येति वर्तते । एवमपि परमनियौ परम-निय इत्यत्रापि प्राप्नोति । गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते । यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च * । यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यम् । स्वरपूर्वा च य-स्योपधा पदपूर्वा च । स्वरपूर्वा । निन्यतुः । पदपूर्वा । उन्न्यौ । उन्न्यः । उद्ध्यौ । उद्ध्यः । उभयपूर्वा । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । सेनान्यौ । सेनान्य इति । असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने अनिष्टं प्रसज्येत । उन्न्यौ । उन्न्यः । उद्ध्यौ । उद्ध्यः । असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तम् । धातोरिति वर्तते । धातुना संयोगं विशेषयिष्या-मः । धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति । उपसर्जनं वै संयोगः । न चोपसर्जनस्य

प्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति ननु गौरवप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वादिति । यणूलोपौ बहिरङ्गौ । वृद्धौ कृतायामिणो यण् । परिनि योगविभागाश्रयणाद् यणो-भावः । रूपाश्रयणादन्तादिवद्भावो नास्ति । ताद्रूप्याननिर्देशात् । इनसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लोपाभावः । एतच्च वार्णादाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रये वृद्धिं बाधित्वा यण्लोपौ स्याताम् । अटा सिद्धे आड्वचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्णयन्ति भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय इति । तस्यां सत्यां यण्लोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न स्यादित्याड् विधीयते ॥ ७४ ॥

अचिश्नु ॥ तन्वमिति । वा छन्दसीत्यधिकारादमि पूर्वत्वाभावाद् यणादेशः । तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते । विषुवमिति । विषूते इति सत्सू-द्विषेति क्विप् । अत्र नित्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते । सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ ७६ ॥

एरनेकाचः ॥ ब्राह्मणस्य नियाविति । अन्येभ्योपि दृश्यतइति ताच्छील्या-दिषु निरुपपदाद् नियः क्विप् । ततः कर्मणा सम्बन्धःसत्यपि वा पूर्वकर्मणा संबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विभवति । गतिकारक-पूर्वस्येति । परमशब्दोत्र न गतिर्न च कारकम् । किन्तर्हि । उत्तरपदार्थस्य समाना-

विशेषणमस्ति । धातोरिसनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति । अस्त्यन्यद् धातोरिसनुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् । इवर्णं विशेष्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्ध्यधातोरिवर्णं भवितव्यमेव तस्य यणादेशेन इको यणचीति ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ वर्षाभूपुनर्भ्वश्च * । वर्षाभूरिसत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्व इति । असल्पमिदमुच्यते । वर्षादन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्वः । दन्भ्वौ दन्भ्वः । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् । हुश्नुग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अन्यस्याभावात् । नह्यन्यत्सार्वधातुके अस्ति यस्य यणादेशः स्यात् । ननु चायमस्ति याति वातीति क्ङितीसनुवर्तते । इदं तर्हि यातः वात इति । अचीति वर्तते । इह तर्हि यान्ति वान्तीति । य्वोरिति वर्तते । एवमपि धियन्ति पियन्ति अत्र प्राप्नोति । ओरिति वर्तते । एवमपि सुवन्ति रुवन्तीसत्र प्राप्नोति । अनेकाजिति वर्तते । एवमप्ययुवन् अरुवन् इत्यत्रापि प्राप्नोति । एतदप्यटोसिद्धत्वादेकाज्भवति । एवमपि प्रोर्णुवन्तीसत्र प्राप्नोति । असंयोगपूर्वस्येसनुवर्तते । यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम् । युवं यो युवतीनाम् । वृषभं भवतु रोरुक्तीनाम् । यङ्लुगर्थमिति चेत् । तन्न । किङ्कारणम् । आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात् । अन्योपि हि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्तइति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् हुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयसाचार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वेभि-

---

धिकरणं विशेषणम् । उद्भ्याविति । भावे कर्तरि चात्र क्विप् । इकारः संयोगपूर्वः । धातोरिति । अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः । उपसर्जनमिति । अन्यपदार्थं प्रति । नचोपसर्जनस्येति । सम्बन्धिशब्दादन्यदुपसर्जनं पदं पदान्तरवाच्येनार्थेन सम्बन्धं नोपैतीत्यर्थः। अस्त्यन्यदिति । गुणप्रधानं सन्निधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे विशेषणसम्बन्धं न भाव्यमनर्थित्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन सम्बध्यते। यद्ध्यधातोरिति । यथा कुमार्याविति । ननु चमणीपाणीइत्यादावधातोः पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थो यण् मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति। एवं तर्हि इयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरियङोप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्थाधातुग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भवति ॥ ८२ ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ वर्षासु भवति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः । दन्भूशब्दोऽन्दूदन्भूइति निपातितः। अत्र भूशब्दस्यानर्थक्यान्नभूसुधियोरित्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः ॥ ८४ ॥

दीति चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपीति ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न गुह इत्येवोच्येत। गोहिग्रहणं विषयार्थम् *। गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम्। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्। निजुगुहतुः। निजुगुहुरिति। अयादेशप्रतिषेधार्थं च *। अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात् *। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रतिगूह्य गतः, उपगूह्य गत इति। किङ्कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वात् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत। विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् *। प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। उ ऊत् ऊदिति। तत्र ह्रस्वस्यावकाशः, निजुगुहतुः। निजुगुहुः। गुणस्यावकाशः, निगोढा। निगोढुम्। इहोभयं प्राप्नोति। निगूहयति निगूहति। निगूहकः। साधु निगूही। परत्वाद् गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भवति। अयादेशप्रतिषेधेन चापि नार्थः। समानाश्रयवचनात्सिद्धम् *। समानाश्रयवचनात्सिद्धं भवति। व्याश्रयं चैतत्। णावुत्वं णेर्ल्यप्ययादेश इति ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते। न दुष इत्येवोच्येत। दोषिग्रहणे च *। किम्। अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते। ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्वस्यासिद्धत्वात् *। ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत। प्रदूष्य गतः। उपदूष्य गतः। किं कारणम्। ऊत्वस्यासिद्धत्वात्। असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वाद् ल्यपि लघुपूर्वादित्यादेशः प्रसज्येत। समानाश्रयवच-

———————

हुश्नुवोः ॥ अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाभावं मत्वाह हुश्नुग्रहणानर्थक्यमिति। भाषायामपीति। ततो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत् ॥ ८७ ॥

ऊदुप ॥ किमर्थमिति। लघुं विहाय निर्देशं कस्माद् गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः। गोहिग्रहणमिति। कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्यंवमर्थमित्यर्थः। अयादेशप्रतिषेधार्थमिति। गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वे कृते सत्यूत्वस्यासिद्धत्वे गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति न तु लघुपूर्वादिति ल्यप्ययादेशो न भवति। गुह इति निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद् बाधित्वा गुणमुकारस्थाने ऊकारः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद् लघुपूर्वादुत्तरो णिर्भवतीति अयादेशः स्यात्। उ ऊत् ऊदिति। ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते तत्र स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद् ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। निजुगुहतुरिति। अत्र कित्त्वाद् गुणप्रतिषेधादुकारस्यादेश उकारः। निगोढेति। अचीत्यधिकारादूकारस्यात्राप्रसङ्गः। निगूहयतीति। उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति ऊकारश्च। तत्र परत्वाद् गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकारादेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन। दोषो णावित्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारोपेक्ष्यते न तु ह्रस्व

नासिद्धमिसेव। समानाश्रयमसिद्धम्। व्याश्रयं चैतत्। णावुत्वं णेर्लोपय्यादेश इति॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्॥९३॥ चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे च*। चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। शमन्तं प्रयोजितवान्। अशमि अशामि। शमंशमम्। शामंशामम्। शंशमयतेः। अशंशमि। अशंशामि। शंशमंशंशमम्। शंशामंशंशामम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते। यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो न तस्मिन् मिदङ्गम्। यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति। लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवति। स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः। ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति। एवं तर्हि चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वातिसद्धम्। किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। यावद् ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति। व्याश्रयं चैतत्। कथम्। णौ णिलोपः। णौ चिण्णमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वम्। तस्मान्नार्थ उपसंख्यानेनेति॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य॥९६॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समुपाभिच्छादः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यत्र द्वि-

---

इति तत्रापि न दोषः॥८९॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्॥णिज्व्यवेतानामिति॥चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते। तत्र यदा ण्यन्ताद्यङन्ताच्च णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङकारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम्। प्रयोजितवानिति। यद्यपि चिण्णवषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथापि णिज्नुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं नत्वत्र कर्ता विवक्षितः। शंशमयतेरिति। शमेर्यङि नुगतोनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दाण्णिचि अल्लोपयलोपौ। लोपे कृत इति। यद्यपि परस्यापि णिचो लोपस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिणमुल्परो णिः।दीर्घविधिं प्रति नेति। एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात् यङकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत। हेडयतेर्न इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात् दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति सिध्यति। अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति। णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गः। दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्ग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः॥९३॥

छादेः॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। इह संख्यान्तरोपजने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिरिति भावः। यत्र द्विप्रभृतय इति। वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्य प्रतिषेधो वा-

प्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तः । तत्राद्ध्युपसर्गस्यस्यैव सिद्धम् । न वै एष लोके संप्रत्ययः । न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते । तस्माद्द्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥

घसिभसोर्हलि ॥ १०० ॥ हल्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि दर्शनात् * । हल्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते । अग्निर्वनानि बप्सति । शरावे बप्सतीति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । रुदिहि । स्वपिहि । झल इति धित्वं प्राप्नोति । हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः * । हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । धित्वं कस्मान्न भवति । हलधिकारात् । प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । घसिभसोर्हलीति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते । प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तते । अथ वा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । अथ वा निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । इटा व्यवहितत्वात् । यद्येवं भिन्धकि छिन्धकीत्यत्र

क्यभेदेनाश्रीयते । पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात् । न वै एष इति संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तन्ते । यथा चोक्तमेकाजनेकाज्ग्रहणेषु आवृत्तिसंख्यानात्सिद्धमिति । नैधेय इति च पूर्वविधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं स्थानिवद्भावे सति ऽयच्त्वाभावात्तदाश्रयो ढक् न स्यादिति ॥ ९६ ॥

घसिभ ॥ अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते । तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारोऽच्सम्बन्धार्थः क्रियते तत्राज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलि चेति न वक्तव्यम् । अन्यत्रापीति । वचनाद्वार्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते । बप्सतीति । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन सिः श्लौ द्विवचनम् । अदभ्यस्तादित्यदादेशः, उपधालोपः खरि चेति चर्त्वम् । अत्रान्तरङ्गत्वादुपधालोपात् पूर्वं द्विवचनं क्रियते यदि तु श्लावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात् ॥ १०० ॥

हुझल् ॥ रुदिहीति । शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः । अथ वेति । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि हुझल्भ्य इत्यनया पञ्चम्या अचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते । ननु षष्ठीप्रकल्प्तौ तदादिविधेरसम्भवः । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति ह्युच्यते । नैष दोषः । हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्तत्वासम्भवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते । अथ वेति । यत् षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशाः सागमकस्यागमानामव्यभि-

धित्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यं धित्वं क्रियतामकजिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्धित्वं नित्योऽकच् । कृते ऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अकजप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृते ऽकज्भविष्यति । अथ वा हकारस्यैवैतदशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ चिणो लुकि तग्रहणम् * । चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अकारितराम् । अहारितराम् इति । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् * । चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् । सङ्घातस्य लुक् कस्मान्न भवति । सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते । न च सङ्घातः प्रत्ययः । तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति । तलोपस्य चासिद्धत्वात् । असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । कार्यकृतत्वाद्वा * । अथ वा कृताश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्यात् । यत्तु तदाश्रयं-

---

कारच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते न तूच्चार्यत इति तस्यादेशाभावः । यस्तर्हीति । आगमं विहाय हिशब्दस्यादेशो भवत्वित्यर्थः । इटेति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या कार्येण च भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो यश्चानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः । यद्येवमाति । यदि निर्दिश्यमानस्यादेशास्तर्ह्यकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाप्रसङ्गः । धित्वे कृते ऽकजिति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् नह्यन्यथा ज्ञाताद्यर्थावगतिर्भवति । अथ वाऽज्ञातार्थापेक्षत्वाद् बहिरङ्गोऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच् । अथ वेति । इकारेणागन्तुना हेरिति निर्देशः । हकारमात्रन्तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते । एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः । इकारस्तूच्चारणार्थो व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येटा व्यवधानाद्धकाराभावः । सहि समुदायभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं तु व्यवदधात्येव । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति ॥ १११ ॥

चिणो ॥ तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणस्य भेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तरपोपि लुक् प्राप्नोति । एवं सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः । इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाह चिणो लुकीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति तलोप इति । तलोपस्यासिद्धत्वादिति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः । अभेदपक्षमाश्रित्याह कार्यकृतत्वाद्वेति ।

प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति । अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्तइज्यते। तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ। अथ वा क्ङितीति वर्तते । क्व प्रकृतम्। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति। तद्वै तत्र सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी क्ङितीति। सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ कथमिदं विज्ञायते उकारात् प्रत्ययादिति आहो स्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते उकारात्प्रत्ययादिति । सिद्धं तनु कुरु । चिनु सुनु इति न सिद्ध्यति । अथ विज्ञायते उकारान्तात्प्रत्ययादिति । सिद्धं चिनु सुनु । तनु कुर्विति न सिध्यति। तथा । असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् । अक्ष्णुहि । तक्ष्णुहि । आप्नुहि । शक्नुहीत्यत्र न स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति। कथं चिनु सुन्विति । तदन्तविधिना भविष्यति । अथ वा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति । कथं तनु कुरु । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते । यथा ऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्याद् अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि । आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र

———————

एकस्मिन् विषये सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः । तद्यथेति। यथैकस्मिन् वसन्ते अग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते शास्त्रस्यानुष्ठितत्वात्तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुग्न प्रवर्तते । युक्तं यत्तस्यैवेति।इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते । अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात् पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात् पुनरनुष्ठानं भवति। तथेहापि तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः। अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधाननिमित्तत्वं यागस्योच्यते ॥ १०४ ॥

उतश्च ॥ कथमिति । उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावादुकारात् प्रत्ययादिति पक्षोऽवतिष्ठते । उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता । न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥ विशेष्यते उकारेण प्रत्ययो ऽतस्तदन्ततो । आश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः ॥ पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात् प्रश्नः । तथेति । तदन्तपक्षेयं दोषः । आद्ये तु पक्षे उकारस्योप्रत्ययत्वात् लुक्प्रसङ्ग एव नास्तीत्यत्र दोषाभावः । ननूकारात् प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वासंम्भवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् । उच्यते । अङ्गविशेषणं स्यात् । तथा च क्षिणु इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो वक्तव्यः। तदन्तविधिनेति । ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः । विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणात्पक्षादस्य भेदो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्यैतदुच्यते । तत्रैकस्मिन् सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते

न स्यादिति। नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते। किं तर्हि। उकारो विशेष्यते। उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। उतश्च प्रत्ययात् छन्दो वावचनम् *। उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। अवास्थिरा तनुहि यातु जूनाम्। धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि। उत्तरार्थं च। केचित्तावदाहुः छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति। अपर आहुः। वावचनं कर्तव्यमिति। लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति॥

अत उत् सार्वधातुके॥ ११०॥ सार्वधातुकइति किमर्थम्। इह मा भूत्। सञ्चस्करतुः। सञ्चस्करुरिति। स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः *। करिष्यति। करिष्यते। कृञ उत्वे उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः *। कृञ उत्वे उकारान्तस्य निर्देशात्स्यान्तस्याप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। उत्वं कस्मान्न भवति। उकारान्तनिर्देशात्। अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तु आश्रयितुम्। इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति। इहैव स्यात् संस्करोति। संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्। न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योयं करोतेरिति। किं तर्हि। उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गं संबध्यते।उत इति वर्तते। यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन। कस्मान्न भवति संचस्करतुः, संचस्करुरिति। उत इति वर्तते। उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। श्नसोरल्लोप इति। श्नः सार्वधातुकएवास्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्। उत्तरार्थमेव तर्हि श्नाभ्यस्तयोरात इति। श्ना सार्वधातुक एव। अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुके ना

———————

द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्हि उकारो विशेष्यते इति। ननूकारस्य संज्ञात्वात् संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन सम्बन्धः। नैष दोषः। यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं तावत् संज्ञात्वं नास्तीत्यप्राधान्याभावः। तत्रासंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संम्बन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते। छन्दोग्रहणमिति। नित्यं करोतेरित्यत्र वाक्यभेदेन छन्दसि वेति सम्बध्यते॥ १०६॥

अत उत्॥ सार्वधातुक इति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्तस्य निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनार्धधातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति। इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुकपरतः करोतेरित्यस्यार्थस्यासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्। एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति। स्यग्रहणमुपलक्षणं तास्यन्तस्यापि प्रसङ्गात्। कृञ उत्व इति। उत इत्यनुवर्तनादिति भावः। इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणोक्तमिति मत्वाहाशक्य इति। उत इति वर्तत इति। तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत् सार्वधातुके क्ङिति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते अभ्यस्तमपीति।

स्ति। ननु चेदमस्ति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डानिति । नैतदाकारान्तम् । किं तर्हि। यकारान्तमेतत् । उत्तरार्थमेव तर्हि ईहल्यघोरिति। तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव । अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि इद्दरिद्रस्येति । वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । अतोऽप्युत्तरार्थं भियोऽन्यतरस्याम् । अभ्यस्तस्येत्येव । अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि जहातेश्च । अभ्यस्तस्येत्येव। अतोऽप्युत्तरार्थमाच हौ । हावित्युच्यते अभ्यस्तस्येत्येव। अतोऽप्युत्तरार्थमेव लोपो यि । अभ्यस्तस्येत्येव। अतोऽप्युत्तरार्थमेव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । हावित्युच्यते । तदेव तर्हि प्रयोजनं श्नसोरल्लोप इति । ननु चोक्तं श्नः सार्वधातुक एव अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति । अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्त्तुर्वचनान्मनीषिणः ॥ अनुप्रयोगे तु भूभावे नास्तेरबाधनमिष्यते । इहामासतुः । इहामासुः । किं च स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात् । लोपे द्विर्वचनासिद्धिः * । लोपे कृतेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न स्यात् । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । स्थानिवदिति चेत्कृते भवेद् द्वित्वे ॥ स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति । नैवं सिध्यति । कस्मात् । प्रसङ्गत्वाद्धि वृद्धि पररूपम् ॥ न चैवं सिध्यति । कस्मात् । प्रसङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते लोपः ॥ पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति । दीर्घत्वं बाधकं भवेत् ॥ तत्रात आदेरिति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके

यत्र नेष्यते लोप इति भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः ययतुर्ययुरिति । यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्त आकारलोपे परेऽ आदेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः स्यात् । ईहल्यघोरितीत्वमत्र प्राप्नोतीति वक्ष्यमाणाद्द्वाभावः । एवं तर्हि भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह नैतदाकारान्तमिति । याय् इति स्थिते सन्यङन्तस्य प्रथमैकाचो द्विर्वचनं ततो याय् इत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायाय् इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति । ननु या यायूशब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवावशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे यदकारान्तमभ्यस्तं तस्यात्लोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा परिहार उक्तः । अभ्यस्तस्येत्येवेति । ननु च बिभीवानित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते । कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च नियतकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्वित्वे लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवादेशरूपमवतिष्ठते इति कथं लोपप्राप्तिः । उच्यते । पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम् । अस्तु तर्हीति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति वचनात् । अथ वा कृञित्यनन्तरस्याकारस्य लोपः तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः । दीर्घत्वमिति । अत आदेरित्यनेन । प्रसङ्गत्वादिति । वर्णाश्रय-

भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात् कुरु इति ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ अथात्र तपरकरणं किमर्थम्। इह मा भूत्। आस्ताम्। आसन्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आटोऽसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ११३ ॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः *। दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः। सिद्धश्च प्रत्ययविधौ *। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ। किं प्रयोजनम्। दरिद्राति। दरिद्रः आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति। न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥ अद्यतन्यां वा *। अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्। अदरिद्रासीत् अदरिद्रीत् ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ णकारषकारादेरेत्ववचनं लिटि *। णकारषकारादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेते। सेहाते। सेहिरे। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिटादेशादिं विशेषयिष्यामः। लिटि य आदेशादिस्तदादेर्नेति। अस्त्यन्यल्लिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। इह मा भूत्। पक्ता। पक्तुम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्ङितीति वर्तते। एवमपि पक्वः पक्ववानित्यत्र प्राप्नोति। अभ्यासलोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः। एवमपि पापच्यते अत्र प्राप्नोति। दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति। नाप्राप्ते

त्वात्परूपमन्तरङ्गं तत्र कृते अल्लोपे च सतुः क्रुरिति प्राप्नोति। दीर्घत्वमिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कुर्विति। अत्र न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्गुणत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकमङ्गपारुवति ॥ ११० ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ आस्तामिति। लङ् तस्। अल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादाट्। नैतदस्तीति। अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते। श्नसोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनमिति ॥ १११ ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ सिद्धश्चेति। आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्यर्थः। आकारान्तलक्षण इति। यद्यार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्र इति ण्वाद्युत्पत्ति केकृते द्वयोरनित्ययोः परत्वाद्वुच् स्यात्। लोपस्य च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। वुचस्तु लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम्। अथाप्याकृतिपक्षे नित्यत्वादाल्लोपस्तथाप्यदरिद्र इत्यत्राप्याकारान्तोदात्तत्वं न स्यात्। ईषद्दरिद्रमित्यातो युजिति युच् प्रसज्येत। दिदरिद्रासतीति। तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्षे इडागमः। लोपाभावपक्षे त्विडभावः। अदरिद्रासीदिति। यमरमेत्यत्रैकाच इत्यधिकारादेकाचः सगिटाविति केचिदेकाचोऽपि भवतः। चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायीति भवति ॥ ११३ ॥

अत एक ॥ लिटि य आदेशादिरिति। नवसुतत्ययोरनैमिति कस्याचित्क्वानिमे-

ऽभ्यासविकारएत्वमारभ्यते । तद्यथा । अन्यानभ्यासविकारानसौ बाधते । एवं दीर्घत्वमपि बाधेत । सत्यमेवैतत् । अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिःशेषावुत्सर्गौ तयोर्दीर्घत्वमपवादः । एत्वं च । अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति । फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशासिद्धत्वस्य । यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अभ्यासादेशः सिद्ध एत्व इति । यद्येवं प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः । प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादित्वादेत्वं न प्राप्नोति । पेचतुः । देभतुः । पेचुः । देभुः । न वा शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य * । न वा एष दोषः । किङ्कारणम् । शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य । यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । दम्भ एत्वम् *। दम्भ एत्वं वक्तव्यम् । देभतुः । देभुः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नलोपस्यासिद्धत्वात् । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं न प्राप्नोति । नशिमन्योरलिट्येत्वम् । नशिमन्योरलिटि एत्वं वक्तव्यम् । छन्दस्यमिपचोरपि ॥ छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनेशंमेनकेसेतद् व्येमानं लिङ्गि पेचिरन् ॥ यजायेजे वपावेपे । यज । आयेजे । वप । आवेपे ।

———————

त्वकत्वाभावः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यासलोपश्चेति चशब्दः समुच्चये न त्वन्वाचये । दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेषु बाधका न बाध्यन्त इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राश्रीयते । यद्यपि कृते दीर्घत्वे एत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग इति विरुद्धत्वाददत्ता बाधकत्वाभावः । नाप्राप्त इति । क चित् ह्रस्वः क चिद्धलादिः शेषश्च प्राप्नोति । ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य प्रकर्षसद्भावात् कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः । मध्यमो यः कस्य चिद्बाधकः कस्य चिद् बाध्यः । ज्येष्ठो यो बाधकस्यापि बाधकः । असिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेन । चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् । पेचतुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचराः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु रेणतुर्येमतुरित्यादौ चरितार्थम् । अभ्यासे चर्चेति जश्चरोः प्राप्तयोः स्थानेन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारदर्शनमिदं प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति । अनेशमिति । लुङ् मिपोऽम्भावः । पुषादित्वादङादेशः छन्दसीति पूर्वेणापि सम्बन्धाद्भाषायामेत्वाभावः । एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति । मनेराशिषि चेति वुन्प्रत्ययः । न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमितीत्वाभावः । व्येमानमिति । विपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश्छान्दसः शपो लुक् । पेचिरन्निति पचेरन्निति प्राप्ते छान्दस एत्वह्रस्वत्वे क्रियेते । आयेजे इति । लङ् इट् छन्दस्यपि दृश्यत इति आट् । दम्भएत्वमलक्षणमिति ।

दम्भएत्वमलक्षणम् ॥ असिद्धत्वाम्नलोपस्य दम्भएत्वं न सिध्यति । श्नसोरत्वे तकारेण ज्ञायते त्वेत्वशासनम् ॥ अनित्योयं विधिरिति ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥ थल्ग्रहणं किमर्थम् । थल्ग्रहणमकिडर्थम् * । थल्ग्रहणं क्रियतेऽकिडर्थम् । अकिङसेत्वं यथा स्यात् । पेचिथ । शेकिथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेड्ग्रहणमेवात्राकिडर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा स्यात् थलि च सेटि क्किति च सेटीति । किं प्रयोजनम् । पेचिव । पेचिम । तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । इह कस्मान्न भवति । लुलविथ । गुणस्य नेति प्रतिषेधात् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति पेचिथ । शेकिथ । गुणस्य यो ऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवमपि शशरिथेत्यत्र न प्राप्नोति । गुणस्यैवैषो ऽकारः । कथम् । वृद्धिर्भवति गुणो भवति इति रेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञका ऽभिनिर्वर्तते । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तॄफलभजत्रपश्चेति तॄग्रहणं करोति ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः * । राधादि-

———

लक्षणेन न प्राप्नोति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । श्नसोरत्व इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकारः कृतः । नित्ये ह्यसिद्धत्वे आसन्नित्यादावटो ऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेण । तेन सिद्धत्वाभावाद् दम्भ एत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १२० ॥

थलि च ॥ थल्ग्रहणमिति । क्ङिति सेटि एत्वस्य सिद्धत्वात्सेड्ग्रहणमेवाकिदर्थं भविष्यति थल् एव च सेडक्ङिद् इति प्रश्नः । क्ङिति च सेटीति । यथा पेचिवपेचिमेति । इदं वचनं न नियमार्थं सेट्येव क्ङितीति नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात् । किं तर्हि । एत्वस्य कालावधारणेन क्रियते यथा निष्ठानां सेटीत्यत्र । तेन पेचिवेत्यादाविटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भवतः । अन्यथैकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नैकाज्विशेषणं तदा श्रूयमाणेनैकाच इतीट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति कृसृभृ इति सूत्रे विध्यर्थं भवति न तु नियमार्थम् । तत्र पचेरेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते । क्ङीति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् तत एत्वाभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन । लुलविथेति । अवादेशो कृते एकहल्मध्यगतो ऽकार इत्येत्वप्रसङ्गः । समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे । न चायमकारो गुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति न शसददेति प्रतिषेधोपि नास्तीति मत्वा प्रश्नः । गुणस्य योऽकार इति । वैयधिकरण्येन सम्बन्ध आश्रीयते । लुलविथेत्यादावाकारस्यावादेशविधानाद् गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते । पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाभावः । एवमपीति । गुण एवात्राकारो न तु गुणस्येति । अवयव इत्यर्थः । ऋः आ-

तु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एकहल्मध्य इति वर्तते । यद्येवं त्रेसतुः त्रेसुः रशब्दस्यैत्वं प्राप्नोति । अस्तु । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य भविष्यति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिरनेनैव न प्राप्नोति । नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ वा ऽत इति वर्तते । एवमपि राधेन प्राप्नोति । आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । श्नाभ्यस्तयोरात इति । अथ वा श्नसोरल्लोप इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्तते । अत एकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटि । अस्य चेति । अवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति । बबाधे । अकारेण तपरेणा ऽवर्णं विशेषयिष्यामः । अस्या ऽत इति । इहेदानीमस्येत्यनुवर्तते अत इति निवृत्तम् ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥ अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यम् । किङ्कारणम् । छान्दसं हि तत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति । मतुब्वन्योर्विधानाच्च ॥ मतुवनी खल्वपि छन्दसि विधीयेते । छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ उभयं खल्वपि छन्दसि विधीयेते । छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ उभयं खल्वपि छन्दसि दृश्यते । इमान्यर्वणः पदानि अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥ इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम् * । पाद उपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः पश्य । आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः * । आदेशे हि सर्वादेशः प्रसज्येत । सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदेशः प्रसज्येत ।

नेण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वप्रकृश्च रेफ इत्ययं गुणः ॥ १२१ ॥

राधो ॥ राधार्दिभ्यति । अलोन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः । अथ वात इति । ततो भ्रमादीनामेवैत्वमाकारस्य भवति । अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्यभावाश्रयः ॥ १२३ ॥

अर्वणः ॥ छान्दसमिति । छन्दसीवनिपाविति वनिबस्ति मतुप् चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयसिद्धत्वाआर्थः सूत्रद्वयेन । तत्रैतस्यास्सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गो ऽत आह दृष्टानुविधिरिति । भाषाशब्दा अपि नियतविषयाः किं पुनश्छान्दसाः । तत्र च इत्यस्य विचि गुणे अर्वेति । रूपं तस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादि भवति । वनिप्यर्वाण इत्यादि भवति । मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चार्वन्मघवन्शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

पादः पत् ॥ आदेशे हीति । पादन्तस्याङ्गस्य विधीयमानो ऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति । नवेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यत तथापि

येन विधिस्तदन्तस्येति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात् ॥ । न वा वक्तव्यम् । किङ्कारणम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियते उपधाह्रस्वत्वं वोच्यते । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि । प्रयोजनं सुप्तिङादेशेषु ॥ सुप्, कुमार्याम् । किशोर्याम् । खट्वायाम् । मालायाम् । तस्याम् । यस्याम् । आड्याट्स्याट्सु कृतेषु आड्याट्स्याट्कस्याम्प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आड्याट्स्याटः क्रियन्तामामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाम् । नित्या आड्याट्स्याटः । कृतेप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अनित्या आड्याट्स्याटः । कथम् । अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाम् । इदं तर्हि यस्यै तस्यै स्याटि कृते सस्याट्कस्य स्यैभावः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् । तिङ्, अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदितेति इटि कृते सेट्कस्य तांतंतामादेशाः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह सम्प्रधार्यताम् । इट् क्रियतां तांतमाम इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः अन्तरङ्गास्तांतन्तामः । इदं तर्हि, क्रियास्ताम् । क्रियास्तम् । क्रियास्त । क्रियासम् । यासुटि कृते सयासुट्कस्य तांतन्तामः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति । स्यभावे च ॥ स्यभावे च

यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य । यद्यप्युच्चार्यमाणस्यानुकरणस्यादेशेन सम्बन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादेवमुक्तम् । तत्र यथालोन्त्यस्येति वचनाद्रुहः ष इत्युक्ते रुहिहकारस्य षकारो भवति । एवं पाच्छब्दप्रत्यायिततदन्तसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । न दोषो भवतीति । अत्रैव वक्तव्यम् । यो निर्दिश्यते तस्यागमव्यवधानादाम्न प्राप्नोति । अत एव परत्वाश्रयेणाव्यवधानं कर्तुमाह इदमिहेति । आडादीनामवकाशः । खट्वायाः । कुमार्याः । सर्वस्या इत्यामोऽवकाशः । कृतेष्वाडादिषु वचनाद्व्यवधानेपि प्रवर्तनात् । यदि तु नाप्राप्तेष्वाडादिष्वादेश आरभ्यते इत्युच्यते । ततोपवादत्वादामा तेषां बाधः प्राप्नोति इत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः । सेट्कस्येति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन् पक्षे ऽवश्यनुपादानाद् व्यवधानात्तमादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते । अन्तरङ्गा इति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोन्तरङ्गाः । क्रियास्तामिति । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च यासुटि कृते तामादयः । स्कान्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभा-

प्रयोजनम् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । क्त्वान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु प्रयोजनम् ॥ अतितिस्रः । अतिचतस्रः । त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । युष्मद् अस्मद् अतियूयम् । अतिवयम् । युष्मदस्मदन्तस्य यूयवयौ प्राप्नुतः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । त्यदादिविकारः, अतित्यः । उत्तमत्यः । अससौ । उत्तमासौ । त्यदाद्यन्तस्य त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति । किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति । अतिकः । परमकः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । उदस्थास्तम्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम् ॥ उदस्थाद् । उदस्थाताम् । अटि कृते साट्कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति उदः स्थास्तम्भोरिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । अटा व्यवहितत्वात् । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । उक्तं षष्ठी स्थाने योगेत्यस्य वचने प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यते । यतः षष्ठी उच्चारितेति ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ अडादिः कस्मान्न भवति । आदिष्टिङ्भवतीत्यादि प्राप्नोति । संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने क्रियते । यद्येवं; वाह ऊड्वचनार्थक्यं

———— ————

यथा धातुप्रत्ययसमुदायस्य ल्यपः प्रसङ्गः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्येषा तु परिभाषा ऽनञ्पूर्वे इति वचनान्नोपतिष्ठते । सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात् । अतित्य इति । शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः । उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः । अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतकारस्यापि तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सत्वप्रसङ्गः । अत्र त्वलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवति इति तत्र विशेषाभावः । परमक इति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति । ननु सत्वविधौ त्यदादीनामिति न स्थानषष्ठी । का तर्हि तदारित्येषेति । कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते । एवं तर्हि त्यदादीनां गणसंनिविष्टानां यौ निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥ १३० ॥

वाह ऊठ् ॥ ऊडादिरिति । यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः । संप्रसारणमित्यनेनेति । वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थाने ऊठ् भवति । अथ यण आदिरूठ् कस्मान्न भवति । संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता । यथोक्तं सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्तीति । किंत्करणं तु वृद्ध्यर्थम् । यद्यत्रमिति । प्रष्ठवाह अस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते गुणे ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः । तथा वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्ठौह इत्यादि सिध्यति । अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यू-

सम्प्रसारणेन कृतत्वात् * । वाह ऊड्वचनमनर्थकम् । किङ्कारणम् । सम्प्रसारणेन कृतत्वात् । सम्प्रसारणेनैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः । प्रष्ठौहः पश्य । गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् * । प्रत्ययलक्षणत्वाद् गुणो भविष्यति । एज्ग्रहणाद् वृद्धिः * । एज्ग्रहणाद् वृद्धिर्भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवति ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् * । श्वादीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम् । अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता । मघवते । तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येति । एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति । यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । उक्तमेतदर्वणस्तृमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तद् इति । यदप्युच्यते । तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। यथेह भवति यूनः पश्येति एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति। लिङ्गविशिष्टग्रहणं चोक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति । अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । श्वयुवमघोनामतद्धिते । अल्लोपः । अकारस्य च लोपो भवति । ततो ऽनइत्युभयोः शेषः । श्वयुवः ॥

— — — — —

ह इत्यादिसिध्यर्थमप्यूड्विधानं नोपपद्यते । सत्यपि वा प्रयोगे घञर्थे प्रवर्त्तमानस्याहतेः क्विपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति । उपसर्गेऽप्युपपदे वहेर्ण्विः छन्दसि नास्ति ॥ यतो वृद्धिबाधकं पररूपं प्रसज्येतेऽत्यूठ्विधानं सार्थकं स्यात् । एवं तर्हीति । संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्तभसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे ङ्याश्रये गुणे कर्तव्ये ऽसिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूठ्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति । ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यं लोकतः सिद्धत्वात् । प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः । नैतदस्ति । यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम् । इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ॥ १३२ ॥

श्वयुव ॥ श्वादीनामिति । मघवा बहुलमिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्मघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । अर्वणस्त्रिति । मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः । न वा विभक्ताविति । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम् । अन इत्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात् । न च त्रादेशे कृते अन्नन्तत्वमस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति । सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशात् । युवतिशब्दोऽप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः ॥ १३३ ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ ॥ १३५ ॥ अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहो स्विन्नियमार्थम् । कथं वा अल्लोपार्थं कथं वा नियमार्थम् । यद्यविशेषेणाल्लोपाट्टिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम् । अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम् अत उत्तरं पठति । षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् । षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लोपार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभावः । अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपप्रसङ्गः ॥ अवधारणे हि सति अन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत । कथम् । यदि तावदेवं नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणीति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्। सामनो वैमन इति । ताक्षण्य इति च प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । षपूर्वादीनामण्येवेति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् ताक्षण्य इति । सामनो वैमन इत्यत्र तु प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि अण्येव षपूर्वादीनामिति । एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पूर्ववचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्ग इति ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥ आतोऽनापः ॥ । आतोऽनाप इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति । अनाप इति किम् । खट्वायाम् । मालायाम् । यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायामिति।निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्त्वायां च प्रतिषेध इति । यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन । कथम् । समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति निपातनादेतत्सिद्धम् । कथम् । हलः श्नः शानज्झाविति । एतदपि निपातनात्सिद्धम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते ।

षपूर्व ॥ अथेति । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः । यद्यविशेषेणेति । प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः । तत्प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन् अभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः । अविशेषेणेति । अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । ताक्षण्य इति । तक्ष्णोऽपत्यमिति सेनान्तलक्षणेति ण्यः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अस्मान्नियमादल्लोपाभावः । सामन इति । साऽस्य देवतेत्यण् । अत्राल्लोपप्रकृतिभावाट्टिलोपाभावेऽल्लोपप्रसङ्गः । अथापीति । तन्नद्ययावृत्त्याश्रयणात् । सामन्य इति । तत्र साधुरिति यत् ॥ १३५ ॥

आतो ॥ समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन । एवं तर्हि यदा वैयाकरणा अनुकरणशब्दैर्व्यवहारमिच्छन्ति तदर्थो योगविभागः । ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति । क्त्वायामिति । निपातनाल्लोपाभावो याडागमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं सप्तम्यपेक्षम् । क्त्वाया इत्यपि भवति । ततो धातोरिति । इदं विस्पार्थं सम्पूर्णमित्यवं ज्ञापयति । सा च व्यव-

आतः । आकारलोपो भवति । ततो धातोः । धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे * । मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्य इति । यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति । तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन । कथं त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्य इति । छान्दसत्वात्सिद्धम् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । आदिग्रहणानर्थक्यमाकारप्रकरणात् * । आदिग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥ तिग्रहणं किमर्थम् । न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमाने ऽन्त्यस्य प्रसज्येत । सिद्धोन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्त्यार्थे आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति । तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

टेः ॥ १४३ ॥ अभस्योपसंख्यानम् * । अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । उपसरजो मन्दुरज इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथमुपसरजो मन्दुरज इति । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् * । अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥

———————

ङ्स्थितविभाषेत्याबन्तस्याल्लोपाभावोऽन्तस्य यथाप्रयोगं विकल्पः । क्व चित् स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गाश्रयं कत्वायां क इत्यादिरूपद्वयं व्याचक्षते ॥ १४० ॥

मन्त्रे ॥ आङ्गिति पूर्वाचार्यप्रक्रियैकवचनग्रहणाद्व्याप्तिं मत्वाह मन्त्रेष्विति । त्मन्येति । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः । छान्दसत्वादिति । यथा शिवारुद्रस्येति प्राप्ते शिवाउद्रस्येति रेफलोपः तथामिहाकारलोपः । एवं च युक्ता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । सति त्वारम्भे नार्थं आदिग्रहणेन । आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात् ॥ १४१ ॥

तिवि ॥ कुतो नु खल्विति । वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत न स्वसंबन्धितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे तु सति तल्लोपो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते । नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतयोर्बाधिका । एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ॥ १४२ ॥

टेः ॥ ङित्यभस्यापीति । चुटू इति वचनादित्संज्ञा सावयुकारस्य भवतीति । दीर्घकायवुषभ्राष्ट्रवटंजे इति निर्देशात् । ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद् भवति

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् * । नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन्पीठसर्पिन्कलापिन्कौथुमिन्तैतिलिन्जाजलिन्लाङ्गलिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसद्मन्सुपर्वन् इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सब्रह्मचारिन्, सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । सब्रह्मचारिन् । पीठसर्पिन्, पैठसर्पाः । पीठसर्पिन् । कलापिन्, कलापाः । कलापिन् । कौथुमिन्, कौथुमाः । कौथुमिन् । तैतिलिन्, तैतिलाः । तैतिलिन् । जाजलिन्, जाजलाः । जाजलिन् । लाङ्गलिन्, लाङ्गलाः । लाङ्गलिन् । शिलालिन्, शैलालाः । शिलालिन् । शिखण्डिन्, शैखण्डाः । शिखण्डिन् । सूकरसद्मन्, सौकरसद्माः । सूकरसद्मन् । सुपर्वन्, सौपर्वाः । सुपर्वन् । चर्मणः कोशे * । चर्मकः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चार्मः कोशः । अश्मनो विकार उपसंख्यानम् * । अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अश्मनो विकार आश्मः । शुनः सङ्कोचे * । शौवः सङ्कोचः । अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थम् * । अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सायम्प्रातिकाद्यर्थम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः * । न वक्तव्यः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति । एवं तर्हि शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः । शाश्वतम् । नस्तद्धिते ॥

प्रकरणमिह बाध्यते ॥ १४३ ॥

नस्तद्धिते॥नकारान्तस्येति।इनण्यनपत्ये अन्निति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम्। सब्रह्मचारिण इति। तस्येदमित्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। कलापिनोऽणित्यण् । तदधीयेतृवेदित्यणोः प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववद् द्वितीयस्याणो लुक् । तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैतिल्यादिशब्दैरुच्यते । तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण् प्रत्ययः। तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शौषिकेर्थे वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत । केचित्तु तितिलशब्दमत्राधीयते । चार्म इति । तस्य विकार इत्यण् । शौव इति । तस्येदमित्यण् । श्व ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्येतत्तु प्रत्याख्यातम् । अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनामेव तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते । संकोचादन्यत्र शौवन इति। विकारावयवयोः प्राण्यणि प्रकृतिभावाच्छौव इत्येव भवति । सायम्प्रातिक इति । सायम्प्रातःशब्दाद् कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः। यथाकथंचित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति । पौनः पुनिक इति । पूर्ववट्ठञ् । आदिशब्दः प्रकारे टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति आरातीयः शाश्वतिक इत्यत्र टिलोपाभावः । निपातनादिति । अत एव निपातनात्कालादिति कादेशाभावः।शाश्वतमिति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण्प्रत्ययः॥१४४॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥ इवर्णस्येति किमुदाहरणम् । हे दाक्षि । दाक्ष्या । दाक्षेयः । हे दाक्षि इति । यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत । दाक्ष्या इति । यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । दाक्षेय इति । यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति । अतिसखेः स्वम् । यदि लोपो न स्याद् उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते असखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत । यस्येसादौ श्यां प्रतिषेधः * । यस्येसादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इह श्यामित्यपि प्रकृतं नेत्यपि । तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । यस्येसादौ लोपो भवति श्यां न । इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन * । इयङुवङोरवकाशः, श्रियौ । श्रियः । भ्रुवौ । भ्रुवः । लोपस्यावकाशः, कामण्डलेयः । भाद्रबाहेयः । इहोभयं प्राप्नोति । वात्सप्रेयो लैखाभ्रेयः । लोपो भवति विप्रतिषेधेन । गुणवृद्धी च * । गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषे-

---

यस्येति च ॥ सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति इवर्णस्येति । हे दाक्षीति । दाक्षिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तस्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति । एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इति ह्रस्वत्वं मन्यते । दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य यणादेशप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम् । यणादेशे पि कर्तव्ये वर ई इति ईकारप्रश्लेषाद्दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः । दाक्षी ई इति स्थिते स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तन्निमित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात् । नैतानीति । यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः । यण्ढकौ त्वाङ्गौ न भवतः । इदं तर्हीति । सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति टचि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । तत्रासतीकारलोपे एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावाद् घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो न तु पर्युदासे तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वाद् घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः । काण्डे इति । यचि भमिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति । सौर्ये इति । सूर्येणैकदिगिति तेनैकदिगित्यण् । तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिष्येति यलोपश्च । यथा तु वक्ष्यते सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति तथात्र यलोपस्याप्रसङ्गः । इह श्यामिति । विभाषा ङिश्योरित्यतः शीग्रहणं न संयोगाद्वमन्तादित्यतो नेति चानुवर्तते । तेन वाक्यभेदेन श्यां कार्यं प्रतिषिध्यते ।

धेन । गुणवृद्ध्योरवकाशः, चेता । गौः । इयङुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनम् । चायकः । गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । नवेयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात् * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किङ्कारणम् । इयङुवङादेशस्यान्यविषये वचनात् । इयङुवङादेशः अन्यविषये आरभ्यते । किंविषये । यणादेशविषये । यथैव यणादेशं बाधते । एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत । तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः । तस्माच्चत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते । गुणवृद्धी न बाधिष्यते । यस्येति च ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात् * । सूर्यादीनामणन्ते ऽप्रसिद्धिः । सौरी बलाका । किं कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति । सिद्धं तु स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । एवमपि न सिध्यति । किङ्कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । अन्यो हि सूर्यशब्दः । अन्यः सौर्यशब्दः । नैष दोषः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्येवं भविष्यति । उपधाग्रहणानर्थक्यं च * । स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्धे उपधाग्रहणमनर्थकम् । किङ्कारणम् । अन्त्य एव हि सूर्यादीनां यकारः । किं यातमेतद्भवति । सुष्ठु यातम् । साधु च यातम् । यदि प्राग्भादसिद्धत्वम् । अथ सह तेनासिद्धत्वम् । असिद्धत्वाल्लोपस्यानन्त्यो यकारो भवति । यद्यपि सह

———————

कामण्डलेय इति । चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञ् । एवं वात्सप्रेय इति, लैखाभ्रेय इति । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । इयङुवङादेश इति । षष्ठीसमासः । यथेहयङुवङौ सवंभान्यपूर्वकौ नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १४८ ॥

सूर्य ॥ सौरीति । तेनैकदिगित्यण् । तदन्तान्ङीप् । इकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति । किं तर्हि अणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाविवक्षितायां अन्यत्र ङीषि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपःस्यात् सूरीति । अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । यलोपविधिमिति । उपधाविधिं प्रति नेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्त्वनिषेधे चायाशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् यलोपः सिध्यति । अन्त्य एवेति । अकारद्वय लोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात् । तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमाने ऽलोऽन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते । तदन्तरेण वाक्यस्याभावात्तु तदर्थत्वाच्च यग्रहणस्य । यातमिति । गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः । साधु च यातमिति । अनेन सिद्धेर्दार्ढ्यं प्रतिपाद्यते यदि प्रागिति । अकारद्वयलोपस्य

तेनासिद्धत्वम्। एवमपि न दोषः। नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति। कथं तर्हि। अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति। एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति। तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। विषयपरिगणनं च *। विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम् *। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम्। सौरी। मत्सी। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम् *। सौरी। सौरीयः। आगस्ती। आगस्तीयः। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि *। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः। तैषम्। पौषम्। अन्तिकस्य तसिकादिलोपश्चाद्युदात्तत्वं च *। अन्तिकस्य तसिकादिलोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अन्तितो न दूरात्। तमे तादेश्च *। तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्ने त्वं नो अन्तमः अन्तितमे भवरोहति। तसीसेष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेपि हि। घौलोपोन्तिषदित्यत्र। अन्तिषत्। यथा ऽघौ यन्त्सथर्वसु ॥१॥ अन्ति ये च दूरके। सूर्य ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति बिल्वकेभ्यः। भस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति। तद्धितस्येति वर्तते। एवमपि बिल्वकस्य विकारः अवयवो वा बैल्वकः। अत्र

सिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति। अयोति ईति अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः। ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम्। यद्यपीति। न चोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादिभ्यङ्गत्वेन विशेष्यन्ते इत्यर्थः। ईति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः। सूर्यचरीति। सूर्यस्य स्त्री सूरी सा भूतपूर्वेति चरट्प्रत्ययः। तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। सूर्यमत्स्ययोरिति। मत्स्यस्य ङ्याम्। सूर्यागस्त्ययोश्छे चेत्येवं सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपरत्वाल्लाघवेऽनादरः कृतः। सौरीय इति। सौर्यस्यायमिति वृद्धाच्छः। अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण् तदन्ताद्ङीप् छश्च नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः। तिष्यपुष्ययोरित्युभयोपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाभावः। अन्तित इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। तादेश्चेति। चकारात्कादेश्च। यदा तादेस्तदान्तमः कादिलोपे त्वन्तितमः। तसीस्येष इति। कादिलोपश्च बहुलमित्येव विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः। दाशतय इति। दशावयवा अस्य दशतयस्तत्र भवो दाशतयः। चतुः षष्ट्यावयवो ग्रन्थः। घौलोप इति घुशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यैमसिद्धमुच्यते। अन्तिके सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वम्। भयाविति। अनुत्तरपद इत्यर्थः। यो यस्प्रत्यये परतोन्तीति कृतकादिलोपोन्तिकशब्दो गृह्यते अथर्ववेदे। अन्तिके भव इति भवे छन्दसीति यति कृते अन्त्यम् इति भवति। कादिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति ॥१५२॥

बिल्व ॥ छग्रहणमिति। फलकुमाममस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यत इति भावः।

प्राप्नोति । तद्धिते तद्धितस्येति वर्तते । एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः बैल्वकस्य किञ्चिद् बैल्वकीयम् । अत्र प्राप्नोति । न सबिल्वकात् ॥ बिल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते । न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः । किं तर्हि । बिल्वकीयशब्दात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा । सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यम् । छस्यैव लुग्यथा स्यात्कुको मा भूदिति ॥

तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५४ ॥ तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्यः अन्त्यस्य मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सर्वलोपस्य विज्ञानमन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् * । तुः सर्वलोपो विज्ञायते । कुतः । अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्त्यस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति । अथ वा लुक् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् । किङ्कारणम् । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गु-

---

बिल्वकेभ्य इति बिल्वशब्दादल्पाद्यर्थे कप्रत्यये सति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निश्चीयतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य छस्य लुक्प्रसङ्गः । भस्येति वर्तते इति । तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग् भवति । बैल्वक इति । अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तद्धित इति । नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इति वर्तते । तेन बिल्वकादिभ्यो भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धिते परे लुग्भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते एवमपीति । बिल्वा विद्यन्ते ऽस्यामिति उत्करादिभ्यश्छः । नडादीनां कुक् चेति छ कुगागमश्च । ततस्तत्र भव इत्यण् । तस्मिन् परतश्छस्य लुक् । ततो वृद्ध्यादिः । असति छग्रहणे छे परतो ऽणो लुक्प्रसङ्गः । ततश्च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे रूपं न सिध्येत् । न सबिल्वकादिति । विहित इति शेषः । बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुनाककारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः । भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुग् भवति । न च छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यः प्रत्ययो विधीयत इति नार्थश्छग्रहणेन । एवं तर्हीति । छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुगागमो मा भूदनिष्टं तदित्येवमर्थं क्रियते । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावार्थेन छग्रहणेन । क्व चित्त्वेषा परिभाषा नाश्रीयते । यथा श्यैनेय इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्ते ऽपीकारे तत्सन्नियुक्तो नकारो न निवर्तते । तथा च स्त्रियाः पुंवदित्यत्रोक्तम् । एतभार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियते । अर्थस्य त्वनिवृत्तत्वान्नकारस्य श्रवणं प्रसज्येतेति । तथा च श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति घे विनिवृत्तेपि श्रोत्रभावो न निवर्तते इति । तत्रानित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम् ॥ १५३ ॥

तुरि ॥ तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो नत्वलोऽन्त्यस्येत्यर्थः । अन्त्यस्य लोप इति । टेरित्येवान्त्यलोपस्य सिद्धत्वात् । विजयिष्ठेति । विजेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन् प्रत्ययः । तस्य लुकि सति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् गुणो

णदर्शनात् * । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते । विजयिष्ठः । आस्तुतिङ्करिष्ठः ॥

टेः ॥ १५५ ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य * । णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावार्थम् । एनीमाचष्टे एतयति । श्येतयति । रभावार्थम् । पृथुमाचष्टे प्रथयति । म्रदयति । टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । यणादिपरार्थम् । दूरमाचष्टे दवयति । किं पुनरिदं परिगणनमाहो स्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । प्रादयोपि ह्रीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे प्रापयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादित्रिन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थमिति ॥ र्थ

इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥ किमयं यिशब्द आहोस्विद्यकारः । किञ्चातः । यदि लोपोप्यनुवर्तते ततो यिशब्दः । अथ निवृत्तं ततो यकारः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्वमुच्यते । न लोपः प्रकृतः सोनुवर्तते । का रूपसिद्धिः । ज्यायान् । अकृद्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ज्यात्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । अथ किमर्थं

———

न स्यात् पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात् । करिष्ठ इति । तृन्नन्तादिष्ठन् प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

टेः ॥ णाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन बह्वीन्याचष्टे भावयतीति णिचोपि यिण्न भवति । तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं सन्नियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित् । एतयतीति । तसिलादिष्वाकृद्विष्ठ पुंवद्भावो विहित इति णावपि भवति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्यैनेय इत्यादि सिद्धं भवति । विन्मतोरिति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अङ्गवृत्त इति वृद्धिरत्र न भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र वृद्धिर्भवत्येव प्रापयति । युवानमाचष्टे ऽल्पमाचष्टे कनयति ॥ १५५ ॥

इष्ठस्य ॥ किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तूच्चारणार्थ इति प्रश्नः । किञ्चात इति । उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः । तत्प्रतिपादयति यदीति ॥ १५६ ॥

ज्यादादीयसः ॥ ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते तत्रोच्यते किमर्थमिति । अकृद्यकार इति क्ङितीति तत्र नानुवर्तते इति भावः । उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः । अङ्गवृत्त इति । अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति । ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता । तत्रास्मिन् स्थिते ज्ञापके जा इत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम् । त-

ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते । न अकार एवोच्येत। का रूपसिद्धिः । ज्यायान्। आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति आहो स्विद्धलादेर्ऋकारस्येति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासन्दिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् । कथम् । ऋकारस्य नाम हलादिः स्यात्। अन्यस्यान्यः । अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः । दधिभोजनसमीपे । घृतभोजनमारोग्यस्यादिः । घृतभोजनसमीपे । यावता सामीप्येऽपि वर्तते । जायते विचारणा । हल्समीपस्थ ऋकारस्येति । अथ वा हलादेरङ्गस्येति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति । अप्रथीयान् । अम्रदीयान् । अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति । अनृचीयान् । अत्रापि प्राप्नोति । उभयथा स्वृचीयानित्यत्र प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धलादेरङ्गस्येति । कथमप्रथीयानिति । तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रथीयान् अप्रथीयानिति । भवेत्सिद्धं यदि तद्धितान्तेन समासः । यदा खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति । न वै समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम्। किङ्कारणम्। बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वान्मत्वर्थस्य । भवेद्यदि बहुव्रीहिस्तदा न स्यात् । यदा तु त-

---

स्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्ध्यर्थमाद्वचनम् । अन्यथाद्विलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात् । पिबतेरिति । पाघ्राध्मादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः ॥ १६० ॥

रऋ ॥ कथमिदमिति । इहाङ्गस्येति प्रकृतम् । ऋत इति च श्रुतम् । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः । युक्तं पुनरिति । धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयवव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवान्तरेण सम्बन्धाभावादिति भावः । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसम्बन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति । यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षा वनमिति तत्रावयवावयविभावो नान्यत्रेत्यर्थः । दधिभोजनमिति । यदृच्छोपनीतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः । अप्रथीयानिति । अपृथुशब्दात् पृथुमृदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः । अनृचीयानिति ।न सन्त्यृचो येषां तेऽनृचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन् देशे सोऽनृचवान् तत ईयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक् । तत्राङ्गं हलादि न भवति । ऋकारस्तत्र हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः । स्वृचीयानिति । स्वृग्वच्छब्दादीयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक् । यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः । न वै समासादिति । प्रकृताभिप्रायेणेदमुच्यते । ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते । तथाहि । अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो भवतीति तत ईयसुन भवत्ये-

तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति न पृथुः अपृथुः अयमपृथुः अयमप्यपृथुरयमनयोरतिशयेना-
पृथुरप्रथीयानिति । समासादजादिभ्यां भवितव्यम् । किं कारणम् । गुणवचना-
दित्युच्यते । न च समासो गुणवचन इति । यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ विन्म-
तुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः अपृथवोऽस्य सन्त्यपृ-
थुमान् । अयमपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् । अयमनयोरतिशयेनापृथुमान् अप्रथी-
यानिति । नैष दोषः । अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव इति । इह क-
स्मान्न भवति । मातयति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् ।
लोपः क्रियतां रभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्रभावः । यदि पुनरवशि-
ष्टस्य रभाव उच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कृतमाचष्टे कृतयति । एवं
तर्हि परिगणनं क्रियते । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामिति वक्तव्यम् ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु आहो स्विदविशे-

---

ष । अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिस्तत्र, बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात् । नापि
तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिर्लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात् । भवेदेवेति । स ह्यन्यपदार्थप्रधा-
नत्वाद् गुणवचनो न भवति । यदा त्विति । यथा अब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्ष-
त्रियादिरुच्यते । तथा अपृथुरिति पृथुत्वसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते । न च स-
मास इति । गुणमुक्तवान् गुणवचनः स शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये
वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम् । न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रयुज्यते
नित्यं द्रव्यवाचित्वात् अथ वा अपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणव-
चनो न भवति पृथुशब्दवत् । अपृथव एव न सन्तीति । मतुपः प्रकृतय इति शेषः ।
समाने ऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं न तु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण । भिन्नार्थत्वे तु भाव्य-
मेव । गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान् वल्मीक इति अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ता-
प्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं
शक्यते । अन्ये त्वाहुः । अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधादस्त्युपाधिकत्वा-
भावान्मतुब्भवतीति । एतदपरे न क्षमन्ते । पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः
पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्त्वोपाधिकत्वं न स्यात् । ननु च यथानूचीया-
नित्यत्र बहुव्रीह्यर्थे न तद्वत्ताविवक्षायां मत्वन्तादीयसुन् भवति तथा पृथुशब्दादपि
मतुपा तदन्ताच्च ईयसुना भाव्यम् । एवं तर्ह्यनभिधानाद् बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न
भवितव्यमिति मन्यते तदेवमप्रथीयानिति तत्पुरुषेण समास इति स्थितम् । स्वूची-
यानित्येतस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति । इह कस्मादिति । मातयतीति ।
उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति पक्षाश्रयणात्तुरिष्ठेमेयस्सु इति एकवचनाद्या-
मृशब्दस्य लोपाभावः । यदि पुनरिति । टिलोपोऽप्यनुवर्तते ततश्चान्त्यस्य ऋकारस्य
टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावः । कृतयतीति । अन-
न्त्यं ऋकारोऽस्तीति रभावप्रसङ्गः । एवं स्वूचीयानित्यत्रापि । एवं तर्हीति । परिगणने
च सति हलादेर्लघोरिति न कर्तव्यम् ॥ १६१ ॥

षेण। किञ्चातः। यद्यविशेषेण। स्वी। खी। शौवम्। अधुना अत्रापि प्राप्नोति। स्विखिनावेव न स्तः। कथमुक्तमेतदेकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। स्ववान्। खवानित्येव भवितव्यम्। शौवमिति परत्वादैजागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम्। अधुना इति सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते। इह तर्हि प्राप्नोति द्रव्यम्। यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः। यस्येति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः। न चैतानि यस्येत्यादौ। एवमपि श्रियै हितः श्रीयः। ज्ञा देवतास्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति। तस्मादिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभावः। अथेष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम्। प्रेयान्। प्रेष्ठः। नैतदस्ति। प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति। इदं तर्हि श्रेयान्। श्रेष्ठः। प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः *। प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःस्सु चेत्तन्न। किङ्कारणम्। एकाच उच्चारणसामर्थ्यात्। अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति। विन्मतोर्लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः। स्रग्वितरः। स्रजीयान्। स्रग्वितमः। स्रजिष्ठः। स्रग्वत्तरः। स्रग्वत्तमः। स्रचीयान्। स्राचिष्ठः। ननु विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते। कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात्। असति खल्वपि सम्भवे बाधकं भवति। अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्। यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते। एवं नस्तद्धित

प्रकृत्यैकाच्॥ किमिष्ठेमेयःस्विति। किं प्रत्यासत्त्याश्रयेणेष्ठेमेयस्सोऽपेक्ष्यन्ते अथ वा व्याप्त्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः। स्वीति। स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाद्यस्येति लोपो न प्राप्नोति। शौवमिति। शुनो विकारावयवयोः प्राण्यञि कृते नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति। अधुनेति। इदमोऽधुनाप्रत्यये परत इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति। शौवमिति। टिलोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः प्राप्ता द्वारादीनां चेति प्रतिषिध्यते। ऐजागमश्च क्रियते। तत्रानेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः। अधुनेति। इदम इशभावो धुनाप्रत्ययश्च ऽनिपात्यते। द्रव्यमिति। द्रोर्विकारो द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः। ओर्गुण इति। गुणोऽत्र न प्राप्नोति। यस्येत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्व इति प्रकृतिभावाभावः। श्रियै हित इति। प्राक्क्रीताच्छ इति छः। तत्र यस्येति लोपो न प्राप्नोतीत्यनियङ्क्तः प्रसङ्गः। प्रादीनामिति। असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाभावात् प्रकृतिभावोऽत्र नास्ति नापि टिलोपः। स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीति चेत् विप्रतिषिद्धे तावदसिद्धत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वादिषु तेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्न स्वाश्रयो नापि पराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति। श्रेयानिति असिद्धाधिकाराद् बहिः श्रादिविधानादसिद्धत्वाभावः। एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति। अकार उच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपितु श्रवणार्थः। विन्मतोस्तु लुगर्थमिति। लुक्यर्थो यस्य तल्लुगर्थम्। लुकि कृते टिलोपाभावार्थमित्यर्थः। कथमन्यस्येति। विन्मतुबन्तस्य यष्टिलोपस्तं लुग् बाधतां तस्मिन् कृते यष्टि-

इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ ब्रह्मीयान् ब्रह्मवत्तर इति । यत्तावदुच्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तर्हि विन्मतोर्लुग्नोच्येत किमिह स्यादिति । टिलोप इत्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यति । यदप्युच्यते ऽसति सम्भवे बाधनं भवति । अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि सम्भवे दधिदानं तक्रदानस्य निवर्तकं भवति । तद्यथा । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते । एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते । नस्तद्धित इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधिष्यते । नस्तद्धित इत्येतन्न बाधिष्यते । यदि तर्हि विन्मतोर्लुक् टिलोपं बाधते पयिष्ठ इति न सिध्यति । पयसिष्ठ इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्तइति । प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ ।

लोपः प्राप्नोति तत्कथं बाधते न हि तस्मिन् प्राप्ते लुगारभ्यते इत्यर्थः । यथैवेति । लुका बाधकत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानिति ईयसुनि मतुब्लुकि च नस्तद्धित इति टिलोपः । नाप्राप्त इति । यद्यपि विषयभेदेन टिलोपोभिन्नस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः परिष्ठाद्ये सावकाशा लुका बाध्यते । तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते । मतोस्तु लुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते । ननु किमुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । यावता मतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति टिलोपः । नैष दोषः । मतुप्प्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते । तत्र यद्यप्यकृते मतुब्लुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तथापि कृते मतुब्लुकि प्राप्नोति । एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति तदेव ब्रह्मन्निति । तदेवमभेदाश्रयेणेदमुक्तं प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । अथवेति । ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित इत्ययमेव योगोनन्तरः । टेरित्ययं तु व्यवहितः । तत्र केचिदाहुः । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति । यद्येवं पूर्वमेवायमर्थ उक्तो येन नाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते । पूर्वमुत्सर्गापवादन्याय उक्त इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयणेनोच्यते । येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः । यस्तु विषयविशेषे प्रवर्तते न तस्य बाधा युक्ता । सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु । अन्ये तु न्यासभेदाश्रयेण [illegible] ते । टेरित्यस्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम् । पयिष्ठइति । पयस्विन् इष्ठ इति स्थिते विनो लुकि कृते असो लोपो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । न भवति टिलोप इत्यर्थः । ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति । आयुष्मन्तमाचष्टआयुषयतीति भवि-

राजन्यमनुष्ययुवानः अके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम् । मानुष्यकम् । यौवनिका ॥

न मपूर्वोऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥ मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः * । मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । हैतनामः । हैतनामनः । अरोहितो वै हैतनामः । समानो हैतनामः समानो हैतनामन इति ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥१७१॥ अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातौ अनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं चानो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम्। यदि तावदपत्यइति वर्तते ततो नियमार्थं, मथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् । अत उत्तरं पठति । ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते । अपत्यइति निवृत्तम् । तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः * । तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः । न वा पर्युदाससामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः । किङ्कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यात् । पर्युदासोत्र भविष्यति । अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । या जातिश्च नापत्यं ब्राह्मी ओषधिरिति । न वै अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोति

तव्यम् । राजन्यकमिति । समूहेऽर्थे गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानम् । यस्येति लोपे सत्यसति वा विशेषाभावाच्च तदर्थः प्रकृतिभावः । यौवनिकेति । यूनो भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तत्र नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति ॥ २६३ ॥

न मपूर्वो ॥ हैतनामन इति । हितनाम्नोपत्यमित्यण् । अनीति प्रकृतिभावात्पक्षे टिलोपाभावः ॥ १७० ॥

ब्राह्मो ॥ ब्राह्मशब्दोऽपत्ये चेष्यते । ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मो नारदः ब्राह्मः स्थालीपाकइति । जातौ त्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते । अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मो ओषधिरिति टिलोप इष्यते एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति अथ किमिति । यदि तावदिति । ब्रह्मणोपत्यमित्यण् ।अल्लोपोन इत्यकारलोपः प्राप्तो न संयोगाद्वमन्तादिति निषिद्धः।नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते अनीति प्रकृतिभावः प्राप्तो नमपूर्वोऽपत्ये वर्मण इति प्रतिषिद्धः तत्तष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति । जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्मण इति । एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था । अनपत्ये त्वनीति प्रकृतिभावाद् ब्राह्मशब्दो न सिद्ध्यति । अथ निवृत्तमिति। अपत्यग्रहणं निवृत्तं विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये अनीति प्रकृतिभावे प्राप्ते जातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्म[illegible]ओषधिरिति तु प्राप्नोति । अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति । न मपूर्वोऽपत्ये वर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात्। नवेति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः। नत्वपत्यस्यानेन । इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुद्ध्वाह अस्त्यन्यदिति । ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मण इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलो-

इष्टं च न सिध्यति। एवं तर्ह्यनुवर्तते ऽपत्यइति। नाप्यपत्यइत्यनेन निपातनमभिसम्बध्यते। ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्ये ऽजाताविति। किं तर्हि। प्रतिषेधो ऽभिसम्बध्यते। ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये जातौ नेति॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥१७२॥ किमर्थमिदमुच्यते। नस्तद्धिते इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। अणीत्युच्यते। णश्चायम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिके ऽण्कृतानि भवन्तीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। चौरी। तापसी। अणन्तादीतीकारः सिद्धो भवति॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥१७४॥ अत्र भ्रौणहत्येति किं निपात्यते। यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते। भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात् *। भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमनर्थकम्। किङ्कारणम्। सामान्येन कृतत्वात्। सामान्येनैवात्र तत्वं भविष्यति। हनस्तो ऽचिण्णलोरिति। ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रतिषेधस्य *। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यस्तद्धिते तत्वं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्वं न भवति। ऐक्ष्वाकस्य स्वरे भेदान्निपातनं पृथक्त्वेन *। ऐक्ष्वाकस्य स्वरे भेदा-

---

पेन निवर्तयेत्। न वै अत्रेष्यतइति। अजाताविति पर्युदासः। न चानिष्टार्थे शास्त्रप्रक्लृप्तिरिति पर्युदाससामर्थ्याद्ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः। इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाह।अनिष्टं च प्राप्नोतीति। ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोत्यजाताविति पर्युदासात्। इष्टश्च न सिध्यति ब्राह्मण इति। एवं तर्हीति। योगविभागः क्रियतइति भावः। तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न सम्बध्यते अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात्। तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते अपत्येपि ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति। ततः अजाताविति। तत्रापत्यइत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति। अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति। अजाताविति प्रसज्यप्रतिना नञः सम्बन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ १७१॥

कार्मः॥ किमर्थमिति। कर्मशीलमस्य छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्धमिति इति भावः। ताच्छीलिक इति। एवञ्च छत्रादिभ्योऽणिति लाघवाय कर्तव्यं णवचने प्रयोजनाभावात्। प्रज्ञाश्रद्धेति ज्वलितिकसन्तेभ्य इति तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडभावः प्रयोजनम्॥ १७२॥

दाण्डिनायन॥ यकारादाविति। भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादिस्वा[illegible]ष्यञ्। ज्ञापकं त्विति। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तं तदपेक्षायां तत्वस्याप्रसङ्गात्। ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने

ञिपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः । एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम् * । एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम । यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम । अथ मैत्रेये किं निपात्यते । मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम् । मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते । इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते । गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते । द्वितीयेऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं क्रियते । सप्तमेऽध्याये इयादेशार्थम् । इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बिदादिष्वञ्प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्थो लुका नापि यादिलोपेन । इयादेशेनैव सिद्धम् । नैवं शक्यमिह हि मैत्रेयकः सङ्घ इति सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्रसज्येत । हिरण्मये किं निपात्यते । हिरण्मये यलोपवचनम् । हिरण्मये यलोपो निपात्यते । हिरण्मयं कलशं बिभर्षि ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ॥ १७५ ॥ अथ हिरण्यये किं निपात्यते । हिरण्यये छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम् * । हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते । हिरण्ययी नौरभवत् । हिरण्ययाः पन्थान आसन् । हिरण्ययमासनम् ॥ इति श्रीमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

ज्ञापकत्वमनुपपन्नम् । नैष दोषः । उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् । ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ् । उकारलोपो निपात्यते । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । इक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्ते ओर्देशे ठञिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण् । तत्रान्तोदात्तत्वम् । तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम् । एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्ययस्तमयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः । यथा नपुंसकमिति । सामान्यास्थितावाविर्भावतिरोभावस्थितिविशेषाणामन्तर्भावात् । मैत्रेय इति । मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ् । मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपे प्राप्ते केकर्थमित्राय्वति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावादतो गुण इति पररूपमेकारः । द्वितीय इति । मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः पाठः । सप्तम इति । ढञ्यान्यत्रेयादेशः मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति । मैत्रेयक इति । मित्रयूनां सङ्घ इति गोत्रेलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे ञन्ताद्[illegible]रणाद्वुञिति वुञ् । यदि तु सङ्घाङ्केत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यते तदा त्रीणि ग्रहणानि स्युरिति इह निपातनं न कर्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥